

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ ТЭХНІЧНЫ УНІВЕРСІТЭТ

Кафедра «Гісторыя, сусветная і айчынная культура»

К.І. Баландзін, Дз.М. Хромчанка

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ
Ў КАНТЭКСЦЕ СУСВЕТНАЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ**

Кароткі курс лекцый

Навучальны дапаможнік для студэнтаў БНТУ

Вучэбнае электроннае выданне

Мінск ◊ БНТУ ◊ 2009

УДК 94 (476) (075.8)

Аўтары:

*К.І. Баландзін,
Дз.М. Хромчанка*

Рэцэнзенты:

С.Я. Новікаў, загадчык кафедры «Гісторыя і беларусазнаўства»
УА «Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт»,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт;

В.П. Паўлоўская, дацэнт кафедры «Айчынная і сусветная гісторыя» БДПУ
ім. М. Танка, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

На аснове аналізу канкрэтна-гістарычнага матэрыялу, змешчанага ў метадычнай літаратуры, гістарычных даследаваннях, дакументальных крыніцах, у сціслым выглядзе падаецца сістэматызаваная гісторыя Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён, праслежваюцца характэрныя рысы сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця беларускіх зямель у старажытны час, у перыяды ўваходжання ў склад Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, у савецкі час, на этапе станаўлення самастойнай беларускай дзяржаўнасці.

Для студэнтаў і выкладчыкаў ВНУ, шырокага кола чытачоў, якія цікавяцца айчыннай гісторыяй.

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт
пр-т Незалежнасці, 65, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь
Тэл.(017) 292-77-52, факс (017) 292-91-37
Рэгістрацыйны № БНТУ/ФТУГ01 – 1.2009

© БНТУ, 2009

© Баландзін К.І., Хромчанка Дз.М., 2009

ЗМЕСТ

ДА ЧЫТЫЧА	6
Глава 1. УВОДЗІНЫ Ё КУРС "ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ Ё КАНТЭКСЦЕ СУСВЕТНАЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫИ"	7
1.1. Прадмет і задачы курса "Гісторыя Беларусі ё кантэксце сусветнай цывілізацыи"	7
1.2. Перыядызацыя курса	11
1.3. Крыніцы і гістарыяграфія	13
Глава 2. СВЕТ І БЕЛАРУСЬ У СТАРАЖЫТНЫ ПЕРЫЯД	18
2.1. Засяленне тэрыторыі Беларусі, заняткі старажытных насельнікаў, іх грамадскія адносіны	18
2.2. Рассяленне індаеўрапейцаў. Славянскі этап засялення Беларусі	20
2.3. Тэорыі паходжання беларусаў і назвы "Белая Русь"	24
Глава 3. ЕЎРОПА І БЕЛАРУСЬ Ё РАННІМ І ВЫСОКІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ. СТАНАЎЛЕННЕ ДЗЯРЖАЎНЫХ УТВАРЭННЯЎ НА ТЭРЫТОРЫИ БЕЛАРУСІ ...	27
3.1. Станаўленне феадальнай эканомікі. Фарміраванне раннекласавага грамадства на тэрыторыі Беларусі	27
3.2. Полацкае і тураўскае княствы, іх узаемаадносіны з Кіевам	29
3.3. Культура Беларусі IX-XIII стст.	33
Глава 4. ЕЎРОПА І БЕЛАРУСЬ Ё ПОЗНІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ. УТВАРЭННЕ І ЎМАЦАВАННЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, РУСКАГА, ЖАМОЙЦКАГА (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI стст.)	37
4.1. Утварэнне Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і ўваходжанне беларускіх зямель у яго склад	37
4.2. Дзяржаўны і грамадскі лад Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага	41
4.3. Асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага	44
4.4. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага жыцця беларускіх зямель у княстве	49
4.5. Культура Беларусі ё другой палове XIII – першай палове XVI стст.	51
Глава 5. РАЗВІЦЦЁ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, РУСКАГА, ЖАМОЙЦКАГА Ё СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ НА ПАЧАТКУ НОВАГА ЧАСУ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVI – XVIII стст.)	58
5.1. Утварэнне Рэчы Паспалітай, яе дзяржаўны лад	58
5.2. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай	60
5.3. Заняпад Рэчы Паспалітай, яе падзелы	63
5.4. Культура Беларусі XVI-XVIII стст.	66

Глава 6. ЕЎРОПА І БЕЛАРУСЬ У КАНЦЫ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX стст. ...	71
6.1. Пачатак індустрыяльнай цывілізацыі. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі пасля ўваходжання ў склад Расійскай імперыі.....	71
6.2. Палітыка расійскіх улад на беларускіх землях у першай палове XIX ст. ...	74
6.3. Вайна 1812 г. і Беларусь. Грамадска-палітычны рух на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стст.	75
6.4. Культура Беларусі першай паловы XIX стагоддзя	78
Глава 7. БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX – ПАЧАТАК XX стст.).....	81
7.1. Пераход да капіталістычнай рыначнай эканомікі ў Еўропе, перарастанне капіталізма ў імперыялізм і абвастрэнне яго супярэчнасцей. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі.....	81
7.2. Адмена прыгоннага права і буржуазныя рэформы другой паловы XIX – пачатку XX стст. Асаблівасці іх правядзення на Беларусі.....	86
7.3. Грамадскі рух ў Расіі і Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст. ...	90
Глава 8. КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX – ПАЧАТКУ XX стст. ...	95
8.1. Фарміраванне беларускай нацыі. Адраджэнне беларускай мовы і літаратуры.....	95
8.2. Адукацыя, навука, друк у другой палове XIX – пачатку XX стст.....	98
8.3. Архітэктура, выяўленчае мастацтва, тэатр і музыка Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.	100
Глава 9. БЕЛАРУСЬ У ПАЧАТКУ НАЙНОЎШАГА ЧАСУ. ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ БЕЛАРУСІ Ў ПАСЛЯКАСТРЫЧНІЦКІ ПЕРЫЯД (1917-1920 гг.)	102
9.1. Першая сусветная вайна і Беларусь. Лютаўская і кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. на Беларусі.....	102
9.2. Першы ўсебеларускі з’езд і абвяшчэнне Беларускай народнай рэспублікі	105
9.3. Утварэнне БССР і Літоўска-Беларускай ССР	107
9.4. Вайна Польшчы і Савецкай Расіі. Другое абвяшчэнне БССР	109
Глава 10. СВЕТ І БЕЛАРУСЬ У МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД (1921-1939 гг.). САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў 20-30-я гг.	111
10.1. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларускай ССР у 20-я гады. Палітыка беларусізацыі.....	111
10.2. Новая эканамічная палітыка. Правядзенне індустрыялізацыі і калектывізацыі ў БССР	115
10.3. Заходняя Беларусь у складзе Польшчы.....	120
Глава 11. КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ 1921-1941 гг.....	123
11.1. Развіццё адукацыі, навукі, літаратуры	123
11.2. Беларускае мастацтва, выяўленчае мастацтва, тэатр, музыка і кіно ў даваенны перыяд (1921-1941 гг.).....	126

Глава 12. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ.....	129
12.1. Міжнародныя адносіны напярэдадні і ў пачатку другой сусветнай вайны	129
12.2. Пачатак Вялікай айчыннай вайны. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі.....	131
12.3. Акупацыйны рэжым. Партызанскі і падпольны рух.....	134
12.4. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Завяршэнне другой сусветнай вайны.....	137
Глава 13. СССР ВА ЁМОВАХ СПАБОРНИЦТВА І КАНФРАНТАЦЫІ СУПРАЦЬЛЕГЛЫХ САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫХ СІСТЭМ. АСНОЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦЯ БССР У 50-80-Я ГГ.....	141
13.1. Міжнародныя адносіны пасля другой сусветнай вайны. БССР на міжнароднай арэне.....	141
13.2. Аднаўленне і развіццё народнай гаспадаркі Беларусі. Грамадска- палітычнае жыццё і спробы рэфармавання эканомікі ў 1950-1960-я гг.....	145
13.3. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё БССР у 60-80-я гг.	150
13.4. Культура Беларусі ў пасляваенны час (1945-1990 гг.).....	156
Глава 14. БЕЛАРУСЬ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ	160
14.1. Распад СССР і абвясчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь	160
14.2. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Беларусі на сучасным этапе.....	162
14.3. Культура Беларусі на сучасным этапе.....	164
ЛІТАРАТУРА.....	169

ДА ЧЫТЫЧА

Навучальны дапаможнік “Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай цывілізацыі” прадстаўляе сабой спробу ў сціслым выглядзе выкласці гісторыю Беларусі з элементамі сусветнай гісторыі з старажытных часоў да нашых дзён. Аўтары ставілі перад сабою мэту, з аднаго боку, пазбегнуць спрошчанага падыходу да асвятлення важнейшых гістарычных падзей, з другога, па магчымасці, не перагружаць падручнік часам другараднымі фактамі, датамі, зрабіць яго больш зразумелым для чытача і ў той жа час прывесці матэрыял у адпаведнасць з новай праграмай па гісторыі Беларусі, рэкамендаванай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь для вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі. Структура навучальнага дапаможніка асноўваецца галоўным чынам на праблемна-храналагічным метады вивучэння гісторыі і разлічана на студэнтаў усіх спецыяльнасцей, а таксама на тых, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй, гісторыяй культуры Беларусі.

Глава 1

УВОДЗІНЫ Ё КУРС "ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ Ё КАНТЭКСЦЕ СУСВЕТНАЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ"

1.1. Прадмет і задачы курса “Гісторыя Беларусі ё кантэксце сусветнай цывілізацыі”

1.2. Перыядызацыя курса

1.3. Крыніцы і гістарыяграфія

1.1. Прадмет і задачы курса “Гісторыя Беларусі ё кантэксце сусветнай цывілізацыі”

Сёння мы пачынаем першую тэму курса “Гісторыя Беларусі ё кантэксце сусветнай цывілізацыі”. Вы спытаеце: “А што гэта такое, гісторыя? Навошта яна нам патрэбна? Мы ж вучылі гэты прадмет у школе. Ды і з папулярнай літаратуры, перадач тэлебачання маем нямала звестак аб прошлым нашай Айчыны. А ўвогуле, гэта было ё прошлым, а нам трэба жыць цяперашнім і заўтрашнім часам”. Адказ на гэтыя пытанні – асноўная праблема нашай лекцыі.

Каб больш поўна адказаць на іх, давайце вызначым прадмет і задачы нашага курса. Што ж такое гісторыя як навука? Вытокі яе адносяцца да пачатку чалавечага рода. Як толькі людзі навучыліся гаварыць, напэўна, яны пачалі расказваць гісторыі з прошлага. Але гэта былі толькі папулярныя аповеды. Першыя ж навуковыя працы аб сістэмнай гісторыі сваіх дзяржаў пачалі ствараць прафесійныя гісторыкі Грэцыі Герадот, Фуکیدзід, Рыма – Ціт Лівій, Палібій, Кітая – Сыма Цянь, Арабскага халіфата – Аль Біруні і іншыя. Як бачым, ужо ё старажытнасці людзі адчувалі патрэбнасць у гістарычных ведах. Тады ж і вызначыўся прадмет гісторыі як навукі, якая вывучае працэс развіцця чалавечага грамадства ва ўсёй яго канкрэтнасці і разнастайнасці. Важна зразумець гэтае прошлае з усімі яго супярэчнасцямі і дасягненнямі. У гісторыі, дарэчы, як і сёння, побач стаяць праяўленні духа і баязлівасці, гераізма і здрадніцтва. Разуменне гісторыі – гэта разуменне шмат якіх прычынна-следственных сувязей сучаснага жыцця. Гэта магчымасць прагназіравання будучага.

Прадметам жа гісторыі Беларусі з’яўляецца вывучэнне заканамернасцей развіцця беларускага этнасу, розных бакоў яго жыццядзейнасці, узаемасувязі з іншымі народамі і краінамі. Гэта

самастойная інтэгратыўная дысцыпліна, якая займае важнае месца ў сістэме гуманітарных навук. Яна ў сваю чаргу абапіраецца на такія курсы, як філалогія, этнаграфія, філасофія, эканамічная тэорыя, антрапалогія і іншыя. Кожная з гэтых навук таксама пазнае праблемы гісторыі, але праз прызму сваёй спецыфікі, сваімі метадамі, што дазваляе больш глыбока высвеціць свой прадмет. Гэта можа быць аналіз працэсаў народанасельніцтва, вывучэнне дынамікі развіцця мовы, культуры, эканамічных заканамернасцяў развіцця асобных краін ці рэгіёнаў. Гэта ж даследуе і гісторыя. Такім чынам, яна з свайго боку ўзбагачае іншыя навукі гістарычнымі фактамі і аналізам, з другога, карыстаецца іх абагульненнямі для больш поўнага раскрыцця гістарычнага працэсу.

Кожны народ імкнецца ведаць сваю гісторыю, свае гістарычныя карані. Гэта неабходна, каб адчуваць не толькі сувязь часоў, але і каб выкарыстоўваць гістарычны вопыт, не паўтараць памылак, а браць з мінулага ўрокі, неабходныя для вырашэння сёняшніх задач. Увогуле нельга ўявіць сабе цывілізаванага чалавека, а тым больш грамадзяніна той ці іншай краіны, які б не ведаў гісторыю сваёй айчыны.

Ва ўсім свеце назіраецца устойлівая цікавасць не толькі да мінулага насельнікаў пэўнага рэгіёна, але і імкненне максімальна і беражна захаваць і зберагчы сваю гістарычную спадчыну, як матэрыяльную, так і духоўную. Гэта з'яўляецца аксіёмай, паказчыкам цывілізаванасці. У наш час фактычна ўсюды гістарычнае бяспамяцтва лічыцца вялікай заганай, непаўнацэннасцю.

Наш народ мае багатую гістарычную спадчыну, але па раду прычын яна яшчэ не поўнасцю ўзноўлена. У апошнія дзесяцігоддзі цікавасць да яе значна ўзрасла, адкрыты новыя старонкі нашай гісторыі, яна падаецца больш разнастайна і перш за ўсё праз дзейнасць людзей, гістарычных асоб. Другімі словамі, яна набыла чалавечы воблік замест гісторыі сацыяльных канфліктаў. Чым жа была вызвана гэтая цікавасць?

Тут маюць места і суб'ектыўныя, і аб'ектыўныя фактары. Трэба адзначыць, што на працягу вельмі доўгага часу гісторыя нашай Айчыны падавалася ў значнай меры аднабакова. Спачатку яна асвятлялася ў русле польскай гісторыі, затым, у 19-м стагоддзі, зыходзячы з дзяржаўнай ідэалогіі заходнерусізма, пазней, у даваенны перыяд, зыходзячы з асноўных ідэй "Краткого курса Истории ВКП(б)", у пасляваенны – гэта Хрушчоўская, Брэжнеўская гісторыі. Пры гэтым галоўная ўвага ў гістарычных працах, падручніках 20-га стагоддзя ўдзялялася менавіта савецкаму перыяду і гісторыі СССР. Гэтая палітызаванасць асабліва выявілася у гады перабудовы. У другой палове 80-х гадоў галоснасць пачалася з выяўлення і асвятлення так званых "белых плям" у нашай гісторыі. Выйшаў шэраг кніг, артыкулы па гістарычнай тэматыцы сталі

часта друкавацца ў прэсе, нават дэпутаты Вярхоўнага Савета замест абмеркавання пытанняў аб выхадзе з эканамічнага крызісу захапіліся дэбатамі па гэтым "белым плямам". Пры гэтым увага канцэнтравалася галоўным чынам на негатыўных баках ў жыцці савецкага грамадства. Усё гэта мела даволі выразную палітычную мэту, праз крытыку дзяржаўнага ладу разгойдаць і затым разбурыць палітычную сістэму. Але гэта садзейнічала і павышэнню цікавасці да гісторыі: людзі хацелі даведацца аб тым, што раней ад іх скрывалі.

Пасля развалу СССР палітызаванасць у вывучэнні гісторыі заставалася і нават на нейкі час узмацнілася. У пачатку 90-х гадоў працягвалі масава выходзіць публіцыстычныя выданні з негатыўным асвятленнем савецкай гісторыі, пачала друкавацца эмігранцкая літаратура. Гэта мела і дадатны момант, паколькі чытачы змаглі пазнаёміцца з раней невядомымі старонкамі нашага прошлага, з іншымі ацэнкамі тых ці іншых падзей. Але усё гэта падавалася ў значнай меры аднабакова.

Нейкая ўраўнаважанасць у гэтым плане выявілася з сярэдзіны 90-х гадоў і асабліва з пачатку 21-га стагоддзя. Навуковыя працы сталі больш грунтоўнымі, вышла новае пакаленне падручнікаў, аб'ектыўных у сваёй аснове. Цікавасць жа людзей да гісторыі не толькі не знікла, але і набыла новыя рысы. Гэта было вызвана больш аб'ектыўнымі фактарамі. Ідзе пабудова самастойнай дэмакратычнай беларускай дзяржавы. Зразумела, гэта патрабавала і патрабуе больш грунтоўнага вывучэння яе прошлага. Аднаўляюцца гістарычныя помнікі, адкрываюцца новыя старонкі гісторыі, што не можа не вызваць зацікаўленасці. Але ўсё гэта падаецца больш аб'ектыўна, таму і цікавасць стала больш ураўнаважанай, без налёта сенсацыйнасці.

Для больш сістэмнага і глыбокага вывучэння гісторыі бацькаўшчыны гэты курс уведзены ва ўсіх навучальных установах, ад школ, коледжаў да ВНУ. Наша праграма разлічана на адзін семестр, яна ўключае 36 гадзін лекцый і столькі ж практычных заняткаў, у канцы – экзамен.

Вывучаемы намі прадмет носіць назву "Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай цывілізацыі" і ўжо нават гэтым адрозніваецца ад школьнага курса. Безумоўна, гісторыю любога этнасу нельга вывучаць у адрыве ад гісторыі іншых, у першую чаргу суседніх краін. У школе гэта неяк кампенсіруецца тым, што паралельна ідзе вывучэнне ўсеагульнай гісторыі. У ВНУ усё гэта арганічна звязана у адным прадмеце. Сувязь з гістарычнымі звесткамі аб іншых краінах асабліва патрэбна пры вывучэнні менавіта гісторыі Беларусі. У свой час акадэмік Радзів Гарэцкі, а затым навуковец Ігар Шаруха вызначылі, што геаграфічны цэнтр Еўропы знаходзіцца у трохкутніку паміж Чэрвенем, Асіповічамі і

Клічавым. Але Беларусь не толькі па геаграфічнаму палажэнню, але і па свайму геапалітычнаму становішчу знаходзіцца ў цэнтры ўвагі іншых дзяржаў, яе гісторыя таксама цесна звязана з іхняй гісторыяй. З гэтага вынікае, што галоўным метадам у яе вывучэнні становіцца параўнальна-гістарычны метада, хаця будуць выкарыстоўвацца таксама статыстычны, структурна-функцыянальны і іншыя. Усе яны ўзаемазвязаны паміж сабою, дапаўняюць адзін аднаго і таму выкарыстоўваюцца ў розных спалучэннях. Але з другога боку выяўляюцца і метадалагічныя цяжкасці.

Так склаўся лёс беларускага народа, што менавіта беларуская дзяржаўнасць у сучасным разуменні з дакладна акрэсленымі дзяржаўнымі межамі склалася параўнальна позна. На працягу ж доўгага гістарычнага перыяду беларускія землі на ўмовах большай ці меншай аўтаноміі ўваходзілі ў склад іншых дзяржаўных утварэнняў. Таму існуе небяспека падмены гісторыі Беларусі гісторыяй гэтых дзяржаў. Напрыклад, калі нават прытрымлівацца найбольш радыкальных пазіцый і лічыць, што сярэднявечная дзяржава – Вялікае Княства Літоўскае – была беларускай, то і ў гэтым выпадку нельга забываць, што менавіта беларускія землі займалі не больш 20% яе тэрыторыі. Што ж тады трэба вывучаць: гісторыю толькі гэтых зямель альбо абмежавацца гісторыяй ВКЛ у цэлым? Гэта ж адносіцца і да перыядаў уваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, ды і СССР. Адказ на гэтае пытанне ў пэўнай ступені заключаецца ў назве нашага прадмета: гісторыя Беларусі ў кантэксце з гісторыяй іншых дзяржаў.

Другая праблема заключаецца ў тым, што з прычыны складанага гістарычнага развіцця этнічныя межы беларускага этнасу не супадаюць з дзяржаўнымі. Напрыклад, як вы ведаеце, гістарычны дакумент аб утварэнні БССР быў прыняты ў Смаленску, значыць, на той час на беларускай тэрыторыі, а аб уз'яднанні Заходняй Беларусі з БССР – у Беластоку, які таксама лічыўся беларускім горадам. Але цяпер адзін з іх адносіцца да Расіі, другі – да Польшы. Як быць? Калі ўзяць за аснову этнічныя межы, то трэба мець на ўвазе цяжкасці іх дакладнага вызначэння. Калі ж зыходзіць з дзяржаўных межаў, то яны хаця і дакладна акрэслены, але ў адпаведнасці з палітычнай кан'юнктурай нярэдка мяняліся. У гэтай сітуацыі правільнае выйсце бачыцца ў наступным: не забываючы аб прыкладных этнічных межах, усё ж зыходзіць з дзяржаўных межаў, хаця гэта і не выключае нейкую ўмоўнасць пры вывучэнні гісторыі Беларусі.

Якія ж задачы стаяць перад намі. У шырокім плане яны вынікаюць з сацыяльных функцый гісторыі.

Гэта перш за ўсё выхаваўчая функцыя. Вывучэнне, веданне гісторыі Беларусі дапамагае выпрацаваць грамадзянскую пазіцыю, выхаваць павагу і любоў да свайго края і народа.

Другой функцыяй з'яўляецца пазнавальная. Увесь змест нашага курса абавязвае да набыцця ведаў аб прошлым як канкрэтнага рэгіёна, так і іншых краін.

Трэцяя функцыя – прагнастычная, або прыкладная. Яна заклікана выяўляць не толькі заканамернасці, але і тэндэнцыі гістарычнага развіцця, па-першае, каб не паўтараць памылак прошлага або, наадварот, выкарыстаць у практычных мэтах дадатны вопыт продкаў, па-другое, дазваляе даследаваць не толькі адзін шлях развіцця, але і іншыя, каб выпрацаваць на будучае найбольш аптымальныя.

Калі ж звярнуцца да больш вузкіх, прагматычных задач, якія стаяць менавіта перад вамі, аудыторыяй студэнтаў, то ё дапаўненне да шырокіх яны будуць заключацца перш за ўсё ў замацаванні, паглыбленні ведаў па гісторыі Беларусі, якія вы атрымалі ў школе, атрымання навыкаў самастойнай даследчай работы ў гэтай галіне і, канешне, ў паспяховай здачы экзамена па адзначанаму прадмету.

1.2. Перыядызацыя курса

Гісторыя Беларусі дзеліцца на пэўныя перыяды. Тым не менш існуе праблема яе перыядызацыі. Яна вынікае перш за ўсё з вызначэння крытэрыяў, па якім можна выдзяляць тыя ці іншыя этапы ў развіцці грамадства.

Доўгі час у савецкай гістарычнай навуцы дамінаваў фармацыйны падыход да перыядызацыі гісторыі, які ў цэнтры увагі ставіў працу, вытворчыя адносіны і сацыяльныя канфлікты. Яго абгрунтавалі К. Маркс і Ф. Энгельс і творча пашырыў У. І. Ленін. Сутнасць фармацыйнай канцэпцыі ў тым, што на гістарычны працэс вызначае развіццё вытворчых сіл. Калі ж яны пачынаюць супрацьстаяць вытворчым адносінам, то пачынаецца змена грамадска-эканамічных фармацый. Згодна з гэтым былі вызначаны наступныя фармацыі, якія адпавядаюць пэўным этапам грамадскага развіцця: першабытнабшчынны лад, рабаўладальніцкі, феадалізм, капіталізм, сацыялізм і ў перспектыве – камунізм. Гэтая канцэпцыя зыходзіць з прынцыпаў адзінага, заканамернага і прагрэсіўнага гістарычнага працэса, дынаміку развіцця якога вызначае вытворчая сфера. Як бачым, яна вызначае адналінейны характар гістарычнага развіцця. На самой справе развіццё асобных краін не такое простае, тут можна бачыць і поспехі і адступленні назад, і вызначаецца яно не толькі працай, але і гістарычнымі асобамі, іх паводзінамі, асабліва ў экстрэмальных сітуацыях, і духоўнай сферай.

Гісторыкі не адказваюцца поўнасьцю ад гэтай перыядызацыі, але відавочна, што яна больш адносіцца да ўсеагульнай гісторыі чалавецтва, але не заўсёды яе можна прымяніць у адносінах да гісторыі асобных краін. Так, напрыклад, для Беларусі праблематычна развіццё рабаўладальніцкага ладу ў класічным выглядзе, ды і капіталізм не паспеў поўнасьцю развіцца.

Але у многіх краінах свету прыярытэт аддаецца цывілізацыйнаму падыходу да вывучэння гісторыі. Гэта тычыцца як да перыядызацыі, так і да зместу дысцыпліны. Нагадаем, што наш прадмет прадугледжвае вывучэнне гісторыі Беларусі ў кантэксце сусветнай цывілізацыі. Што ж такое цывілізацыя? Амерыканскі антраполог Л. Морган, а затым Ф. Энгельс разглядалі цывілізацыю як стадыю развіцця чалавечага грамадства, якая наступіла за дзікасьцю і варварствам і характарызувалася ўзнікненнем класаў, дзяржавы, прыватнай уласнасці.

Сучасныя вучоныя вызначылі цывілізацыю як этап у гісторыі чалавецтва, які характарызуецца пэўным узроўнем патрэбнасцей, здольнасцей, ведаў чалавека, тэхналагічным і эканамічным спосабамі вытворчасці, сістэмай палітычных і грамадскіх адносін, узроўнем грамадскай свядомасці, культуры.

Як бачым, цывілізацыйны падыход больш разнабаковы, у адрозненне ад фармацыйнага ён у цэнтр увагі ставіць не толькі вытворчасць і вытворчыя адносіны, не толькі выцякаючыя з гэтага сацыяльныя канфлікты, але і самога чалавека, яго ролю ў гісторыі, развіццё палітычных інстытутаў, грамадскай свядомасці, культуру і інш. Ён можа быць прымянімы к гісторыі кожнай краіны або групы краін і арыентуе на пазнанне гісторыі як шматварыянтнага працэса. Згодна з гэтым і падыходы да перыядызацыі больш разнастайныя. Прадстаўнікі цывілізацыйнага падыходу М. Данілеўскі, А. Тойнбі, О. Шпенглер і іншыя зыходзілі з таго, што няма адзінага гістарычнага працэса, а ёсць развіццё асобных цывілізацый, якое носіць цыклічны характар і вызначаецца рэлігійным, культурным, палітычным, грамадска-эканамічным і іншымі фактарамі.

Але і цывілізацыйны падыход мае пэўныя недахопы. Адзін з іх заключаецца ў не зусім дакладным вызначэнні тыпаў цывілізацый. Асобныя даследчыкі у цэнтр увагі ставяць палітычныя праблемы, іншыя – сацыяльна-эканамічныя, культурныя і г.д.

У пачатку 20-га стагоддзя беларускія гісторыкі Вацлаў Ластоўскі і Уладзімір Ігнатоўскі прапанавалі свой, умоўна кажучы, дзяржаўна-храналагічны падыход да перыядызацыі гісторыі Беларусі. Згодна з ім былі выдзелены Полацкі этап, перыяды ўваходжання Беларусі у склад Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі. Лагічна прадаўжаючы гэтую перыядызацыю, можна вызначыць таксама савецкі

этап, а таксама перыяд станаўлення самастойнай беларускай дзяржаўнасці.

Гэтая перыядызацыя і пакладзена ў аснову нашага курса, але з улікам фармацыйнага і цывілізацыйнага падыходаў. Пры гэтым увага удзяляецца не толькі эканамічнай або палітычнай гісторыі нашай краіны, але і пытанням развіцця самасвядомасці, духоўнага жыцця нашых продкаў, ролі асоб у гістарычным працэсе і г.д. Гэтым наш курс значна адрозніваецца ад выкладання ў савецкай сярэдняй і вышэйшайшколах, калі ўпор рабіўся на асвятленне барацьбы класаў і на выяўленне гістарычных заканамернасцяў.

1.3. Крыніцы і гістарыяграфія

Існуе думка, што гісторыя – гэта не навукa, а хутчэй “палітыка, звернутая ў прошлае”. Сапраўды, ці могуць нашы веды аб прошлым быць аб’ектыўнымі і дакладнымі. Канешне, на ацэнку тых ці іншых гістарычных падзей значны ўплыў можа аказаць грамадзянская або палітычная пазіцыя даследчыка, нават сацыяльны заказ улад. У гэтым плане трэба успомніць так званую канцэпцыю амерыканскай інтэлектуальнай гісторыі, староннікі якой лічаць, што гісторыя павінна займацца не рэканструкцыяй прошлага, а абслугоўваць сацыяльны заказ, які ставіць сучаснасць. Зыходзячы з гэтага рэлятывісцкага падыходу і выкладаецца гісторыя ў амерыканскіх навучальных установах.

Як супрацьлегласць гэтаму паспяхова развіваецца другі накірунак у вывучэнні і выкладанні гісторыі – аб’ектывістскі. Яго прытрымліваюцца і беларускія гісторыкі. Канешне, рэалізаваць яго таксама няпроста, таму што кожны чалавек мае свае погляды. Таму тут важна працаваць непасрэдна з дакументамі.

Аб’ектыўныя звесткі нам даюць гістарычныя крыніцы. Іх можна ўмоўна падзяліць на наступныя тыпы: археалагічныя, этнаграфічныя, кіна-фото-фона-аудыёдакументы, пісьмовыя.

Археалагічныя крыніцы дазваляюць заглянуць у глыбіню вякоў, калі яшчэ не было пісьмовасці. Каштоўнасць іх таксама ў тым, што яны пастаянна абнаўляюцца, праводзяцца раскопкі, знаходзяцца новыя артэфакты (артэфакт – гэта фізічны аб’ект, зроблены рукамі чалавека). Недахопам жа з’яўляецца недакладнасць. На аснове археалагічных знаходак мы не можам з дакладнасцю да пэўнай даты вызначыць, калі адбыліся тыя ці іншыя падзеі, не можам вызначыць імёны ўдзельнікаў падзей і г.д.

Этнаграфічныя крыніцы, гэта значыць, прадметы побыта, адзенне дазваляе нам бліжэй пазнаёміцца з жыццём, гаспадарчай дзейнасцю,

культурай нашых продкаў. Але яны таксама нясуць агранічаную інфармацыю.

Асаблівую, вельмі цікавую групу крыніц прадстаўляюць кіна-фотафона-аудыёдакументы. Яны даносяць да нас воблік, галасы непасрэдных удзельнікаў падзей, творцаў гісторыі, адлюстроўваюць імгненні гэтай гісторыі.

Асобнае месца займаюць пісьмовыя крыніцы. Гэта найбольш грунтоўная па звестках група дакументаў, якая дазваляе выявіць не толькі падзеі прошлага, але і іх удзельнікаў, вызначыць больш дакладна храналогію гэтых падзей. Гэта заканадаўчыя акты, статыстычныя матэрыялы, летапісы і хронікі, мемуары, літаратурныя і публіцыстычныя творы, матэрыялы перыядычнага друку. Найбольшую каштоўнасць для даследчыка маюць летапісы. Адною з найбольш старажытных крыніц з'яўляецца "Аповесць мінулых гадоў", дзе мы сустракаем першыя згадкі аб плямёнах, жыўшых на тэрыторыі сучаснай Беларусі, гістарычных асобах і падзеях X-XII стст. Больш шырокія звесткі мы знаходзім у Лаўрэнцьеўскім, Іпацьеўскім, Радзівілаўскім летапісах і асабліва ў рэгіянальных летапісах, такіх як «Летописец великих князей литовских», «Хроника Великого княжества Литовского, Русского и Жемойтского», «Хроника Быховца», Баркулабаўскі летапіс. У іх маюцца даныя аб княжацкіх дынастыях, палітычных падзеях, якія адбываліся ў межах ВКЛ, гаспадарцы ў асобных рэгіёнах. Шэраг матэрыялаў аб сярэднявечнай Беларусі нам даюць нямецкія і польскія хронікі.

Заканадаўчыя акты старажытнасці прадстаўлены перш за ўсё статутамі, прывілеямі князёў. Матэрыялы справаводства змешчаны ў "Літоўскай метрыцы" – дзяржаўным архіве Вялікага княства літоўскага.

Пазней, у 18-20 стст. з'яўляюцца шматлікія юрыдычныя дакументы судовых устаноў, іншая дзяржаўная дакументацыя.

З статыстычных матэрыялаў асаблівую цікавасць прадстаўляюць інвентары маёнткаў і розныя гаспадарчыя апісанні XVI-XX стст., статыстычныя зборнікі і інш. Важнымі крыніцамі з'яўляюцца перапісы насельніцтва, якія пачаліся праводзіцца з 19 стагоддзя.

З 16 стагоддзя з'яўляецца мемуарная літаратура. Гэта запіскі іншаземцаў, якія наведвалі Беларусь, дзённікі, напрыклад, Фёдара Еўлашэўскага, Афанасія Філіповіча. Успаміны, дзённікі палітычных, культурных дзеячаў XIX-XX стагоддзяў даюць нам шырокі спектр падзей таго часу.

Шматлікую групу крыніц складаюць літаратурныя творы, пачынаючы з былін, казак, "Слоў" Кірылы Тураўскага, апісання жыццяў святых, напрыклад, Ефрасінні Полацкай, твораў Францішка Скарыны, Сымона Буднага, Сімяёна Полацкага і заканчваючы творами паэтаў і празаікаў 20-га стагоддзя.

У перыяд новага і навейшага часу важнае значэнне набыў перыядычны друк.

Пачынаючы з XIX стагоддзя, з'яўляюцца публікацыі дакументаў па гісторыі Беларусі. Найбольш важнымі з іх з'яўляюцца шматтомныя выданні Пецярбургскай і Віленскай археаграфічных камісій, якія былі выдадзены ў другой палове 19-га-пачатку 20-га стагоддзя. У савецкі час таксама былі надрукаваны шматлікія зборнікі дакументаў, сярод іх двухтомная гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах (1936, 1940 гг.), зборнікі дакументаў па гісторыі Беларусі перыяду феадалізму, капіталізму, савецкага часу, партызанскаму і падпольнаму руху ў Беларусі ў годы Вялікай айчыннай вайны, выдадзеныя у другой палове XX стагоддзя.

У гэты перыяд з'явіліся сотні навуковых прац па гісторыі Беларусі, пачалі выдавацца падручнікі і іншыя сістэмныя даследаванні. Сярод іх трэба адзначыць пяцітомнае выданне гісторыі БССР, якое выйшла ў свет у 60-я гады 20 стагоддзя.

Значны штуршок для павышэння цікавасці да гісторыі Беларусі і як вынік павялічэння колькасці публікацый даў пераход нашай рэспублікі да самастойнай дзяржаўнасці і новае асмысленне гісторыі бацькаўшчыны. У 90-я гады 20-га стагоддзя і пачатку 21 стагоддзя з'явілася вялікая колькасць публіцыстычных матэрыялаў, артыкулаў у перыядычным друку, матэрыялаў шматлікіх навуковых канферэнцый. Пачалі выходзіць новыя гістарычныя журналы, такія, як "Беларуская мінуўшчына", "Спадчына", "Беларускі гістарычны часопіс" і іншыя. Пачынаючы з 1994 года, выходзіць серыя падручнікаў па гісторыі Беларусі новага пакалення. Цяпер іх найменаванняў налічваецца некалькі дзiesiąткаў. Яны выдаюцца як на беларускай, так і на рускай мовах. Сярод іх можна вызначыць выданні па гісторыі Беларусі у двух частках пад рэдакцыяй Я. К. Новіка і Г. С. Марцуля (1998), Я. І. Трашчонка, "Очерки истории Беларуси" П. Г. Чыгрынава і іншыя. Асаблівую цікавасць для нас прадстаўляюць падручнікі па гісторыі Беларусі ў кантэксце сусветнай цывілізацыі, выдадзеныя у апошнія гады. Іх аўтарамі з'яўляюцца І. А. Саракавік, Альберт Котаў, П. І. Брыгадзін, У. А. Сосна і інш.

Каштоўнымі пісьмовымі крыніцамі для вывучэння гісторыі Беларусі з'яўляюцца 6-томная энцыклапедыя па гісторыі Беларусі, якая выдадзена ў 1993-2003 гг., і шасцітомнае выданне гісторыі Беларусі, якое выдаецца з 2000 года, апошні том яшчэ не выйшаў у свет.

Наша лекцыя будзе няпоўнай, калі мы не ўспомнім тых людзей, якія ўнеслі значны ўклад у даследаванне беларускай даўніны, заклалі падмурак і прадаўжаюць узводзіць будынак беларускай гістарычнай навукі.

Бадай, першымі прафесійнымі гісторыкамі Беларусі былі выкладчыкі Віленскага універсітэта М. Баброўскі, І. Даніловіч, Т. Нарбут і іншыя. Баброўскі даследаваў гісторыю славянскага кнігадрукавання, і

перш за ўсё наследства Ф. Скарыны. І. Даніловіч вывучаў Статуты, летапісы Вялікага Княства літоўскага. Т. Нарбут з'яўляецца аўтарам "Гісторыі літоўскага народа" ў 9-і тамах.

Значны ўклад у развіццё гістарычнага краязнаўства Беларусі ўнеслі браты Я. і К. Тышкевічы. Яны даследвалі курганы, з'явіліся пачынальнікамі музейнай справы, пісалі навуковыя працы па краязнаўству. У 19-м стагоддзі вывучэннем гісторыі Беларусі займаліся А. Кіркор, І. Г. Грыгаровіч, П. Шпілеўскі, М. В. Грыгаровіч, Е. Раманаў, Я. Карскі і інш. Вучоны і грамадскі дзеяч А. Кіркор напісаў асобны том, прысвечаны Беларусі, ў шматтомным выданні "Живописная Россия". І. Грыгаровіч сабраў матэрыялы для некалькіх тамоў зборнікаў дакументаў па гісторыі Беларусі. Пісьменнік-этнограф П. Шпілеўскі займаўся вывучэннем беларускага фальклора, напісаў кнігу "Падарожжа па Палессю і Беларускаму краю". Вывучэннем народнага фальклору займаліся таксама П. Шэйн, Е. Раманаў, І. Насовіч. Е. Раманаў падрыхтаваў пяць тамоў "Беларускага зборніка", дзе змешчаны казкі, прымаўкі, песні беларусаў. Яўхім Карскі вядомы перш за ўсё сваёй трохтомнай працай "Беларусы".

Першымі гісторыкамі Беларусі пачатку 20-га стагоддзя былі В. Ластоўскі, М. Доўнар-Запольскі, У. Ігнатоўскі. Вацлаў Ластоўскі у 1910 годзе выдаў падручнік "Кароткая гісторыя Беларусі". Шэраг навуковых прац падрыхтаваў Мітрафан Доўнар-Запольскі, але самай значнай з іх з'яўляецца "Гісторыя Беларусі", выдадзеная ў 1926 годзе. Падручнік жа У. Ігнатоўскага "Кароткі нарыс гісторыі Беларусі" шырока выкарыстоўваўся ў навучальных установах не толькі ў 20-я гады, але і пасля працяглага перарыву ў канцы 20-га стагоддзя і ў пачатку 21-га ст.

Увогуле у 20-я – 30-я гады 20-га стагоддзя было выдадзена каля 250 прац па гісторыі Беларусі. Сярод вядомых гісторыкаў таго часу трэба назваць Ф. Турука, У. Пічэту, К. Кернажыцкага, А. Цвікевіча і іншых. Хаця у навуковых працах таго часу нярэдка адчувалася ідэалагізацыя і палітызацыя, нягледзячы на тое, што рад вучоных быў рэпрэсаваны, у цэлым жа менавіта на гэты час выпадае складванне і значнае развіццё беларускай гістарычнай навукі.

У пасляваенны час вывучэнне гісторыі Беларусі яшчэ больш паглыбілася і пашырылася. Гэтаму садзейнічала і дэмакратызацыя савецкага грамадства, якая пачалася з другой паловы 50-х гадоў. Можна назваць дзесяткі і нават сотні імён беларускіх гісторыкаў, шырока вядомых не толькі ў сваёй краіне, але і далёка за яе межамі. Гэта перш за ўсё Э.М. Загарульскі, І.М. Ігнаценка, А.П. Ігнаценка, Н.В. Каменская, А.П. П'янкоў, А.І. Залескі, І.Р. Іофэ, З.Ю. Капыскі, Я.Н. Мараш,

П.Ц. Петрыкаў, С.М. Самбук, М.С. Сташкевіч і іншыя. Многія з іх прадаўжаюць плённа працаваць і цяпер.

Як ужо адзначалася, у 90-е годы 20 стагоддзя і ў пачатку 20 стагоддзя назіраецца павышэнне цікавасці да гісторыі нашай Бацькаўшчыны. Адпаведна ў гістарычнай навуцы з'яўляецца цэлы шэраг новых імён беларускіх гісторыкаў. Дарэчы, у 2007 годзе выйшаў бібліяграфічны даведнік "Гісторыкі Беларусі ў пачатку 21 стагоддзя", дзе змешчаны даныя на 457 вучоных, якія ўнеслі свой уклад у гістарычную навуку. Сярод іх такія вядомыя вучоныя, як П.І. Бригадзін, Г.Я. Галенчанка, А.А. Каваленя, Я.К. Новік, П.Г. Чыгрынаў, І.А. Саракавік і іншыя. Шэраг іх і другіх даследчыкаў вы знойдзеце і ў ліку аўтараў падручнікаў, якімі зараз карыстаюцца студэнты, а таксама ў спісах рэкамендаванай да семінараў літаратуры.

Глава 2

СВЕТ І БЕЛАРУСЬ У СТАРАЖЫТНЫ ПЕРЫЯД

2.1. Засяленне тэрыторыі Беларусі, заняткі старажытных насельнікаў, іх грамадскія адносіны

2.2. Рассяленне індаеўрапейцаў. Славянскі этап засялення Беларусі

2.3. Тэорыі паходжання беларусаў і назвы “Белая Русь”

2.1. Засяленне тэрыторыі Беларусі, заняткі старажытных насельнікаў, іх грамадскія адносіны

Чалавек з’явіўся на зямлі прыкладна каля 3 мільёнаў гадоў назад у Ўсходняй Афрыцы. Існуе некалькі гіпотэз па пытанню яго паходжання: ад біблейскай міфалогіі або мутацыі асобных відаў малпаў у выніку рэзкага павышэння узроўню радыяцыі да эвалюцыйнай тэорыі Ч. Дарвіна і касмічнай тэорыі. Прыкладна 600 тысяч гадоў назад людзі пачалі рассяляцца на еўрапейскім кантыненте і каля 100-40 тысяч гадоў да нашай эры, у перыяд ранняга палеаліта, яны з’явіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Аб гэтым сведчаць знаходкі каменных прылад працы каля вёсак Абідавічы Быхаўскага раёна і Клеевічы Касцюковіцкага раёна Магілёўскай вобласці. Можна дапусціць больш ранняе засяленне чалавекам гэтай мясцовасці, але ўсе магчымыя сляды знішчаны ляднікамі. Вядомыя тры найбольш буйныя абледзяненні, якія закранулі рэгіён сучаснай Беларусі: Бярэзінскае (500-350 тыс. гадоў да нашай эры), Дняпроўскае (300 – 110 тыс. гадоў да нашай эры), Валдайскае (90-83 тыс. гадоў да нашай эры).

Першыя насельнікі былі неандэртальцамі. Галоўнымі іхнімі заняткамі былі паляванне і збіральніцтва. У гэты час людзі ўжо маглі здабываць агонь, рабіць каменныя прылады працы. Жылі яны мацярынска-родавай абшчынай. У пачатку верхняга палеаліта (40-10 тысяч гадоў да нашай эры), калі ўжо адступілі ляднікі і палепшыліся умовы жыцця, на змену неандэртальцам прыйшлі людзі сучаснага тыпу – краманьёнцы. Яны ўжо пачалі вырабляць больш складаныя прылады працы. Гэтым часам датуюцца першыя стаянкі чалавека, знойдзеныя каля вёскі Юравічы Калінкавіцкага і каля вёскі Бердыж Чачэрскага раёнаў на Гомельшчыне.

У перыяд сярэднекаменнага века – мезаліта (прыкладна 10-6 тысяч гадоў да нашай эры) пачалося больш масавае засяленне тэрыторыі Беларусі. Знойдзена ўжо каля 100 стаянак гэтага часу. Людзі асвоілі больш дасканалыя спосабы апрацоўкі крэмню: рэтушыраванне вострых краёў, вырабы з дапамогай мікралітаў, гэта значыць, невялікіх вострых асколкаў каменей, складаных прылад працы. Былі вынайдзены лук і стрэлы, што зрабіла больш эфектыўным паляванне на звяроў, човен і рыбалоўныя сеткі. Родавыя абшчыны аб'ядноўваюцца ў больш буйныя тэрытарыяльныя ўтварэнні – плямёны. Археалагічныя раскопкі дазваляюць ужо вызначыць некаторыя асаблівасці розных рэгіёнаў, або археалагічныя культуры гэтага часу. Гэта плямёны грэнскай археалагічнай культуры на паўночным усходзе Беларусі, свідэрскай – на ўсходзе, нёманскай на захадзе і днепра-дзісненскай на поўдні. Яны адрозніваюцца галоўным чынам формай наканечнікаў стрэл.

На заключным этапе каменнага века – неаліце (5-3 тыс. гадоў да нашай эры) у найбольш спрыяльных для жыцця чалавека рэгіёнах, Егіпце і Месапатаміі, а некалькі пазней у Індыі і Кітаі людзі ўжо стварылі першыя цывілізацыі, галоўнымі прыкметамі якіх былі з'яўленне дзяржаўнасці, пісьмовасці, каменнага будаўніцтва, развітай рэлігіі і міфалогіі.

Неалітычнае грамадства Еўропы знаходзілася на больш нізкай ступені свайго развіцця. Яно не стварыла цывілізацыі. Але тым не менш назіраецца значны прагрэс у развіцці вытворчых сіл і вытворчых адносін, які затым атрымаў назву “неалітычная рэвалюцыя”. Ён заключаецца перш за ўсё ў з'яўленні земляробства і жывёлагадоўлі, прадзення і ткацтва, вытворчасці керамікі, больш дасканалай апрацоўцы крэмню шляхам шліфоўкі і свідравання, зараджэнні рамяства і прымітыўнага гандлю. Яркім прыкладам апошняга з'яўляюцца неалітычныя шахты каля пасёлка Краснасельскі Ваўкавыскага раёна, дзе здабываўся крэмень. Побач былі адкрыты майстэрні па апрацоўцы крэмню, аб'ёмы вытворчасці якіх значна перавышалі патрэбы мясцовых плямён. Гэтыя шахты глыбінёй 2 - 3 метры, якіх налічвалася некалькі тысяч, і майстэрні функцыяніравалі каля тысячы гадоў. На змену прысвойваючай гаспадаркі, калі асноўнай крыніцай забяспячэння жыццяздольнасці насельніцтва было выкарыстанне гатовых дароў прыроды шляхам збіральніцтва, палявання на звяроў і лоўлі рыбы, у перыяд неаліту прыходзіць вытворчая гаспадарка. Людзі сталі вясці больш аседлы вобраз жыцця. Яны ахатнілі жывёл: коней, свіней, птушку, распрацоўвалі палі, сеялі жыта і іншыя сельскагаспадарчыя культуры, навучыліся ткаць і вырабляць з тканін адзенне. У перыяд неаліта на тэрыторыі Беларусі ўжо вызначана больш за 600 стаянак першабытных людзей, галоўным чынам у басейнах рэк

Прыпяць, Сож, Нёман. Па форме посуду (вострадонныя, кругладонныя), арнаменту археолагі вызначаюць наступныя культуры гэтага перыяду: нёманскую, днепра-данецкую, верхнедняпроўскую і днепра-дзяснянскую. Данныя антрапалогіі, гідранімікі (старажытныя назвы рэк і азёр) дазваляюць зрабіць вывад, што прыкладна з 5-га тысячагоддзя да нашай эры на паўночным усходзе сучаснай Беларусі пражывалі фіна-угорскія плямёны. Этнічную прыналежнасць насельніцтва іншых рэгіёнаў вызначыць да гэтага часу пакуль што немагчыма.

Пераход да земляробства, будаўніцтва стацыянарнага жылля прывяло да аседласці, павялічэння абшчыны. Пачалося расслаенне унутры яе. Старэйшыя абшчыны, племянныя кіраўнікі паступова прысвойваюць сабе лепшыя землі, атрыманую ваенную здабычу, усё больш распараджаюцца абшчынным багаццем.

У эпоху каменнага века пачынаюць зараджацца элементы матэрыяльнай і духоўнай культуры: мастацтва, скульптуры, рэлігіі. На мезалітычных і неалітычных стаянках Беларусі знойдзена нямала вырабаў з косці, керамікі, пакрытых арнамантам, у тым ліку сімвалічным. На паселішчах Юравічы ў Калінкавіцкім раёне, Асавец у Бешанковіцкім раёне знойдзены выявы чалавека на касцяных і каменных вырабах. Даволі распаўсюджаны знаходкі амулетаў, у тым ліку з прасвідраваных зубоў мядзведзя, дзіка, касцяныя фігуркі жывёл, што сведчыць аб праявах фетышызму і татэмізму.

2.2. Рассяленне індаеўрапейцаў. Славянскі этап засялення Беларусі

На мяжы трэцяга і другога тысячагоддзяў да нашай эры тэрыторыю сучаснай Беларусі пачынаюць засяляць індаеўрапейцы. Гэта вялікая група народнасцяў, якая стаяла на адносна высокай ступені развіцця, вяла паўаседлы вобраз жыцця. Прарадзімай іх, як лічаць большасць даследчыкаў, была Пярэдняя Азія. Частка індаеўрапейцаў (сябе гэтыя плямёны называлі “ары” або “айран”) паступова выйшла да пабярэжжа Каспійскага мора, ад іх затым сфарміраваліся народнасці іранцаў, курдаў, таджыкаў.

Другая частка дайшла да берагоў Інды. Гэтыя арыіскія плямёны змяшаліся з носьбітамі харапскай культуры і сталі заснавальнікамі індыйскай цывілізацыі.

Трэцяя група індаеўрапейцаў рухалася ў Еўропу. Менавіта яны, асіміліруючыся з аўтахтонным насельніцтвам, стварылі мікенскую культуру, папярэдніцу антычнай цывілізацыі, паклалі пачатак грэчаскай, італьянскай, германскай, славянскай, балтскай групам народаў. Адно з адгалінаванняў індаеўрапейцаў, балты аселі на большай частцы сучаснай Беларусі і далучылі мясцовае насельніцтва да больш развітых форм

вядзення гаспадаркі, сваёй мовы, культуры. Напрыклад, індаеўрапейцы ўжо карысталіся калёсным транспартам, плугам. Яны былі носьбітамі археалагічнай культуры шнуравой керамікі. Яна так названа таму, што пры абпальванні посуду на яго паверхні заставаліся адбіткі шнура, якім звязваліся вырабы. Асноўным заняткам былі земляробства, жывёлагадоўля, паляванне і лоўля рыбы. Хаця прыход індаеўрапейцаў на тэрыторыю Беларусі супаў з бронзавым векам, але гэты метал тут ужываўся вельмі рэдка. Зброя, прылады працы па ранейшаму у асноўным вырабляліся з каменю, косці і дрэва. Ад гэтага часу засталася вялікая колькасць шліфаваных сякер, якія, магчыма, мелі не толькі прыкладнае, але і культавае значэнне. Выраблялі таксама кераміку, большай часткай пласкадонны посуд. Пазней, у сярэдні і позні перыяд бронзавага веку, індаеўрапейцы падзяліліся на шэраг асобных, хаця і роднасных паміж сабой культур. Акрамя плямён шнуравой керамікі Панямоння і Палесся, тэрыторыя Беларусі ўвайшла ў арэал паўночнабеларускай, сярэднядняпроўскай, тшчацінецка-сосніцкай археалагічных культур, а ў канцы эпохі на поўначы Беларусі з'яўляецца тэкстыльная і штрыхаваная кераміка.

З прыходам індаеўрапейцаў звязваецца і паступовая замена мацярынска-родавых адносін патрыярхальнымі. Асновай грамадскай арганізацыі, гаспадарчай ячэйкай становіцца патрыярхальная абшчына, якая складвалася з некалькіх пакаленняў бліжэйшых родзічаў па бацьку.

Балты пражывалі на тэрыторыі Беларусі на працягу двух тысячагоддзяў У першым тысячагоддзі да нашай эры тэрыторыю Беларусі засялялі балцкія плямёны трох асноўных археалагічных культур: днепрадзвінскай (на паўночным усходзе і ўсходзе), культуры штрыхаванай керамікі (яна ахоплівала тэрыторыю сучаснай сярэдняй і заходняй Беларусі) і мілаградскай на поўдні, апошняя паступова змяняецца зарубянецкай, якая існавала і ў першым тысячагоддзі нашай эры і, як лічаць гісторыкі А. Р. Мітрафанаў і Л. Д. Побаль, мела элементы славянскага ўплыву. У гэты перыяд, які атрымаў назву жалезнага веку, з вынаходніцтвам жалеза адбываецца значны прагрэс у развіцці вытворчых сіл. Асновай гаспадаркі сталі земляробства і жывёлагадоўля. Удасканаліся спосабы апрацоўкі глебы, пачало шырока практыкавацца падсечнае земляробства з прымяненнем рала. Усё гэта садзейнічала павялічэнню вытворчасці прадуктаў харчавання, назапашванню матэрыяльных каштоўнасцей, развіццю абмена, і, як вынік гэтага, з'яўленню асабістай уласнасці, маёмаснага неравенства. Пачасціліся набегі на суседнія абшчыны з мэтай грабязу. Таму не выпадкова, што асноўным тыпам пасяленняў балтаў сталі ўмацаваныя гарадзішчы. На тэрыторыі Беларусі выяўлена 1200 такіх паселішч, у

кожным з іх пражывала ад 50 да 75 чалавек. У гэты час існавала вялікасямейная патрыярхальная абшчына, але паступова назіраецца аслабленне родавых сувязей і на іх змену з цягам часу прыходзяць суседскія тэрытарыяльныя абшчыны, якія, у сваю чаргу, аб'ядноўваюцца ў плямёны і саюзы плямён. Далейшы працэс вёў да дыферэнцыяцыі ўнутры абшчын і плямён. Выдзяляецца племянная верхушка, а таксама асобныя групы абшчыннікаў, якія ў асноўным займаліся абаронай сваіх умацаваных паселішчаў і набыццём багацця за кошт рабавання іншых плямён. З ліку апошніх паступова фарміравалася ваенная дружина.

Першае тысячагоддзе нашай эры было адзначана важнымі падзеямі ў жыцці народаў Еўропы і Беларусі. Яны былі звязаны з “вялікім перасяленнем народаў” і міграцыяй на ўсход славянскіх плямён. Славяне з’яўляюцца адным з адгалінаванняў індаеўрапейцаў, якія дасягнулі Заходняй Еўропы. Старажытныя гісторыкі Тацыт, Пліній Старэйшы і іншыя называлі іх па-рознаму: венеды, анты, склавіны, пазней устанавілася назва славяне. Як лічаць многія даследчыкі, прарадзімай славян была мясцовасць паміж рэкамі Одэр і Віслай, а, магчыма, і Дняпром. Іхняя міграцыя была вызвана некалькімі прычынамі. Гэта перш за ўсё “вялікае перасяленне народаў” – рух ваяўнічых плямён готаў, гунаў, авараў. Яны пачалі выцясняць аседлыя плямёны з цэнтральнай Еўропы. Другой прычынай стала аслабленне Рымскай імперыі, якая да гэтага часу з’яўлялася стрымліваючым фактарам іншаземнай агрэсіі. Цяпер жа, наадварот, яе багатыя абшары сталі вабіць заваёўнікаў. Неабходнасць асваення новых зямель была выклікана і значным павялічэннем колькасці славянскага насельніцтва у выніку развіцця гаспадаркі. Частка славян пачала рухацца на поўдзень і ў працэсе асіміляцыі з мясцовым насельніцтвам утварыла групу народнасцей, аб’яднаную назвай паўднёвыя славяне. Гэта балгары, сербы, харваты, македонцы і іншыя. Другая частка пачала рухацца на ўсход, на тэрыторыю сучасных Украіны, Беларусі, Расіі, іх затым пачалі называць усходнімі славянамі, у адрозненне ад заходніх, міграцыйны рух якіх быў адносна нязначным. Славянскае засяленне Беларусі працягвалася з шостага па дзевятае стагоддзі нашай эры. Пачалося яно з Палесся, менавіта там знойдзены помнікі найбольш старажытнай славянскай археалагічнай культуры – пражскай. Затым славяне пачалі прасоўвацца на поўнач, змешваючыся з мясцовым балцкім насельніцтвам. Паколькі апошніх было не вельмі шмат, згодна з падлікамі па колькасці гарадзішч, каля ста тысяч, і жылі яны разрэджана, то каланізацыя беларускіх зямель славянамі праходзіла пераважна мірным шляхам. Як паказваюць археалагічныя даследаванні, у балцкім арэале з’яўляюцца тыповыя славянскія прыкметы: жыллё-паўзямлянкі з печамі-каменкамі ў вуглу, у той час як у балтаў ачаг размяшчаўся ў цэнтры памяшкання, каменныя жорны, славянскія

кераміка, упрыгожанні, звычаі трупаспаленняў у круглых курганах, славянская гідраніміка. Злучэнне славянскіх і балцкіх элементаў характэрна для банцараўскай і калочынскай археалагічных культур, якія ў 5-8 стст. нашай эры займалі большасць тэрыторыі сучаснай Беларусі. Складаныя працэсы этнічнага ўзаемадзеяння славян і балтаў адбываліся на працягу трох стагоддзяў, у выніку славяне часткова выцяснілі балтаў, часткова асіміляраваліся з імі. Славяна-балцкая мяжа пралегла прыкладна па лініі сучасных гарадоў Дзісна – Будслаў – Рубяжэвічы – Беліца – Слонім – Ваўкавыск. У выніку узаемадзеяння славян і балтаў на тэрыторыі Беларусі стварыліся пераважна славянскія этнічныя супольнасці – крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Крывічы былі найбольш буйным племянным аб’яднаннем, якое падзяляецца на тры групы: пскоўская, смаленская і полацкая. Полацкія крывічы займалі басейн Заходняй Дзвіны. На Палессі аселі дрыгавічы. У басейне р. Сож пасяліліся радзімічы. У культуры гэтых плямён балцкімі элементамі з’яўляліся бранзалеты са змяінымі галовамі на канцах, спіральныя пярсцёнкі, шыйныя грыўны балцкага тыпу, зоркападобныя спражкі. Асноўнымі ж прыкметамі славянскіх элементаў крывіцкай культуры былі бранзалетападобныя скроневыя кольца, радзіміцкай – сяміпрамянёвыя кольца, дрыгавіцкай – буйныя металічныя пацеркі, а таксама кераміка. Мова іх, як сцвярджаецца ў “Аповесці часовых гадоў”, была славянскай. Існуе шмат версій, якія растлумачваюць паходжанне назваў гэтых плямён. Найбольш вядомыя з іх выводзяць назву дрыгавічоў ад характару мясцовасці, радзімічаў – ад імя правадыра, крывічоў – ад родственных сувязей. Дрыгавічы, радзімічы і крывічы займалі амаль усю тэрыторыю сучаснай Беларусі. Але часткова яе закраналі і іншыя усходнеславянскія супольнасці: вяцічы, паляне, драўляне, валыняне, бужане, дулебы. У Панямонні пражывала таксама балцкая група яцвяжскіх плямён – судзінаў, дайновы, паляксянаў і ўласна яцвягаў, а на поўначы-балцкія плямёны літвы, аўкштайтаў.

Расцягнутая на стагоддзі славянская каланізацыя тэрыторыі Беларусі праходзіла ва ўмовах разлажэння першабытнаабшчыннага ладу і зараджэння раннефеадальных адносін. Прычым характэрнай асаблівасцю гэтага працэса быў непасрэдны пераход усходніх славян ад першабытнасці праз ваенную дэмакратыю непасрэдна к федалізму, мінуючы рабаўладальніцкі лад. У гэты час асновай сацыяльна-гаспадарчага жыцця заставалася буйная патрыярхальная абшчына, але ў яе недрах з з’яўленнем прыватнай уласнасці пачынаюць праяўляцца элементы сацыяльнага расслаення. Выдзяляецца пласт насельніцтва, які павялічвае сваю ўласнасць, у тым ліку і на сродкі вытворчасці, зямлю. З другога боку, з асяроддзя збяднелых людзей утваралася залежнае

сялянства, якое яшчэ не страціла сваёй свабоды, але ўжо стаяла на сацыяльнай лесвіцы ніжэй за многіх сваіх супляменнікаў.

Перасяленні і каланізацыя новых зямель далі штуршок працэсу маёмасна-сацыяльнага расслаення, узвышэнню і узбагачэнню знаці, перш за ўсё ваенна-племянной вярхушкі. Апорай ваенна-племянной арыстакратыі становілася ваенная дружына – аб’яднанне прафесійных воінаў. Фарміруецца асобная палітычная арганізацыя з органамі кіравання – правадыром, саветам старэйшын, народным сходам. Пры гэтым народны сход складаўся з свабодных мужчын, здольных насіць зброю. Такая форма арганізацыі грамадства і яго кіравання атрымала назву “ваеннай дэмакратыі” і ўзнікла напярэдадні ўтварэння дзяржаўнасці.

У першым тысячагоддзі нашай эры больш багатай становіцца матэрыяльная і духоўная культура ўсходніх славян. Ускладняецца апрацоўка вырабаў з метала, іх арнаментцыя. Складваецца міфалогія. Славяне абагатваралі прыроду, пакланяліся сонцу, верылі ў замагільнае жыццё. Рэлігія прадстаўлена паганскімі ўяўленнямі, шматбожжам. У паганскі пантэон уваходзілі богі: Пярун (бог маланкі і грому), Сварог (бог неба), Дажбог (бог сонца), Ярыла (бог вясны), Жыжаль (бог агню), Зніч (бог падземнага агню), Стрыбог (бог вятроў), Велес (апякун жывёл), Лёля (багіня вясны). Формамі паганскіх вераванняў былі таксама фетышызм (абагатварэнне неадушаўлёных прадметаў), анімізм (вера ў духаў), татэмізм (вера ў роднасць пэўных груп людзей і тотэмаў – жывёл, раслін).

2.3. Тэорыі паходжання беларусаў і назвы “Белая Русь”

Паўстае пытанне: якім чынам і калі з славянскіх і іншых плямён, пражываўшых у старажытнасці, узнікла беларуская народнасць? На гэта дакладнага адказу няма. Ёсць розныя версіі, але прыняць адназначна адну з іх нельга з-за адсутнасці дакладных аргументаў. Таму мы вымушаны агранічыцца простым пералічэннем найбольш вядомых канцэпцый этнагенеза беларусаў.

Л. Галембоўскі, А. Рыпінскі і іншыя прыхільнікі польскай канцэпцыі лічылі, што беларусы з’яўляюцца часткай польскага этнаса.

Аўтары вялікарускай тэорыі А. Сабалеўскі, М. Каяловіч і іншыя вучоныя 19 стагоддзя сцвярджалі, што беларускага этнасу зусім не існавала, а беларуская мова – гэта дыялект рускай мовы. Беларусь жа не што іншае, як паўночна-заходні край Расійскай імперыі. Доўгі час вялікаруская тэорыя з’яўлялася асновай афіцыйнай ідэалогіі расійскіх улад.

Крывічскую тэорыю абгрунтавалі М. Пагодзін, В. Ластоўскі, якія лічылі продкамі беларусаў толькі беларусаў.

Крывіцка-радзіміцка-дрыгавіцкую канцэпцыю, якая з'явілася ў пачатку 20-га стагоддзя, сфармуліравалі беларускія гісторыкі Я. Карскі, У. Пічэта, М. Доўнар-Запольскі. Яна зыходзіць з таго, што аснову беларускай народнасці паклалі не толькі крывічы, але і радзімічы, дрыгавічы.

Ставаральнік балцкай тэорыі В. Сядоў лічыў, што галоўную ролю ў фарміраванні беларускай народнасці сыгралі балты і славяне.

Аўтар фінскай тэорыі І. Ласкоў на аснове фінаугорскага паходжання рада гідронімаў на тэрыторыі Беларусі прыйшоў да вываду, што пэўны ўклад у стварэнне беларускай народнасці ўнеслі фінаугорскія плямёны, якія пазней былі асіміліраваны балтамі, а яшчэ пазней змяшаліся з славянамі.

Канцэпцыя М. Піліпенка была абгрунтавана ў пачатку 90-х гадоў 20-га стагоддзя беларускім вучоным. М. Піліпенка лічыць. Што ў выніку змешвання славянскіх плямён з балтамі да X стагоддзя утварыліся першапачатковая этнічная супольнасць на славянскай аснове, свайго роду протанароднасць, якая ў сваю чаргу у X-XI стагоддзях разам з іншымі усходнеславянскімі супольнасцямі кансалідавалася ў новую агульнаславянскую старажытную супольнасць з агульнай этнічнай тэрыторыяй, якая атрымала назву Русь. Пры гэтым на тэрыторыі сучаснай Беларусі па асаблівасцям мовы і культуры выдзяляліся дзве этнаграфічныя зоны – Палессе, з аднаго боку, і падзвінска-падняпроўская частка, якая пазней, у сярэднявеччы атрымала назву Белая Русь. Пасля распаду Кіеўскай Русі з цягам часу на аснове ўзаемадзеяння гэтых дзвух зон з заходнеславянскім(польскім) і балцкім этнасамі на тэрыторыі паміж Дняпром і Нёманам паступова сфарміравалася беларуская народнасць і замацавалася назва “Белая Русь”.

Паходжанне назвы “Белая Русь” тлумачыцца па-рознаму. Падарожнікі, якія ў сярэднявеччы праязжалі праз гэтыя землі, у сваіх запісках выводзілі назву ад прыгажосці зямлі, зімовай заснежанасці, колеру традыцыйнага адзення, антрапалагічных рысаў мясцовых жыхароў і інш. Больш абгрунтаванымі, на наш погляд, з'яўляюцца наступныя версіі: М. Любаўскага – незалежнасць ад татара-манголаў, М. Доўнар-Запольскага – адноснае свабоднае не толькі ад татара-манголаў, але і ад крыжаносцаў і літвы, Я. Юхо – больш ранняе прыняцце хрысціянства ў параўнанні з Чорнай Руссю (заходняй часткі сучаснай Беларусі), дзе яшчэ доўгі час заставалася паганская вера, П. Крапівіна – шырокае распаўсюджанне ў тапаніміцы назваў са словам “белая”, В. Іванова – суадносіны асноўных колераў з напрамкамі свету.

Упершыню тэрмін “Белая Русь” сустракаецца ў гістарычных дакументах XII стагоддзя і датычыцца Уладзімірска-Суздальскага

княства. Пазней, у 13-14 стагоддзях ён сустракаецца ў сувязі з Маскоўскімі, Смаленскімі, Пскоўскімі, Наўгародскімі, Кіеўскімі, Чарнігаўскімі землямі. У адносінах да падзвінска-падняпроўскага рэгіёна тэрмін “Белая Русь” лакалізуецца ў канцы 14-га стагоддзя, а пазней распаўсюджваецца і на захад да Прыпяці і Нёмана. Ад назвы тэрыторыя “Белая Русь” паходзіць і назва жыхароў – спачатку “беларусцы”, затым “беларусы”. Прыкладна у гэты перыяд – 14-16 стагоддзі – фарміруецца і старабеларуская мова.

Глава 3

ЕЎРОПА І БЕЛАРУСЬ Ў РАННІМ І ВЫСОКІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ. СТАНАЎЛЕННЕ ДЗЯРЖАЎНЫХ УТВАРЭННЯЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

3.1. Станаўленне феадальнай эканомікі. Фарміраванне раннекласавага грамадства на тэрыторыі Беларусі

3.2. Полацкае і Тураўскае княствы, іх узаемаадносіны з Кіевам

3.3. Культура Беларусі IX-XIII стст.

3.1. Станаўленне феадальнай эканомікі. Фарміраванне раннекласавага грамадства на тэрыторыі Беларусі

У VI-IX стст. нашай эры у Еўропе праходзіў працэс складвання новага феадальнага ладу. Паступова развіваецца прыватная ўласнасць на сродкі вытворчасці, зямлю і складваецца слой землеўладальнікаў. Асноўная частка насельніцтва, сяляне, трацяць права ўласнасці і пераходзяць у васальную залежнасць ад феодалаў. У Заходняй Еўропе гэты працэс развіваўся шляхам сінтэзу позднерымскага рабаўладальніцкага ладу і еўрапейскіх родаплемянных адносін. У Усходняй Еўропе, у тым ліку і Беларусі, пераважаў бяссінтэзны, больш замаруджаны працэс феадалізацыі. Ён праходзіў прыкладна на тры стагоддзі пазней, але без ярка выражанага рабаўладальніцкага этапа.

Асновай гаспадаркі на гэтых землях у другой палове першага тысячагоддзя нашай эры было земляробства і жывёлагадоўля. Удасканальваліся прылады працы, перш за ўсё за кошт шырокага ўжывання жалеза. Шырока выкарыстоўваліся сохі з жалезнымі наканечнікамі. Была ўведзена папаравая сістэма земляробства з прымяненнем двухполля альбо трохполля. На яго падставе склалася жывёлагадоўля з развядзеннем усіх вядомых у наш час відаў хатняй жывёлы. Апрача сельскай гаспадаркі людзі займаліся таксама промысламі: паляваннем, рыбнай лоўлей, бортніцтвам, ткацтвам, ганчарствам, кавальскай і нават ювелірнай справай.

Найбольш буйныя славянскія паселішчы, якія з'яўляліся цэнтрамі абшчыннага, племяннага асяроддзя і звычайна ўмацоўваліся, у тым ліку агарожваліся, паступова ператвараліся ў гарады. З цягам часу некаторыя з іх сталі племяннымі цэнтрамі, якія ажыццяўлялі кіраванне пэўнымі тэрытарыяльнымі акругамі. У гарадах пачала канцэнтравацца і

рамесніцкая вытворчасць. Яны звычайна ўзнікалі і пашыраліся у месцах важных, як правіла, водных шляхоў зносін, таму большасць найстаражытных гарадоў Беларусі атрымалі назву ад рэк, на якіх яны былі заснаваны.

Адначасова з гаспадарчым развіццём мяняліся і вытворчыя адносіны. На працягу VIII-IX стст. на змену буйным патрыярхальным абшчынам, якія абаранялі інтарэсы сваіх членаў у сутыкненні з іншымі людзьмі і выконвалі ўнутраныя вытворчыя і адміністрацыйныя функцыі, прыходзіць новая грамадская форма – сельская (суседская) абшчына. Яна складвалася ў асноўным з малых індывідуальных сем’яў і ўяўляла сабой тэрытарыяльнае аб’яднанне непасрэдных вытворцаў земляробаў, не абавязкова звязаных родавымі сувязямі. У пісьмовых крыніцах гэтая абшчына атрымала назву “верв” або “мір”. Асноўным месцам пражывання сялян-абшчыннікаў былі неўмацаваныя паселішчы – “весі”, пазней з’яўляецца і іншая назва – “сёлы”.

Другая палова першага тысячагоддзя нашай эры з’яўляецца перыядам разлажэння першабытнаабшчыннага ладу, зараджэння і развіцця феадальных адносін. Сельская абшчына несла ў сябе яшчэ рысы патрыярхальнага ўкладу, але ўжо пачаўся працэс сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства. Узвышаецца вярхушка ўнутры абшчын, плямён. Складваецца дружынная арганізацыя, якая займаецца не толькі абаронай сваіх зямель, але і ваеннымі набегамі на суседзяў з мэтай захопу здабычы. Гэтая здабыча, а таксама дань з сялянскіх абшчын, збіраемая на яе ўтрыманне, вялі да паступовага абагачэння старэйшых дружыннікаў, якія затым атрымалі назву “баяры” і кіраўнікоў дружын – князей. Апошнія з цягам часу канцэнтруюць не толькі ваенную, але і адміністрацыйную, судовую ўладу. У гэты ж час зараджаюцца і элементы рабства, крыніцай якога з’яўляліся палонныя, захопленыя ў час ваенных набегі. Але з-за геаграфічных умоў, асабліва сцяжы сацыяльна-эканамічнага развіцця яно не набыло ў усходніх славян такіх класічных форм, як у старажытнай Грэцыі або Рыме.

Паступовае узвышэнне племянной і ваеннай вярхушкі, умацненне іх ваеннай моцы прывяло да пераходу да іх права ўласнасці на зямлю, умацавання ўлады над супляменнікамі і стварэння адміністрацыйна-ваенных аб’яднанняў з пэўнай уладнай структурай ў форме княжанняў. Гэта былі свайго рода протадзяржаўнасці.

У развіцці феадальных адносін і складванні класавых адносін у Усходняй Еўропе, у тым ліку і на беларускіх землях, можна ўмоўна выдзяліць два этапы. На першым з іх пераважае дзяржаўная форма ўласнасці, калі саўладальнікамі зямлі былі князь і старэйшая дружына.

Абшчыннікі-сяляне страцілі магчымасць карыстання даходамі з зямель, якія сталі ўласнасцю княжанняў. Князь і дружына збіралі дань з сялян, якія працавалі на іх землях, праз “палюддзе”, пазней у пэўных вызначаных месцах – пагостах. Гэтыя землі разам з сялянамі князі маглі перадаваць у карыстанне прадстаўнікам вярхушкі грамадства. З XII стагоддзя пачынаецца другі этап у развіцці феадальных адносін, калі землеўладанне падзяляецца на землі, якія належалі непасрэдна князю, баярскую вотчыну і царкоўнае землеўладанне. Згодна з гэтымі формамі ўласнасці ў усходніх славян, у тым ліку і на землях сучаснай Беларусі, у раннім сярэднявеччы склалася наступная сацыяльная структура. Асноўнымі класамі становяцца феодальныя і феадальна-залежныя сяляне. Большасць сялян складалі абшчыннікі, якія былі яшчэ асабіста свабоднымі, вялі сваю гаспадарку, але былі абавязаны ўносіць у карысць органаў кіравання пэўную даніну і выконваць шэраг павіннасцей. З развіццём феадальных адносін, калі з’явілася вотчынная ўласнасць, частка сялян трапіла ў эканамічную залежнасць непасрэдна да феадалаў або плаціла даніну царкве і манастырам. Гэтых асабіста свабодных сялян-абшчыннікаў называлі смердамі. Былі таксама смерды, якія часткова страцілі сваю асабістую свабоду. Іх называлі закупамі. Яны мелі асабістую гаспадарку, але з-за беднасці ішлі ў эканамічную кабалу да феадала, бралі у яго пазыку, купу, за гэта павінны былі працаваць на гаспадара. Паколькі гэтая праца ў асноўным ішла на пагашэнне працэнтаў, то адпрацаваць поўнасцю купу было даволі цяжка і селянін мог пажыццёва застацца ў феадала. Закупы, якія ўсё ж разлічваліся з феадалам, траплялі ў катэгорыю ізгоеў, гэта значыць, людзей, якія страцілі сувязь з абшчынай. Акрамя закупаў, часткова залежнымі былі і радовічы, якія заключалі дагавор – “рад” і на гэты тэрмін пераходзілі ў поўную залежнасць. Існавалі таксама і халопы, гэта значыць, поўнасцю залежныя людзі, фактычна, рабы.

У гарадах таксама ішоў працэс маёмаснага расслаення. Асноўную масу гарадскога насельніцтва складалі рамеснікі, але пануючае палажэнне займалі купцы, заможныя гаражане, царкоўная вярхушка.

3.2. Полацкае і тураўскае княствы, іх узаемаадносіны з Кіевам

На працягу VIII-IX стагоддзяў у выніку развіцця феадальных адносін, узмацнення эканамічных сувязей пачалі складвацца славянскія племянныя саюзы, якія паступова перараслі ў протадзяржаўныя аб’яднанні – княжанні. Аб’яднаўчыя тэндэнцыі прывялі да стварэння ў IX стагоддзі паўночнага саюза княжанняў з цэнтрам у г. Ноўгарадзе, куды ўвайшлі наўгародскія славены і крывічы разам з фінскім племенем весь.

Аналагічны працэс на базе княжаньня палян адбыўся ў сярэднім Падняпроўі, дзе паўднёвы саюз згрупіраваўся вакол горада Кіева. Пасля авалодвання ў 882 годзе ноўгарадскім князем Алегам Кіевам гэтыя два цэнтры аб'ядналіся ў адзін, які затым атрымаў назву Русь. На тэрыторыі сучаснай Беларусі ў гэты час існавалі два буйных княствы: Полацкае і Тураўскае. Полацкае княства кантралявала значны ўчастак важнейшага воднага шляху “з вараг у грэкі”, гэта значыць, з Балтыйскага да Чорнага мора, таму з самага пачатку заснавання Русі знаходзілася ў сферы інтарэсаў і Ноўгарада, і Кіева. Ужо першы ўспамін у летапісу аб Полацку пад 862 годам звязвае яго гісторыю з Ноўгарадам. Але праз некалькі гадоў, у 865 г. полацкую зямлю спрабуе падпарадкаваць Кіеў. Пасля стварэння адзінай дзяржавы – Кіеўскай Русі Полацк уваходзіць у яе склад на правах аўтаноміі. У гэты ж час, у 885 г. кіеўскі князь Алег падпарадкоўвае радзімічаў, якія раней знаходзіліся ў залежнасці ад хазараў. Паступова самастойнасць Полацка ўзмацняецца і к 980 году, у час праўлення князя Рагвалода, ён фактычна становіцца трэцім па значнасці дзяржаўным утварэннем нараву з Ноўгарадам і Кіевам. Але пасля захопу Полацка ноўгарадскім князем Уладзімірам, які адначасова становіцца і кіеўскім князем – кіраўніком Русі, ён часова страчвае сваю незалежнасць. Першая спроба яе аднаўлення, зробленая князем Брачыславам Ізяслававічам, была няўдалай, але Полацкае княства набыло гарады Віцебск і Усвяты і такім чынам стала кантраляваць гандлёвы шлях “з вараг у грэкі” на ўсім яго працягу. Найбольшай магутнасці княства набыло пры Ўсяславе Брачыслававічу, які вядомы таксама пад іменем Чарадзея. У гэты час яно займала тэрыторыю сучаснай цэнтральнай і ўсходняй Беларусі, на поўначы межавала з Ноўгарадскай зямлёй і дасягала Балтыйскага мора, на ўсходзе – з Смаленскай, на поўдні – з Тураўскай і на захадзе – з землямі балтаў. Сярод гісторыкаў няма адзінай думкі па пытанню: Полацкае княства ў гэты час было поўнасьцю незалежным або ўваходзіла ў склад Кіеўскай Русі? Але відавочна адно: у любым выпадку Усяслаў праводзіў сваю самастойную палітыку. Спачатку ён жыў у згодзе з кіеўскімі князямі, нават удзельнічаў у сумесных паходах супраць полаўцаў, але з 60-х гадоў 11-га стагоддзя адносіны змяніліся. Усяслаў спрабаваў узмацніць княства за кошт Ноўгарада, Пскова, неаднойчы вёў войны з кіеўскімі князямі (у летапісу, “Слове аб палку Ігаравым” даволі падрабязна апісваецца бітва на Нямізе ў сакавіку 1067 года), некаторы час займаў кіеўскі вялікакняжацкі прастол, затым некалькі гадоў вёў барацьбу з вярнуўшымся на княжанне ў Кіеў Ізяславам за Полацк. Пасля таго яе завяршыўшы, ён спрабуе пашырыць межы княства за кошт Смаленска, у 1078 і 1084 годы адбіў два напады Уладзіміра Манамаха на Лагойск, Лукамль, Мінск. Пасля смерці Усяслава ў 1101 годзе Полацкае княства было падзелена на шэсць удзелаў паміж

яго сынамі. У XII стагоддзі цэнтрам аб'яднання становіцца адно з гэтых удзельных княстваў – Мінскае. Мінскі князь Глеб Усяслававіч спрабаваў пашырыць межы княства ў 1116 г. за кошт дрыгавічоў, затым у 1119 г. разам з палачанамі зрабіў паходы на Ноўгарадскую і Смаленскую землі, але атрымаў паражэнне ад Уладзіміра Манамаха. Мінскае і Полацкае княствы трапілі ў залежнасць ад Кіева.

Тураўскае княства ўтварылася ў канцы IX стагоддзя. Амаль увесь час свайго існавання яно знаходзілася ў падпарадкаванні кіеўскіх князёў. Праўда, у пачатку XI стагоддзя тураўскі князь Святаполк зрабіў спробу аддзяліцца ад Кіеўшчыны, але няўдала. Пасля смерці князя Уладзіміра як старэйшы сын Святаполк некаторы час займаў кіеўскі вялікакняжацкі пасад, але ў міжусобнай барацьбе з сваімі братамі на чале з Яраславам пацярпеў паражэнне. Толькі ў другой палове XII стагоддзя ў Тураве на кароткі час было ўстаноўлена праўленне самастойнай княжацкай дынастыі, але ўжо ў канцы XII стагоддзя княства распалася на шэраг удзельных: Тураўскае, Пінскае, Слуцкае, Клецкае, Дубровіцкае.

Сістэма кіравання ў Полацкім і Тураўскім княствах мела шмат падабенстваў. На чале іх стаялі князі, якія мелі адміністрацыйную, ваенную, судовую ўладу. Але яго дзейнасць значна абмяжоўвалася радай князя і вечам – агульным сходам, які збіраўся для вырашэння розных праблем. Веча магло запрасіць або пазбавіць улады князей, як гэта і здарылася ў перыяд аслаблення цэнтралізаванай княжацкай улады ў Полацку ў 1128, 1132, 1151, 1159 гадах. Пасля ўвядзення хрысціянства значную ролю ў кіраванні княствамі сталі адыгрываць епіскапы. Вышэйшую ўладу ажыццяўляла таксама княжацкая адміністрацыя: падвойскі, які выконваў распараджэнні князя і рашэнні вечы, ключнік, які займаўся фінансамі, цівун – гаспадарчы кіраўнік. Ваенную сілу складала дружына на чале з ваяводай, якая у сваю чаргу падзялялася на старшую і малодшую. З ліку старшых дружыннікаў – баяр, камплектавалася і княжацкая адміністрацыя. На месцах у гарадах таксама існавалі вечы. Але звестак аб іх дзейнасці практычна няма. Тым не менш можна зрабіць выснову, што гэтыя вечы падпарадкоўваліся вечы княжацкай рэзідэнцыі. На месцах гаспадарчымі справамі кіравалі пасаднікі, а ваеннымі – тысяцкія. Пасаднікі і тысяцкія выбіраліся вечам або прызначаліся князем. Адрозненнем у кіраванні Тураўскага княства была значна большая роля пасадніка. Звычайна тураўскі князь быў адначасова і кіеўскім, таму ён, як правіла, знаходзіўся ў Кіеве. На гэты час усе яго функцыі ў Тураве выконваў намеснік-пасаднік. Калі ж вялікі князь прыбываў у Тураў, то фактычна ўсталёўвалася дваеўладдзе.

У цэлым жа палітычнае упарадкаванне Полацкага і Тураўскага княстваў было падобным да сістэмы кіравання у іншых княствах, якія уваходзілі ў склад кіеўскай Русі.

Закладзеныя ў X-XI стагоддзях падмуркі эканамічнай і ваеннай магутнасці Полацкага княства сталі перадумовай таго, што ў XII стагоддзя яно даволі паспяхова адстойвала сваю самастойнасць і інтарэсы ў барацьбе з агрэсіяй крыжаносцаў і набегамі ардынцаў. Нямецкая экспансія пачалася ў Прыбалтыцы з пачатку 13-га стагоддзя. Заснаваўшы каля вытокаў Заходняй Дзвіны ў 1201 крэпасць Рыгу, яны ўзялі пад свой кантроль важнейшы ўчастак гандлёвага шляху “З вараг у грэкі” і пачалі пагражаць Полацкаму княству. Спачатку ім даволі паспяхова супрацьстаялі васальныя княствы Кукэйнос і Герцыке, якія былі фарпостам Полацка ў гэтым рэгіёне. Але палажэнне змянілася праз чвэрць стагоддзя. Заснаваны рыжскім епіскапам Альбертам Буксгаўдэнам рыцарскі ордэн мечаносцаў аб’яднаўся ў 1237 годзе з Тэўтонскім ордэнам, які ў гэты час падпарадкаваў балцкае племя прусаў. З благаслаўлення папы рымскага зноў створаны лівонскі ордэн пачаў шырокамашабную экспансію ў Прыбалтыцы і на землях Падзвіння. З другога боку, рускія княствы ў гэты час перажывалі перыяд феадальнай раздробленасці і былі аслабленымі. У выніку былі страчаны крэпасці Кукэйнас і Герцыке і на працягу дзесяткаў гадоў Полацк і іншыя рускія княствы павінны былі весці жорсткую барацьбу з крыжаносцамі (так называлі рыцараў лівонскага ордэна з нагоды крыжа, нашытага на іх плашчах). Пспеху ў барацьбе з рыцарамі садзейнічаў саюз паміж Ноўгарадам і Полацкам, замацаваны дынастычным бракам Аляксандра Неўскага з дачкой князя Брачыслава. З дапамогай полацкай дружыны Аляксандр Неўскі атрымаў перамогі над крыжаносцамі ў 1240 годзе ў бітве на р. Няве і ў 1242 годзе на лёдзе Чудскага возера. Гэта на значны час спыніла нямецкую экспансію на рускія княствы.

Полацкія дружыны ўдзельнічалі і ў трагічнай бітве 1223 года на р. Калка ў складзе аб’яднаных сіл рускіх княстваў супраць ардынскага татара-мангольскага войска. Атрымаўшы перамогу, татара манголы на чале з ханам Батыем пачалі буйнамаштабны шматгадовы паход на захад. Яны захапілі і разрабавалі Разань, Каломну, Маскву, накіраваліся ў бок Смаленска, але абышлі яго і ўварваліся ў паўднёварускія землі. Захапіўшы і разрабаваўшы Кіеў, Уладзімір, Галіч, яны дасягнулі прастораў цэнтральнай Еўропы. Такім чынам, татара-манголы абышлі з поўдня тэрыторыю полацкага княства, але захаваліся звесткі аб сутычках з перадавымі ардынскімі атрадамі каля гарадоў Гомель, Брэст, Мазыр, аб абкладанні данню некаторых гарадоў Паўднёвай Беларусі.

3.3. Культура Беларусі IX-XIII стст.

На развіццё культуры Беларусі ранняга сярэднявечча вялікі ўплыў аказала прыняцце хрысціянства. Яно прыйшло на тэрыторыю Беларусі з Захаду і Усходу, уводзілася мірнымі і нямірнымі сродкамі, часам паралельна, у форме двухвер'я, часам у барацьбе з старымі паганскімі вераваннямі. Хрысціянства супала па часе з зараджэннем асноў дзяржаўнасці на Полаччыне і Тураўшчыне, ідэя адзінага бога адпавядала цэнтралізацыі княжацкай улады, царква стала духоўнай асновай раннесярэднявечнай дзяржавы. У выніку хрысціянізацыі значна ўзрос міжнародны аўтарытэт Полацкага і Тураўскага княстваў. Сувязі з хрысціянскімі краінамі, перш за ўсё з Канстанціноўлем, садзейнічалі развіццю рамёстваў, гандлю, а яшчэ больш культурнаму прагрэсу. Шырокі размах атрымалі мураванае дойлідства, манументальны жывапіс, скульптура, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Прыняцце хрысціянства садзейнічала развіццю асветы і пісьменнасці, літаратурнай справы.

Пісьменнасць на землях Беларусі была вядома і раней, але ў больш прымітыўнай форме “чэртаў і рэзаў” і не была прыстасавана для запісу складаных тэкстаў. З X стагоддзя пачала распаўсюджвацца кірыліца, азбука, створаная візантыйцамі, славянамі па паходжанню Кірылам і Мяфодзіем. Праз Балгарыю гэтая старажытнаславянская мова перайшла да ўсходніх славян. На ёй зроблены надпісы на пячатках полацкага князя Ізяслава канца X стагоддзя, тураўскага князя Ізяслава Яраслававіча XI стагоддзя, так званых “Барысавых”, “Рагвалодавых” камянях, знойдзеных на рэках Заходня Дзвіна і Дняпро, самшытавым грэбені, камях у падмурку Полацкага Сафійскага сабора, прасліцах з археалагічных раскопак у Пінску, Віцебску, берасцяных граматах XI-XIII стст., надпісу на крыжы Лазара Богшы, якія датуецца XII стагоддзем. З грэчаскай на стараславянскую перакладаліся царкоўныя кнігі. Найбольш старажытнымі літаратурнымі помнікамі з’яўляюцца “Тураўскае евангелле” канца XI стагоддзя. Аршанскае евангелле канца XII – пачатку XIII стст. Вядома, што ў старажытным Полацку была вялікая бібліятэка, якая загінула ў час Лівонскай вайны. Да нас дайшлі толькі некалькі лістоў Полацкага евангелля канца XII стагоддзя. Кнігі пісаліся ўручную, асобым шрыфтам – “уставам” на пергаменце ў свайго рода майстэрнях – скрыпторыях. Асобныя раздзелы паддзяляліся каляровымі застаўкамі. Вокладкі рабіліся з дрэва і ўпрыгожваліся золатам і каштоўнымі камянямі.

У юрыдычных дакументах таго часу – граматах полацкага князя Ізяслава, дагаворнай грамаце паміж Полацкам, Смаленскам і Рыгай, якія датуюцца пачаткам XIII стагоддзя, ужо ёсць асобныя элементы старабеларускай мовы.

Да нас дайшлі таксама і асобныя творы – “Словы”, малітвы, лісты, створаныя вядомымі асветнікамі таго часу Кірылам Тураўскім і Кліментам Смаляцічам, а таксама агіяграфічныя аповесці – “Жыцце Ефрасінні Полацкай” аб аднайменнай выдатнай асветніцы, “ Памяць святога айца нашага Кірыла, епіскапа Тураўскага”.

Асобнае месца сярод помнікаў пісьменнасці разглядаемага перыяду займаюць Іпацьеўскі летапісны звод, які ўключае тры летапісы: “Аповесць мінулых гадоў”, Кіеўскі летапіс і Галіцка-Валынскі летапіс, і “Слова аб палку Ігаравым”, у якіх змешчаны звесткі па старажытнай гісторыі плямён і княжстваў, якія існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Распаўсюджанне пісьменнасці, асветы на беларускіх землях цесна звязана з імёнамі дзеячоў культуры Ефрасінні Полацкай, Кірылы Тураўскага і Клімента Смаляціча.

Ефрасіння Полацкая (Прадслава) была ўнучкай князя Усеслава Брачыслававіча (Чарадзея). Дабраахвотна выбраўшы дарогу ў манастыр, яна ўсё сваю жыццё прысвяціла асвеце, займалася перапіскай кніг, заснавала два манастыры і дзве царквы, па яе заказу ў 1161 годзе быў зроблены крыж – узор мясцовага мастацкага майстэрства.

Кірыла Тураўскі, выхадзец з заможнай сям’і, атрымаў добрую адукацыю ў Тураве. Пастрыгшыся ў манахі, ён заняўся літаратурнай дзейнасцю. Выдатнай красамоўнасцю выдзяляюцца яго восем “Слоў” (павучанняў), тры прытчы, каля 30 малітваў і некалькі канонаў.

Клімент Смаляціч таксама жыў у манастыры, дарэчы, у той час менавіта манастыры былі цэнтрамі асветы, займаўся перапіскай. У сваім лісту смаленскаму святару Фаме ён даказваў, што разумець біблію трэба з дапамогай навуковых ведаў, у прыватнасці, вывучаючы творы антычных аўтараў.

Візантыйскі ўплыў на беларускіх зямлях X-XIII стст. асабліва адчуваўся ў развіцці матэрыяльнай культуры: дойлідстве, дэкаратыўна-прыкладном мастацтве. У IX-XIII стст. тут ужо існавала 35 гарадоў, прычым, як паказваюць раскопкі ў Бярэсці, Мінску, Наваградку, Гародні, яны ні ў чым не саступалі еўрапейскім. Напрыклад, у Бярэсці XII стагоддзя ўжо існавалі драўляныя маставыя, рыначная плошча.

Менавіта з X стагоддзя, пасля прыняцця хрысціянства, у Русі пачынаецца будаўніцтва мураваных будынкаў. Усяго на тэрыторыі Беларусі выяўлена і даследавана 25 мураваных помнікаў кultaвай і грамадзянскай архітэктурны IX-XIII стст. З іх поўнасцю або часткова захаваліся невялікая частка, але па выніках раскопак іх фундаментаў можна вызначыць форму, тэхніку збудавання. Помнікі архітэктурны можна падзяліць на кultaвыя і абаронныя збудаванні. У кultaвых пабудовах

выразна адчуваўся ўплыў Канстанцінопаля, у абарончых жа, старажытных замках – больш заходнееўрапейскі.

Як і ў Візантыі, на Беларусі пачалі будаваць храмы крыжовакупальнага тыпу. Яны былі, як правіла, выцягнутыя ў плане, з шырокім выкарыстаннем колеру для аздаблення пабудовы, керамікі, пірамідальнай формы або з адным купалам. Вядомы 13 культавых пабудовы IX-XIII стст. у Полацку, але зберагліся толькі два – Сафійскі сабор і Спаса-Прэабражэнская царква Спаса-Ефрасіньеўскага манастыра. Гэтыя культавыя пабудовы, а таксама ансамбль Бельчыцкага манастыра, Дабравешчанская царква ў Віцебску і іншыя дазваляюць выдзяліць полацкую архітэктурную школу. Для яе характэрны тэхніка муравання са схаваным радам плінф, выцягнуты падкупальны барабан. Маючы свае самабытныя рысы, полацкая школа доўлідства тым не менш абапіралася на візантыйскія традыцыі, але увядзенне пры пабудове Полацкага сафійскага сабора контрфорсаў сведчыць і аб нейкім уплыве раманскага стылю.

Другая архітэктурная школа – Гродзенская – прадстаўлена перш за ўсё Ніжняй царквой у Гродне і Барысаглебскай (Каложскай) царквой. Для іх характэрны большая дэкаратыўнасць, чаргаванне кладкі з мураванымі рознакаляровымі камянымі і маёлікавымі пліткамі, наяўнасць у сценах галаснікоў для паляпшэння акустыкі.

Абарончыя збудаванні гэтага перыяду прадстаўлены Камянецкай вежай, рэшткамі Навагрудскага, Лідскага замкаў. Тут ужо больш адчуваецца заходнееўрапейскі уплыў, у прыватнасці, раманскі архітэктурны стыль.

Фрэскавыя роспісы ў культавых пабудовах, перш за ўсё ў Полацкім Сафійскім саборы і Спаса-Ефрасіньеўскай царкве, напрыклад, “Невядомая святая”, “Васіль Вялікі” і інш. даюць прадстаўленне аб манументальным жывапісу ранняга сярэднявечча, які быў асновай мастацтва таго часу. Другой формай яго былі кніжныя мініяцюры. У манументальным жывапісу, кніжнай графіцы адчуваецца моцны візантыйскі ўплыў. Гэта выражаецца ў падчэрчванні аскетызму, адсутнасці аб’ёмнасці вобразаў.

Значна больш у параўнанні з выяўленчым было развіта дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. У старажытным Полацку былі вядомыя больш за 60 розных відаў мастацтва. Асабліва цікавымі з’яўляюцца ювелірныя вырабы. Шэдэўрам дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва пачатку 12 стагоддзя з’яўляецца багата арнаментаваны крыж, створаны Лазарам Богшай па заказе Ефрасінні Полацкай. Акрамя крыжа Лазара Богшы, месцазнаходжанне якога ў цяперашні час невядома, практычна ва ўсіх гарадах Беларусі, як паказалі археалагічныя раскопкі, знойдзены сляды залатарства і рэшткі ювелірных майстэрняў.

З залатарствам цесна звязана мастацкая апрацоўка каменю. Найбольш цікавым відам каменнай пластыкі XII-XIII стст. з'яўляюцца абразкі, якіх выраблялі з бронзы, косці і каменю. Іх знаходзілі пры раскопках ў Полацку, Мінску, Навагрудку, Ваўкавыску, Віцебску і інш. Напрыклад, зроблены з гліны абразок з выявай святых Канстанціна і Алены з Полацка аб'ядноўвае візантыйскі, раманскі і мясцовы уплывы.

Выключнай рознабаковасцю вызначаюцца і іншыя вырабы з косці, каменю, зноўдзеныя у час археалагічных раскопках, у тым ліку арыгінальныя высокамастацкія шахматныя фігуркі.

Такім чынам, развіццё кніжнай справы, дойлідства, манументальнага жывапісу, кніжнай графікі, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, дробнай пластыкі старажытных зямель Беларусі X-XIII стагоддзяў адбывалася ў рэчышчы візантыйскай традыцыі з адначасовым засваеннем раманска-галічных рыс. Але на гэтай аснове у гэты час ужо паступова вызначалася самабытная своеасаблівая культура, характэрная, нягледзячы на наяўнасць асобных княстваў, у цэлым для рэгіёна зямель сучаснай Беларусі.

Глава 4

ЕЎРОПА І БЕЛАРУСЬ Ў ПОЗНІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ. УТВАРЭННЕ І ўМАЦАВАННЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, РУСКАГА, ЖАМОЙЦКАГА (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI стст.)

4.1. Утварэнне Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і ўваходжанне беларускіх зямель у яго склад

4.2. Дзяржаўны і грамадскі лад Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага

4.3. Асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага

4.4. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага жыцця беларускіх зямель у княстве

4.5. Культура Беларусі ў другой палове XIII – першай палове XVI стст.

4.1. Утварэнне Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і ўваходжанне беларускіх зямель у яго склад

У першай палове XIII стагоддзя ў Еўропе дамінавалі некалькі буйных дзяржаўных фарміраванняў – Свяшчэнная Рымская імперыя, Францыя, Іспанія. Гэтыя каталічныя дзяржавы, асабліва Германія, прызнавалі верхавенства Ватыкана. Менавіта папства заахвочвала духоўна-мілітарысцкую актыўнасць манаскіх і рыцарскіх ордэнаў, члены якіх рэкруціраваліся пераважна на нямецкіх землях, спачатку супраць Палесціны, а затым і супраць хрысціянскіх краін, якія прытрымліваліся праваслаўя або паганскай веры. Гэтая ваенная экспансія пад выглядам абароны і распаўсюджвання каталіцызма галоўным чынам правадзілася ў прыбалтыцы, дзе дзейнічаў лівонскі ордэн. Перамога на крыжаносцамі ў 1240 і 1242 гг. кааліцыі наўгародскага і полацкага княстваў на некаторы час прыпыніла яе, але пагроза засталася. Крыжаносцы працягвалі рабіць шматлікія набегі на суседнія землі. Перад раздробленымі балцкамі плямёнамі і рускімі княствамі паўстала альтэрнатыва кансалідацыі і барацьбы з захопнікамі або прызнання іх улады.

Ваенна-палітычная сітуацыя ва Ўсходняй Еўропе яшчэ больш абвастралася ў сувязі з паходам мангольскага хана Батыя на Русь у 1237-1240 гг. Татара-манголы заваявалі і спустошылі землі Паўднёвай Русі. Хаця яны закранулі толькі ўскрайкі беларускай тэрыторыі, зрабіўшы набегі на гарады Гомель, Магілёў, Драгічын, па няпоўным звесткам, Бярэсце, Пінск, але гэта не выключала пагрозы іх далейшай экспансіі.

На захадзе, ў Польшчы, дзе манархія Пястаў распалася на тры асноўных дзяржаўных утварэнні: Вялікапольскае, Малапольскае і Мазавецкае, у гэты час назіраўся спад знешняй ваеннай актыўнасці, але ўзаемныя набегі на пагранічныя тэрыторыі прадаўжаліся.

Такім чынам, прыбалтыйскія плямёны і княствы на тэрыторыі Беларусі аказаліся ў складанай геапалітычнай сітуацыі, калі практычна з усіх бакоў можна было чакаць агрэсіі. Гэта стала асноўнай знешнепалітычнай прычынай для аб'яднання ў адно дзяржаўнае ўтварэнне.

Унутранымі перадумовамі аб'яднання сталі развіццё феадальных адносін, эканамічных зносін, асаблівасці палітычнай сістэмы Русі, працяглы вопыт міжэтнічных кантактаў з суседнімі землямі, пачатак цэнтралізацыі і выкліканае гэтым з'яўленне моцных уладароў у суседняй Літве.

Гаспадарчае развіццё, рост гарадоў садзейнічала ўзмацненню гаспадарчых сувязей паміж асобнымі княствамі і землямі. Акрамя таго, пашырэнне права ўласнасці на нерухомасць вяло да абвастрэння сацыяльных супярэчнасцяў, што таксама спрыяла зацікаўленнасці землеўладальнікаў у моцнай дзяржаўнай уладзе.

У першай палове XIII стагоддзя на абсягах Кіеўскай Русі існавала вялікая колькасць раздробленых княстваў. На тэрыторыі сучаснай Беларусі Полацкае і Тураўскае княствы таксама распаліся на больш дробныя ўдзелы, утварыліся новыя княствы, у тым ліку Гарадзенскае, Новагародскае. Яны былі аслабленымі ў ваенных адносінах, але даволі развітымі ў эканамічных, культурных адносінах, пры гэтым ў асноўным захаваліся агульныя рысы ў развіцці эканомікі, культуры, духоўнай сферы. Захавалася і развітая сістэма кіравання.

Балцкія плямёны ў пачатку XIII стагоддзя знаходзіліся на больш нізкай ступені палітычнага і культурнага развіцця. Тут існавалі плямёны, якія паступова аб'ядноўваліся ў саюзы на чале з старэйшымі князямі. Такі саюз, дзе ў ліку старэйшых адзначаецца будучы заснавальнік Вялікага княства Літоўскага Міндоўг, быў утвораны ў 30-я гады XIII ст.

Гэта была пераддзяржаўная стадыя палітычнай эвалюцыі. Племяныя князі мелі ўласныя дружыны, з якімі ажыццяўлялі

грабежніцкія набегі на суседзяў, але без захопу на працяглы тэрмін тэрыторый. У XI і XII стагоддзях балцкія плямёны былі даннікамі рускіх княстваў. Да сярэдзіны 1230-х гадоў землі балцкіх плямён куршаў, латыголі і прусаў трапілі пад уладу Ордэна мечаносцаў і Тэўтонскага ордэна. Але плямёны Дзяволтва, Нальшчаны, Жамойць, Аўкштайты, Літва распачалі барацьбу з рыцарамі. Менавіта яны ў 1219 г. скансалідзіраваліся ў кааліцыю, якая затым у гістарычных крыніцах стала называцца “літвой” у шырокім сэнсе і ў асноўным адпавядала этнічнай тэрыторыі сучаснай Літвы. Гэтае аб’яднанне было даволі стабільным і менавіта з 1210 года, наадварот, назіраецца ваенная актывізацыя літоўскіх князей. Яны робяць паходы на Ноўгарад, Смаленск, Полацк (аб гэтым у паэтычнай форме нават згадваецца ў “Слове аб палку Ігаравым”), Польшчу, Валынь праз Пінскае княства. У Пскове, Полацку, Друцку, Віцебску пачынаюць правіць князі літоўскай дынастыі. Паходы, якія былі здзейснены ў 40-е гады XII стагоддзя, ужо ўзначальваў Міндоўг, сын кернаўскага ўладара Рынгольда, згодна з “Ліфляндскай рыфмоўанай хронікай”, вялікага князя, “які не меў сабе роўных у Літве”. Міндоўг атрымаў ад бацькі ўдзел, які затым пачаў называцца “Літва Міндоўга”, а пасля яго смерці ўзначаліў літоўскую кааліцыю. Прыкладна ў 1244-1246 гг. Міндоўг ужо характарызуецца “Ліфляндскай рыфмоўанай хронікай” як “магутны кароль” і “уладар Літоўскай зямлі”. Менавіта ён, абаліраючыся не толькі на мясцовае баярства і сваю вотчыну, але і на весь ваенны патэнцыял Літвы ў шырокім сэнсе, стаў заснавальнікам ВКЛ.

Аб’яднанне літоўскіх і рускіх зямель было выгадным абодвум бакам. Літва атрымала ўжо сфарміраваны і развіты апарат кіравання, больш высокую культуру, рускія ж княствы маглі абалірацца на ваенную моц літоўцаў.

Пачатак утварэнню ВКЛ быў пакладзены аб’яднаннем Навагародскай зямлі і Літвы пад уладай Міндоўга. Гэта амаль адразу выклікала супрацьдзеянне як з боку Жамойці, якая таксама прэтэндавала на ролю аб’яднальніка зямель, так і з боку суседзяў – Галіцка-Валынскага княства, Лівонскага ордэна і нават татара-манголаў, якія не адмовіліся ад намераў падпарадкаваць усю Русь. Галіцка-Валынскі князь Даніла тройчы рабіў паходы на Наваградак і Гародню. У такіх складаных умовах Міндоўг папрасіў заступніцтва ў Папы Рымскага, прыняў хрышчэнне па каталіцкаму абраду і ў 1253 г. каранаванася. Саступіўшы частку Жамойці крыжаносцам, а Наваградак, Слонім і Ваўкавыск – Галіцка-Валынскаму княству, Міндоўг гэтым самым нейтралізаваў сваіх галоўных ворагаў, затым здолеў перамагчы сваіх праціўнікаў у Літве і адбіць напад татарскага войска пад кіраўніцтвам ваяводы Бурундая ў 1258 г. Умацаваўшы сваё становішча, Міндоўг парваў з каталіцтвам і падтрымаў

барацьбу Жамойці супраць крыжаносцаў, але ў 1263 г. быў забіты у выніку змовы літоўскіх удзельных князей. Аб'яднаўчы працэс прадоўжыў сын Міндоўга Войшалк, які з дапамогай пінскай дружыны і войска Галіцка-Валынскага князя здолеў у 1264 г. стаць на чале ВКЛ. Ён заваяваў землі змоўшчыкаў – Нальшчаны і Дзяволтву, пашырыў уплыў княства на Полацк і Віцебск. У 1267 г. ён перадаў уладу галіцкаму князю Шварну, які праз тры гады памёр. На працягу наступных трыццаці гадоў, перш за ўсё у час праўлення Трайдзеня, да ВКЛ былі далучаны землі яцвягаў, адбіты спробы экспансіі з боку татара-манголаў і крыжаносцаў. У канцы XIII – пачатку XIV стст. пры вялікім князе Віцене прадаўжалася барацьба з крыжаносцамі, у 1307 годзе за княствам быў канчаткова замацаваны Полацк, уведзены княжацкі герб “Пагоня”. У час праўлення Гедыміна тэрыторыя ВКЛ значна пашырылася за кошт Віцебскай, Берасцейскай зямель, Мінскага і Пінскага княстваў, гарадоў Гомеля і Мсціслаўля і стала называцца Вялікім княствам Літоўскім і Рускім. Сталіцай яго з 1323 года стала Вільня. Пры Альгердзе і Вітаўце былі далучаны сучасныя ўкраінскія землі, Смаленскае і Бранскае княствы. У склад ВКЛ канчаткова ўвайшла і Жамойцкая зямля, а княства з 1442 года стала афіцыйна звацца Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае. Яно займала тэрыторыю ад Польшы і Венгрыі на захадзе да Падмаскоўя на ўсходзе, ад Балтыйскага мора на поўначы да Чорнага мора на поўдні і па свайму памеру раўнялася буйнейшым еўрапейскім краінам. Па этнічнаму складу ВКЛ на першай стадыі фарміравання была літоўска-беларускім утварэннем, дзе на балцкія землі прыпадала каля 65% тэрыторыі, у перыяд праўлення Гедыміна і Альгерда – літоўска-беларуска-украінскім і у час канчатковага фарміравання – ўжо поліэтнічным, у асноўным літоўска-беларуска-украінска-рускім, у якім тэрыторыя Беларусі склала каля 20 % агульнай плошчы.

Шляхі ўваходжання ў ВКЛ беларускіх і іншых зямель былі рознымі: акрамя ваенных захопаў, праз дабраахвотнае ўключэнне на дагаворнай аснове, напрыклад, рашэнне Полацкага веча; шлюбныя сувязі, прыкладам можа быць далучэнне Віцебшчыны шляхам шлюбу Альгерда з мясцовай княжной; міждзяржаўныя саглашэнні, такім чынам шляхам дамоў з Польшай было далучаны Валынь і Падляшша; у выніку вызвалення ад іншаземных захопнікаў, як гэта было з украінскімі землямі пасля перамогі Альгерда над татарамі ў бітве на рацэ Сінія Воды. Такім чынам, аб'яднанне зямель у адзіную дзяржаву ажыццяўлялася пераважна мірным шляхам, паколькі ў большасці выпадкаў гэта было выгадна абодвум бакам. Гэтаму садзейнічала і ўзважаная палітыка князёў, якія прытрымліваліся правіла “старае не рушыць, новае не ўводзіць”. На далучаных землях спачатку захоўвалася старая сістэма кіравання, розныя

пласты насельніцтва практычна не прыніжаліся ў правах, не рабілася ломка форм уласнасці.

4.2. Дзяржаўны і грамадскі лад Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага

Дзяржаўны лад ВКЛ на працягу яго развіцця значна мяняўся. На чале яго стаяў князь, які меў адміністрацыйную, судовую, ваенную уладу. Але яго ўлада была неаднолькавай на рознай тэрыторыі. ВКЛ спачатку складалася з вялікай колькасці дробных удзельных княстваў і дзялілася на дзве часткі: цэнтральную і так званыя “прыслухоўваючыся” землі. Вялікі князь ажыццяўляў кіраванне дзяржавай праз удзельных князей, прычым іх улада ў “прыслухоўваючыхся” землях была большай. Яны дзейнічалі на правах аўтаноміі і на аснове дамоў з вялікім князем. З канца XIV стагоддзя удзельныя княствы ліквідуюцца, а замест іх уводзяцца намесніцтвы. Функцыі намеснікаў заставаліся тымі ж, як і раней, але яны прызначаліся вялікім князем і былі цалкам перад ім адказнымі.

Улада князя абмяжоўвалася радай і сеймам, прычым з цягам часу іх роля ў кіраванні дзяржавы павышалася. Спачатку рада не мела пастаяннага складу, прызначалася князем з ліку свайго прыбліжэння і найбольш уплывовых асоб і мела толькі дарадчыя функцыі. Да сярэдзіны ж XV стагоддзя яна ўжо набыла самастойнае значэнне як вышэйшы орган дзяржаўнай ўлады і стала называцца паны-рада. У яе склад уваходзілі вышэйшыя службовыя асобы княства. Павышэнню значэння паноў-рады нямала спрыяла тое, што пасля Крэўскай уніі 1385 г. князь, які стаў адначасова і польскім каралём, вельмі часта адлучаўся ў сталіцу Польшы і ў выніку рада станавілася вышэйшым калектыўным кіраўніком дзяржавы. Менавіта ў гэты час для больш аператыўнага кіравання вылучаецца больш вузкі яе склад – вышэйшая (тайная) рада. Яе роля яшчэ больш пашырылася ў першай палове XV стагоддзя, у гады грамадзянскай вайны, праўлення 13-гадовага Казіміра і атрымання ім у 1447 г. польскай кароны. Згодна з прывілеямі 1492 і 1506 гг. паны-рада атрымала права абмяжоўваць уладу князя, без яе згоды апошні не мог прымаць важнейшыя рашэнні.

З пачатку XV стагоддзя побач з панамі-радай пачынае дзейнічаць заканадаўчы орган – агульнадзяржаўны (вальны) сейм. Спачатку, як і ў радзе, пэўнага складу сейма не было, у яго уваходзілі буйныя феодальныя шляхта, але з 1512 г. былі ўведзены выбарнасць дэлегатаў з ліку шляхты і прадстаўніцтва па 2 дэпутаты ад павета. Увядзенне пасля Крэўскай уніі па польскаму абразцу элементаў выбарнасці князя павысіла ролю сеймаў. У Статуце 1529 года ўжо прама адзначалася аб неабходнасці выдаваць вялікакняжацкія прывілеі выключна на вальным сейме.

Князь выконваў свае абавязкі пры дапамозе адміністрацыі, вышэйшых службовых асоб, якія пажыццёва прызначаліся з ліку прадстаўнікоў найбольш знатных фамілій. Маршалак земскі старшынстваваў на паседжаннях сейма, з'яўляўся ахоўнікам парадку і этыкета пры вялікакняжацкім двары, кіраваў прыёмам паслоў. З цягам часу была ўведзена таксама пасада маршалка дворнага. Гетман найвышэйшы камандаваў узброенымі сіламі, якія складаліся з шляхецкага “паспалітага рушэння”, наёмнікаў. Яго намеснікам быў гетман польны. Дзяржаўнай канцылярыяй кіраваў канцлер, разам з сваім памочнікам падканцлерам удзельнічаў у падрыхтоўцы дзяржаўных дакументаў, завяраў іх дзяржаўнай пячаткай. Дзяржаўнымі фінансамі ведаў падскарбій земскі. Яго намеснікам быў падскарбій дворны.

Характар дзяржаўнага ладу не заставаўся нязменным. Князь імкнуўся да цэнтралізацыі ўлады, але гэта за частую сустракала супрацьдзеянне ўдзельных князёў. У гэтай барацьбе князі спрабавалі абaperціся на ваенна-служылае саслоўе – шляхту, але ў выніку шляхта атрымала значныя правы, у тым ліку права абмяжоўваць уладу князя праз сейм. Дзяржаўнае кіраванне нарэшце набыло рысы саслоўна-прадстаўнічай манархіі.

На месцах доўгі час захоўваліся княствы, якімі кіравалі удзельныя князі. Пры іх былі такія службовыя асобы, як ключнік, канюшы, гараднічы, цівун, ляснічы.

Князь Вітаўт у пачатку XV стагоддзя пачаў рэарганізацыю мясцовага кіравання. З мэтай цэнтралізацыі ўлады ён замест княстваў утварыў два ваяводства: Віленскае і Троцкае на чале з ваяводамі, якія прызначаліся зверху. У астатніх буйных удзельных княствах Вітаўт у 1393-1395 гг. першапачаткова проста замяніў удзельных князей, аддаўшы ім другарадныя княствы, на сваіх намеснікаў. У астатнім мясцовая сістэма кіравання засталася ранейшаю. Поўнасьцю ж гэтая адміністратыўна-тэрытарыяльная рэформа была праведзена праз паўтары стагоддзі, у 1565-1566 гг., калі ўсё княства была падзелена на ваяводства, паветы і воласці.

Ваяводства ўзначальвалі ваяводы, якія пажыццёва прызначаліся вялікім князем і радай. У сваёй дзейнасці яны абaperаліся на намеснікаў-падваявод, якія выконвалі адміністратыўныя і судовыя абавязкі, кашталянаў, якія сталі на чале войска, гараднічых-камендантаў замкаў, ключнікаў і цівуноў, адказных за спагнанне падаткаў і чыншу, лоўчых і ляснічых, якія наглядалі за ляснымі і паляўнічымі ўгоддзямі.

Кіраўнікамі адміністрацыі ў паветах былі старасты. Да ліку службовых асоб адносіліся іх намеснікі-падстарасты, харунжыя, якія збіралі апалчэнне, а таксама ключнікі, цівуны, канюшыя і інш. У паветах збіраліся павятовыя сеймікі, на якіх абмяркоўвалі розныя справы, выбіралі

дэпутатаў на вальны сейм. Старшынствавалі на сейміках павятовыя маршалкі.

Валасцямі кіравалі дзяржаўцы. Яны ж ажыццяўлялі нагляд за маёнткамі. Памочнікамі дзяржаўцаў былі сельскія войты.

У гарадах, якія атрымалі права на самакіраванне, па другому, магдэбургскае права, таксама стваралася гарадская адміністрацыя – магістрат. Ён складаўся з кіраўніка адміністрацыі і гарадскога суда – войта, бурмістраў, радцаў і лаўнікаў

Грамадскі лад ВКЛ меў тыповую для феадальнага ладу структуру. Існавалі два галоўныя класы: феадалаў землеўладальнікаў і феадальна-залежных людзей. Буйныя землеўладальнікі, якія да таго ж удзельнічалі ў рабоце рады, з XV стагоддзя сталі называцца “панамі” або “баронамі”. Для ВКЛ была характэрнай наяўнасць менавіта буйнага землеўладання. У сярэдзіне XV стагоддзя 29 магнатаў валодалі 40% усіх феадальных зямель. Найбольш буйным землеўладальнікам быў сам вялікі князь. Спачатку не было дакладнага раздзялення на яго непасрэдную ўласнасць і ўласнасць дзяржавы. Князь мог па свайму меркаванню распаражацца землямі і залежнымі людзьмі. Але з цягам часу пачаў утварацца непасрэдна вялікакняжацкі домен, свайго рода яго вотчына, і асобна – дзяржаўныя, магнацкія, царкоўныя землеўладанні. Калі ў XIV ст. пад уладай вялікага князя было 80% сялян, то ў 20-я гг. XV ст. іх колькасць зменшылася да 30%.

Другую, больш шматлікую групу складалі сярэднія і дробныя феодалы, якія валодалі залежнымі сялянамі. Большасць з іх прадстаўлена ваеннаслужылым саслоўем – “шляхтай”, радзей яны называліся “баярамі”. Шляхта складала каля 10% насельніцтва ВКЛ. Паступова шляхта, акрамя права набываць землі з залежнымі сялянамі, атрымала шмат іншых правоў і прывілегій: асабістую недатыкальнасць, права свабоднага выезду за мяжу, магчымасць у якасці дэпутатаў сеймаў удзельнічаць у кіраўніцтве дзяржавай, падсуднасць свайму саслоўнаму суду. Яна была вызвалена ад падаткаў і павіннасцей, акрамя выплаты падаткаў на ваенныя патрэбы і ўдзелу ў шляхецкім апалчэнні (паспалітым рушэнні). Пры гэтым прывілегіі шляхты перадаваліся нашчадкам.

Да прывілегірованага саслоўя ў ВКЛ адносілася і духавенства. Яно валодала такімі ж правамі, як і шляхта. Але духавенства па свайму маёмаснаму палажэнню было неаднародным: вышэйшае прыраўнівалася да магнатаў, а нізы – да мяшчан і асабіста свабодных заможных сялян.

Гарады ў ВКЛ дзяліліся на вялікакняжаскіе і прыватнаўласніцкія. Гаражане былі асабіста свабоднымі, але плацілі падаткі. Памеры іх ў прыватнаўласніцкіх гарадах вызначаў сам феадал. У гарадах, якія карысталіся магдэбургскім правам, мяшчане вызваляліся ад раду

павіннасцей, але ўзамен павінны былі ўдзельнічаць у выпадку войнаў у абароне горада.

Насельніцтва гарадоў было неаднародным па свайму маёмаснаму стану. Вярхушку прадстаўлялі заможныя купцы, уладальнікі буйных майстэрняў; сярэднія пласты – дробныя гандляры, рамеснікі і нізы – вучні майстроў, хатняя прыслуга і інш.

Сялянства было найбольш шматлікім саслоўем у ВКЛ. У залежнасці ад таго, каму належала зямля, сяляне падзяляліся на дзяржаўных, прыватнаўласніцкіх і царкоўных.

Па ступені залежнасці сяляне адносіліся да наступных катэгорый: “пахожыя”, гэта значыць, тыя, якія яшчэ фармальна мелі права перахода з аднаго маёнтка ў другі; “непахожыя” або “отчычы” – страціўшыя гэтак права, “чэлядзь нявольная”, фактычна рабы, яны адрозніваліся ад “непахожых” тым, што ў адрозненне ад іх не карысталіся зямлёй; “закупы” – часова залежныя.

Па форме выплаты феадальнай рэнты сяляне дзяліліся на цяглых, іх асноўнай павіннасцю была паншчына; чыншавых, якія ў асноўным плацілі грашовую рэнту і сялян-даннікаў, якія выплочвалі даніну прадуктамі промыслаў і сельскай гаспадаркі. Былі таксама сяляне-слугі, якія працавалі пры двары феадала.

Становішча сялян не было нязменным. Калі спачатку пераважалі “пахожыя”, якія працавалі на зямлі феадала, плацілі падаткі, але былі яшчэ асабіста свабоднымі, то згодна з прывілеем князя Казіміра 1447 года сяляне, пражыўшыя на зямлі феадала больш 10 гадоў, страчвалі гэтак права, становіліся непахожымі. У выніку аграрнай рэформы 1557 года ужо ўсе сяляне замацоўваліся за валокамі і поўнасцю пераходзілі ў стан “непахожых”. Рэдакцыі статутаў ВКЛ 1529, 1566 г. і 1588 г. канчаткова завяршылі працэс запрыгоньвання сялян.

4.3. Асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага

Унутраная палітыка ВКЛ ў XIV-XVI стст. вызначалася трыма асноўнымі фактарамі. Гэта барацьба за ўладу паміж прадстаўнікамі літоўскай дынастыі, супярэчнасці, выкліканым імкненнем вялікіх князёў да цэнтралізацыі ўлады і сепаратызмам удзельных князёў, паланізацыя і акаталічванне насельніцтва, што вызывала канфлікты на рэлігійнай і этнічнай глебе. Усе яны былі цесна узаемазвязанымі: у барацьбе за ўладу той ці іншы прадстаўнік дынастыі абалпіраўся на буйных феадалаў і ўдзельных князёў, якія пры гэтым імкнуліся дасягнуць сваіх мэт: захавання мясцовай улады, абароны маёмасных правоў; апазіцыя ж, як

правіла, выступала пад сцягам абароны сваіх этнічных правоў і сваёй рэлігіі, хаця на самой справе ірвалася да ўлады. У выніку ВКЛ неаднаразова падвяргалася унутрыпалітычным крызісам. Яны пачаліся яшчэ ў пачатку заснавання ВКЛ, калі шла барацьба паміж літоўскімі дынастыямі за аб'яднанне зямель і ў якую ўступіў сын Міндоўга Войшалк, абапіраючыся на валынскія і пінскія дружыны. Але найбольш абвастралася ўнутрыпалітычная сітуацыя ў XIV-XV стагоддзях, што прывяло фактычна да грамадзянскай вайны і расколу ВКЛ.

Першы ўнутрыпалітычны крызіс узнік пасля смерці Гедыміна. Не згодныя з узвядзеннем на вялікакняжацкі прастол сярэдняга сына Гедыміна Еўнута, два яго браты Альгерд і Кейстут ажыццявілі дзяржаўны пераварот і сталі суправіцелямі княства. У гэты час пачалася актыўная перадача ўдзельных княстваў нашчадкам Гедыміна. Яны з цягам часу станавіліся не толькі прадстаўнікамі ўлады, але і буйнымі землеўладальнікамі, што ў сваю чаргу рыхтавала глебу да ўзмацнення федэратыўных тэндэнцый. Але насаджэнне літоўскага землеўладання на славянскіх землях, цэнтралізацыя ўлады супярэчылі інтарэсам мясцовых феодалаў і такім чынам закладвалі аснову да новых унутрыпалітычных канфліктаў.

Другі крызіс узнік у 1377 г. пасля смерці Альгерда. Два яго сыны Ягайла і Андрэй (Вінгальд) Полацкі распачалі барацьбу за ўладу. Ахрышчоны ў праваслаўі іменем Андрэй князь Полацкага ўдзела зрабіў стаўку на ўсходніх праваслаўных феодалаў, рускія суседнія княствы і на збліжэнне з Маскоўскай дзяржавай. Ягайла вымушае Андрэя уцячы ў Пскоў і на яго месца ставіць свайго брата Скіргайлу. Выкарыстаўшы раздор паміж братамі, у 1381 годзе вярхоўную ўладу ў дзяржаве захапіў Кейстут, але неўзабаве быў узяты ў палон Ягайлам і задушаны ў Крэўскім замку. У гэтым жа годзе, палачане, незадаволеныя князем-язычнікам і ўзмацненнем праходзяга накірунку ва ўладзе, паднялі паўстанне і вярнулі на княжанне ў Полацк Андрэя Альгердавіча. Барацьба за вярхоўную ўладу прадаўжалася.

Каб узмацніць свае пазіцыі, Ягайла 14 жніўня 1385 года ў Крэве заключае пагадненне з палякамі аб аб'яднанні Польшы і Літвы, якое замацоўвалася шлюбам Ягайлы з польскай прынцэсай Ядвігай. Згодна з пагадненнем Ягайла станавіўся адначасова і польскім каралём. У пачатку 1387 г. Ягайла выдаў два прывілеі, у якіх абавязваў насельніцтва прыняць каталіцкую веру, вызваляў каталіцкую царкву ад усіх падаткаў і павіннасцей, знаць каталіцкага веравызнання, якая ў большасці была балцкага паходжання, атрымлівала неабмежаваныя правы валодання сваімі вотчынамі, а таксама вызвалялася ад шэрагу дзяржаўных павіннасцей. Усё гэта азначала па сутнасці інкарпарацыю ВКЛ у склад

Польшы, паланізацыю і акаталічванне насельніцтва, удзельныя ж князі гублялі сваю самастойнасць. Такая дыскрымінацыя для значнай колькасці арыстакратыі ВКЛ вызвала рэзкае незадавальненне. Пачаўся трэці ўнутрыпалітычны крызіс. Узнік грамадска-палітычны рух, накіраваны супраць Ягайла. На чале яго зноў стаў Андрэй Полацкі, які адмовіўся прызнаць Крэўскую унію. Яго саюзнікам стала Смаленскае княства. Але каралеўскае войска на чале з Скіргайлам разбіла смаленскія палкі, затым захапіла Полацк. Князь Андрэй трапіў у палон, а на яго месца стаў Скіргайла.

На гэтым супраціўленне ўсходніх княстваў супраць уніі не спынілася. Яго ўзначаліў сын Кейстута Вітаўт. Ён выступіў з праграмай стварэння самастойнага гаспадарства, якое б супрацьстаяла, з аднаго боку, Польшчы, з другога – Маскве. Унутры дзяржавы для ажыццяўлення праграмы Вітаўт узяў апазіцыйную польска-каталіцкай экспансіі знаць, за межамі ВКЛ – крыжаносцаў. Гэтая барацьба вялася з пераменным поспехам і скончылася заключэннем пагаднення паміж Ягайла і Вітаўтам 5 жніўня 1392 г. ў маентку Вострава каля Ліды. Згодна з ім Ягайла заставаўся польскім каралём, а Вітаўт на час свайго жыцця становіўся Вялікім князем і абавязваўся быць верным Ягайлу і Польскай Кароне.

Але “рускага” пытання прыход Вітаўта да ўлады не вырашыў. Па дагавору паміж ВКЛ і Польшчай 1401 года і Гарадзельскаму прывілею 1413 года каталіцкая знаць зноў узвышалася і атрымлівала шырокія правы, а праваслаўная знаць ВКЛ трапляла ў дыскрымінацыйнае становішча. Да гэтага трэба дадаць і ўзмацненне сепаратыстскіх настрояў ўдзельных князёў у час барацьбы літоўскай дынастыі за вярхоўную ўладу. Пасля смерці Вітаўта гэтая праблема яшчэ больш абвастрылася і пачаўся чарговы ўнутрыпалітычны крызіс.

Вялікім князем у 1430 годзе стаў Свідрыгайла Альгердавіч, які княжыў ў северскай зямлі і да гэтага самавольна заняў віцебскі княжацкі пасад. Ён скасаваў унію з Польшчай, пачаў дапускаць да дзяржаўнага кіравання буйных праваслаўных землеўладальнікаў, дарыць ім землі. Значную падтрымку ён знайшоў у Полацку. Гэта вызвала ўжо незадаволенасць літоўскай арыстакратыі. На княжацкі пасад быў прызначаны Жыгімонт Кейстутавіч, які аднавіў унію з Польшчай. Яго падтрымалі ўсе літоўскія землі. На бок Свідрыгайлы сталі Полацкая, Віцебская, Смаленская, Северская, Кіеўская землі, Валынь і Ўсходняя Падолія. Супрацьстаянне прывяло да грамадзянскай вайны 1432-1436 гг. Свідрыгайла абвясціў аб стварэнні Вялікага княства Рускага з цэнтрам у Полацку. Некалькі гадоў працягваліся ваенныя дзеянні. Пасля абнародвання ў 1432 і 1434 гг двух прывілеяў караля і князя Жыгімонта аб ураўніванні праў католікаў і праваслаўных частка феадалаў адыйшла ад

Свідрыгайла, ён пацярпеў паражэнне і ўцёк у Кіеў. Але і Жыгімонт быў забіты ў 1440 г. З гэтага часу была адноўлена практыка сумяшчэння пасады караля і вялікага князя, пачатая Ягайлам. Пасля яго смерці каралём польскім і адначасова Вялікім князем Літоўскім стаў Казімір Ягайлавіч, а затым Жыгімонт II Аўгуст.

Унутраная палітыка, якая праводзілася князьямі ВКЛ, накладвала свой адбітак на знешнюю і, у сваю чаргу, адчувала значны ўплыў знешнепалітычнай дзейнасці ВКЛ.

Асноўнымі напрамкамі знешняй палітыкі ВКЛ у XIV-XVI стст. сталі на захадзе – адносіны з Польшчай, на паўночна-заходнім напрамку – з крыжаносцамі, на ўсходзе – з Маскоўскай дзяржавай і на паўднёвым усходзе і на поўдні – з татара-манголамі.

Ужо з пачатку XIV стагоддзя крыжаносцы рабілі частыя набегі на землі Польшчы і ВКЛ. Перанос сталіцы Ордэна ў 1309 г. у Мальбарк адзначаў, што галоўным напрамкам знешняй дзейнасці крыжаносцаў станавілася не Палестына, а Прыбалтыка. Яны не толькі сілай імкнуліся набыць новыя землі, але і актыўна ўмешваліся ў дынастычную барацьбу, якая не сціхала амаль увесь час у княстве. Ваенныя акцыі ВКЛ у адказ ажыццяўляліся радзей і былі менш значныя. Напрыклад, у час праўлення Альгерда і Кейстута крыжаносцы зрабілі каля сотні набегаў, літвіны ж – толькі трыццаць і не заўсёды ўдалыя. Пагроза з боку крыжаносцаў падштурхоўвала і Польшчу, і ВКЛ да збліжэння. Гэты саюз быў выгадны ВКЛ, паколькі адрываў Польшчу ад сувязей з крыжаносцамі, засцерагаў ад небяспекі заходнія рубяжы і дазваляў Ягайлу ўмацаваць сваю палажэнне, атрымаўшы карону польскага караля, паколькі ён не быў старэйшым сынам Альгерда і да ўлады прыйшоў насільна. Крэўская унія паміж Польшчай і ВКЛ, заключаная ў 1385 годзе, з аднаго боку садзейнічала мірнаму суіснаванню абодвух краін, але, з другога боку, ушчамляла суверэннітэт літоўска-беларускіх зямель, мела вынікам паланізацыю і акаталічванне насельніцтва. Саюз паміж Польшчай і ВКЛ дазволіў аб'яднаць сілы ў барацьбе супраць крыжаносцаў. У 1409-1411 гг. адбылася “вялікая вайна”, якую вялі Карона і ВКЛ, з аднаго боку, і Лівонскі ордэн, з другога. Кульмінацыйным пунктам яе стала Грунвальдская бітва 15 ліпеня 1410 года, якая закончылася разгромам крыжацкага войска. З гэтага часу баявая моц ордэна бала падарвана і крыжаносцы перасталі непакоіць межы саюзнікаў.

Важным напрамкам знешняй палітыкі ВКЛ былі ўзаемаадносіны з Маскоўскай дзяржавай. Спачатку ў другой палове XIII-XIV стст. ваенная перавага была на баку ВКЛ, якое вяло актыўную палітыку па далучэнню былых зямель Кіеўскай Русі. На Маскву неаднаразова рабілі паходы Альгерд, Вітаўт. Альгерд далучыў да ВКЛ землі на Дняпры і Сожы,

большую частку Ўкраіны, частку заходніх зямель сучаснай Расіі. Вітаўт канчаткова авалодаў Смаленскам, устанавіў пратэктарат над Ноўгарадам і Псковам, спрабаваў з дапамогай татарскага хана Тахтамышы стаць уладаром усёй Рускай зямлі, але атрымаў паражэнне у 1399 г. у бітве на рацэ Ворскле.

У XV стагоддзі назіралася пэўная раўнавага ва ўзаемаадносінах паміж Масквой і ВКЛ. У канцы XV – пачатку XVI стст. Маскоўскае княства ўзмацнілася, ператварылася ў цэнтралізаваную дзяржаву, павысіла свой уплыў у Ноўгарадзе, Цверы і пасля канчатковага вызвалення з-пад апекі Залатой Арды з 1480 года накіравала сваю дзейнасць на зварот і аб'яднанне зямель, якія раней уваходзілі ў Кіеўскую Русь. Гэта супала з абвастрэннем унутрыпалітычных супярэчнасцей унутры ВКЛ і ўзмацненнем прамаскоўскіх настрояў у ўсходніх княствах ВКЛ. Пад лозунгам абароны праваслаўя Масква імкнулася рознымі шляхамі далучыць іх да Маскоўскай дзяржавы. З канца XV ст. пачалася серыя войнаў, у выніку якіх Маскоўская Русь адваявала трэцюю частку ўсходніх зямель ВКЛ. Пералом у ходзе ваенных дзеянняў не адбыўся і ў выніку перамогі войска ВКЛ 8 верасня 1514 г. пад Оршай. Яны перакінуліся ўжо на тэрыторыю Беларусі і Ўкраіны.

У 1588 г. пачалася вайна паміж Рускай дзяржавай, якая прэтэндавала на выхад да Балтыйскага мора, і Лівонскім ордэнам. Пасля таго, як ВКЛ ўзяла ордэн пад сваю апеку, тэрыторыя Беларусі стала асноўным тэатрам вайны. У 1563 годзе быў захоплены Полацк. Гэта стварыла сур'ёзную небяспеку для захавання цэласнасці ВКЛ і стала адной з прычын заключэння Люблінскай уніі паміж ВКЛ і Польшчай.

На поўдні ВКЛ амаль з самага пачатку свайго існавання вяла барацьбу з татара-манголамі, якія перыядычна рабілі набегі на гэтую тэрыторыю. У 1362 г. ваяры пад камандаваннем Альгерда разбілі ардынскае войска ў бітве на рацэ Сінія Воды і надоўга спынілі агрэсію Арды. Выкарыстаўшы міжусобіцы ўнутры Залатой арды, Вітаўт заключыў саглашэнне з ханам Тахтамышам аб сумеснай барацьбе супраць Маскоўскай дзяржавы, але далейшыя іхнія сумесныя дзеянні былі няўдалымі. З другой паловы XV ст. абвастрыліся адносіны паміж ВКЛ і Крымскім ханствам. Толькі з 1500 па 1569 г. войскі крымскага хана 45 разоў ўрываліся ў межы ВКЛ. У выніку буйнай бітвы пад Клецкам 6 жніўня 1506 г. і іншых ваенных дзеянняў ВКЛ здолела абараніць свае межы з усхода

Такім чынам, знешняя палітыка ВКЛ была даволі разнабаковай: ад дыпламатычных перамоў і заключэння міждзяржаўных саюзаў да адкрытай барацьбы, якая мела і наступальны, і абарончы характар.

4.4. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага жыцця беларускіх зямель у княстве

Асновай эканамічнага жыцця ў XIII – першай палове XVI стст. была сельская гаспадарка. Ёю займалася пераважная большасць насельніцтва. Зямля ў гэты час належала феадалам. Спачатку вярхоўным яе ўласнікам лічыўся вялікі князь, які жалаваў зямельныя ўгоддзі прыбліжаным ў часовае карыстанне. Паступова яны пераходзілі ў спадчыннае ўладанне і ўжо прыкладна з XIV ст., акрамя княжацкай або дзяржаўнай, пашыраюцца прыватнаўласніцкія і царкоўныя формы ўласнасці на зямлю. Рост феадальнага землеўладання адбываўся рознымі шляхамі: вялікакняжацкімі падараваннямі, дарэннямі з боку буйных феадалаў васалам ці царкве, купляй-продажам, залогам (заставай) і інш. Ва ўладанне феадалам даваліся цэлыя воласці, маёнткі, вёскі з насельніцтвам і павіннасцямі, а таксама асобныя сем’і. Адпаведна і сяляне, якія яе апрацоўвалі, сталі называцца адпаведна дзяржаўнымі, прыватнымі, царкоўнымі. Галоўнымі іх заняткамі былі земляробства, жывёлагадоўля, рамяство, а дапаможнымі – бортніцтва, паляванне, рыбалоўства. Сялянская гаспадарка насіла натуральны характар.

За карыстанне зямельнымі надзеламі сяляне павінны былі выплочваць даніну прадуктамі раслінаводства, якая называлася “дзякло”, а таксама мясам, прадуктамі бортніцтва – “мезлева”.

Па меры развіцця феадальных адносін ў XV-XVI стст. асноўнай формай павіннасцей стала паншчына і грашовы аброк – чынш. Акрамя таго, сяляне павінны былі выходзіць на дадатковыя сумесныя работы – талокі, гвалты, будаваць і рамантаваць замкі, масты, дарогі, ўтрымліваць войска, адвозіць на фурманках грузы, несці вартавую службу і г.д. Людзі, якія у асноўным адпрацоўвалі баршчыну на землях феадала, называліся цяглымі, якія ж пераважна плацілі грашовы чынш – асаднымі. Феадальная рэнта спаганялася звычайна з асобных сялянскіх гаспадарак, якія ў гістарычных крыніцах фігуруюць пад тэрмінам “дым”. Практыкаваўся збор даніны і з некалькіх сем’яў, звычайна сваяцкіх, якія складалі асобныя адзінкі падаткаабкладанняў – дворышчы. У XIV-XVI стст. у асяроддзі сялян ужо развівалася маёмасная дыферэнцыяцыя. Пра яе наяўнасць сведчаць адрозненні ў забяспячэнні асобных сялянскіх гаспадарак зямлёй, памерах павіннасцей. Разам з самастойнымі ў гаспадарчых адносінах вытворцамі ў многіх маёнтках былі і збяднелыя сяляне, іх называлі агароднікамі, кутнікамі, халупнікамі.

Развіццё таварна-грашовых адносін прымусала ўдасканальваць феадальную сістэму гаспадарання, павялічваць вытворчасць прадукцыі на продаж.

З мэтай павышэння эфектыўнасці сельскагаспадарчай вытворчасці, павялічэння даходнасці маёнткаў у 1557 годзе Жігімінт II Аўгуст правёў на дзяржаўных землях аграрную рэформу. Якая затым атрымала назву “валочная памера”. Уся зямля дзялілася на валокі памерам 33 моргі (морг раўняўся 0,71 га) або 23,43 га., лепшыя з якіх адводзіліся непасрэдна пад гаспадарку землеўладальніка, якая называлася фальварак. Іншыя раздаваліся сялянам у падворнае карыстанне. “Устава на валокі” прадугледжвала суадносіны фальваркавага і сялянскага ворыва як 1 да 7. Гэта значыць, што адну фальваркавую валоку апрацоўвалі прыгонныя, якія карысталіся 7 валокамі. У залежнасці ад колькасці і якасці атрыманай у карыстанне зямлі вызначаўся і памер павіннасцей, якія выконвалі сяляне. Яны былі рознымі для цяглых і асадных земляробаў. Цяглыя сяляне павінны былі адпрацоўваць паншчыну 2 дні ў тыдзень, а таксама плаціць чынш ад 6 да 21 гроша з валокі. Асадныя сяляне ў асноўным плацілі чынш. Акрамя таго, для ўсіх заставаліся такія павіннасці, як гвалты і талокі, розныя віды работ па пабудове і рамонту збудаванняў, дарог, мастоў і г.д.

Аграрная рэформа не толькі ўпарадкоўвала землеўладанні і павялічвала іх даходнасць, але і замацоўвала сялян за валокамі, усе яны станавіліся непахожымі. Па выніках рэформы колькасць зямельных участкаў, якія былі ў сялянскім карыстанні, зменшылася, паколькі памеры павіннасцяў у разліку з валокі былі вельмі высокімі.

Паступова ўслед за вялікакняжацкім доменам гэтая рэформа была праведзена і на прыватнаўласніцкіх, царкоўных землях, але ў асноўным у заходняй і цэнтральнай Беларусі. На ўсходзе яна праводзілася больш марудна або зусім не практыкавалася. Прычына заключалася ў частых войнах з Маскоўскай дзяржавай, якія закраналі гэтую тэрыторыю, зменах дзяржаўных межаў. Ажыццяўленне рэформы прывяло да замены абшчыннага землекарыстання падворным.

Валочная памера садзейнічала развіццю фальварачна-баршчыннай сістэмы гаспадарання і вызначыла напрамак развіцця сельскай гаспадаркі на цэлыя стагоддзі, да адмены прыгоннага права.

У XIII-XVI у ВКЛ, як і ў цэлым у Еўропе, хутка развіваецца рамесная вытворчасць, гандаль і адпаведна павялічваецца колькасць гарадоў. На Беларусі найбольш былі распаўсюджаны такія віды рамёстваў, як апрацоўка металаў, ювелірная справа, ганчарства, ткацтва і інш. Дакументы XVI стагоддзя згадваюць пра наяўнасць больш за 100 відаў рамёстваў. У гарадах і мястэчках рэгулярна налажваліся таргі і кірмашы. Акрамя унутранага рынка, значная частка прадукцыі адпраўлялася на продаж за мяжу. Купцы ў XV-XVI стст. для абароны інтарэсаў пачалі

ствараць свае аб'яднанні – брацтвы або гільдзіі, а з 1552 г. прафесійныя аб'яднанні – цэхі таксама і рамеснікі.

4.5. Культура Беларусі ў другой палове XIII – першай палове XVI стст.

Культура Беларусі перыяда ўваходжання яе ў склад ВКЛ супала з еўрапейскім Адраджэннем. Гэты важны этап у развіцці еўрапейскай культуры пачаўся ў першай палове XIII стагоддзя ў Італіі. Ужо першыя італьянскія гуманісты А. Дантэ, Дж. Бакача, Ф. Пятрарка і іншыя на месца рэлігійна-містычнай плыні ў мастацтве паставілі чалавека. Абраздамі для іх былі лепшыя творы антычнай культуры. Гэтая ідэя творчага зварота да антычных традыцый пазней была развіта не толькі ў Італіі, але і ў Германіі, Францыі, Англіі, Нідэрландах. Рэлігійная па форме, культура Адраджэння была свецкай па зместу, гуманістычнай па светапогляду. Росквіт Рэнэсанса, так яшчэ назвалі гэтую эпоху, прыйшоўся на XV-XVI стст., калі ў Італіі хуткімі тэмпамі развіваліся свецкая архітэктура, навука, літаратура, ствараліся шэдэўры выяўленчага мастацтва. Шырокую вядомасць, акрамя італьянскага, атрымала Паўночнае Адраджэнне, якое было ў сваю чаргу цесна звязана з Рэфармацыяй.

Рэфармацыя – гэта рэлігійны рух, які быў напраўлены супраць каталіцкай царквы і шырока распаўсюдзіўся ў Еўропе ў пачатку XVI стагоддзя. Яго ідэолагі Марцін Лютэр, Жан Кальвін, Томас Мюнцэр вучылі, што для выратавання душы верніка не патрэбен пасрэднік – царква, таму адмаўлялася неабходнасць яе існавання з усёй царкоўнай іерархіяй, набытымі багаццямі і г.д. Адзінай крыніцай веры была аб'яўлена біблія. У некаторых краінах рэфармацыйны рух набыў сацыяльнае адценне і выліўся ў рэлігійныя войны.

Адраджэнне і рэфармацыя знайшлі свой водгук і на беларускіх землях. Гэтаму садзейнічалі больш цесныя сувязі пасля крэўскай уніі з Польшчай, якая стала свайго рода мастом паміж заходнееўрапейскай культурай і культурай усходніх княстваў і дзяржаў; магчымасць моладзі з ВКЛ набываць веды ў універсітэтах Заходняй Еўропы; гандлёвыя сувязі з замежжам. Ідэі рэфармацыі неслі таксама тыя ўдзельнікі рэлігійных войнаў, якія эмігрыравалі з Заходняй Еўропы ў ВКЛ, дзе была большая верацярпімасць.

Ренэсанс знайшоў адлюстраванне ў беларускім кнігадрукаванні, творчасці беларускіх асветнікаў-гуманістаў, у архітэктуры і выяўленчым мастацтве, іншых напрамках культуры.

Хаця беларускі народ быў і ўцягнуты ў агульнаеўрапейскі працэс, але адраджэнне на Беларусі мела свае адрозненні ў параўнанні з

заходнееўрапейскім рэнесансам. ВКЛ тэрытарыяльна знаходзілася на перыферыі Еўропы, у свой час тут менш адчуваўся непасрэдны ўплыў антычных традыцый. Беларускае Адраджэнне было больш духоўным па сваёй сутнасці ў адрозненне ад еўрапейскай, больш свецкай культуры. Царква і рэлігія ў ВКЛ захавалі сваё вядучае месца ў дзяржаве. Яно пачалося пазней, чым у Еўропе, але развіццё ішло больш хутка. У заходнееўрапейскіх жа краінах Рэнесанс эвалюцыяніраваў паступова, на працягу двух стагоддзяў. Калі на Захадзе рэфармацыйны рух, ідэйнымі каранямі кога быў Рэнесанс, пачаўся пазней эпохі Адраджэння, то на беларускіх землях яны супалі па часу і аказвалі ўзаемаўплыў. Больш таго, росквіт Беларускага Адраджэння назіраецца тады, калі ў Еўропе пачалася контррэфармацыя, каталіцкая царква умацніла сваё палажэнне. Развіццё рэнесанснай культуры у ВКЛ супала па часу з фарміраваннем беларускай народнасці, з'явілася адным з галоўнаўтваральных фактараў ў гэтым працэсе. Менавіта ў перыяд уваходжання у ВКЛ культура насельніцтва беларускіх зямель пачала набываць свае, самабытныя рысы.

Як вядома, характэрнымі прыкметамі любой народнасці з'яўляюцца наяўнасць адзінай тэрыторыі, адметнасці мовы, культуры, народных традыцый, а таксама этнічная самасвядомасць і саманазва (этнонім).

У стражытнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі і ў прылеглых рэгіёнах пражывалі прадстаўнікі розных этнічных груп: балты, славяне, фінаугры. Гэтае ўзаемадзеянне культурна неаднародных плямён аказала свой уплыў на фарміраванне ў будучым беларускай народнасці. Стракатасць насельніцтва, а таксама складаная палітычная гісторыя рэгіёна перашкаджала паскарэнню этнацэнтрысцкіх тэндэнцый. У перыяд уваходжання ў Кіеўскую Русь у Полацкім і Тураўскім княствах ужо пачалі праяўляцца прыкметы этнічнай кансалідацыі, але гэты працэс ішоў запаволена. Феадальная раздробленасць прывяла да з'яўлення шматлікіх зямляцкіх супольнасцей – удзельных княстваў, але ў той жа час садзейнічала адмежаванню насельніцтва беларускіх зямель ад агульнай культурнай, эканамічнай, этнатэрытарыяльнай прасторы былой Кіеўскай Русі. Заснаванне ВКЛ паскорыла працэс этнагенезу беларусаў.

Вялікае княства літоўскае прадстаўляла сабой поліэтнічнае і шматканфесійнае ўтварэнне. Тут назіралася ўзаемадзеянне і ўзаемаўплыў розных этнасаў, балтаў, пазней пасля Крэўскай уніі, палякаў. У XIV-XVI стст. па розным прычынам прыток на беларускія землі іншаземных элементаў не спыніўся, а нават узрос. Акрамя палякаў, балтаў, сюды перасяляліся жыхары рускіх княстваў, татары, яўрэі. Гэта праявілася ў пашырэнні іншаэтнічных элементаў ў народнай гаворцы, абрадах, адзенні і г.д. Важным было тое, што на тэрыторыі ВКЛ не было вострых міжэтнічных і міжканфесійных канфліктаў. Людзі розных этнасаў і

вераваньняў мірна суіснавалі, узаемна духоўна абагачаліся. Праўда, палітыка ўлады, накіраваная на паланізацыю і акаталічванне, парушала гэтую раўнавагу, але яна не мела рашаючага этнаўтваральнага значэння.

Этнічная стакатасць, безумоўна мела свой ўплыў, але дамініруючае палажэнне ў стварэнні этнакультурнай прасторы заставалася за усходнімі славянамі або “русінамі”, як іх называлі, паколькі яны пераважалі па колькасці, культурнаму узроўню. У аснову ВКЛ былі закладзены прынцыпы дзяржаўнага кіравання, якія склаліся ў рускіх княствах, “руская” мова справаводства, на гэтай жа мове пісаліся большасць дакументаў, літаратурныя выданні. На працягу ўсёй гісторыі ВКЛ адчувалася ідэнтыфікацыя насельніцтва на две групы: “ліцвінаў” і “рускіх”, прычым малася на ўвазе не толькі этнічная прыналежнасць, але і дзяржаўнасць. Але, за выключэннем стварэння на кароткі час асобнага Вялікага княства Рускага ў рамках ВКЛ, гэты падзел працякаў ў мірных формах, але прывёў да пэўнай дваістасці ў самаідэнтыфікацыі. Ф. Скарына, напрыклад, лічыў сябе і русінам, і ліцвінам адначасова. Верагодна, тут адчуваліся розныя падыходы да сэнсу саманазвы: прыналежнасць да пэўнай дзяржавы і прыналежнасць да пэўнага этнасу. Але перш за ўсё Скарына лічыў сябе выхадцам з “слаўнага горада Полацка”. Вось гэтыя саманазвы па пэўнай мясцовасці і пераважалі сярод насельніцтва на першым этапе станаўлення самасвядомасці беларускага народа.

Агульныя этнакультурныя карані ўсходніх славян, падабенства ў мове, культуры замаруджвалі працэс ідэнтыфікацыі беларусаў, украінцаў ад рускіх. Але ў XIV-XVI стст., калі паняцце “Русь” усё менш і менш адлюстроўвала этнакультурныя адметнасці пэўных рэгіёнаў, паступова “русіны” пачалі падзяляцца на Белую Русь (Мсціслаўскае, Віцебскае, Смаленскае, Полацкае ваяводства), Чорную (Наваградскае і Мінскае ваяводства) і Чырвоную (тэрыторыя сучаснай Украіны). Рэгулярным становіцца выкарыстанне этноніма “беларусец” як саманазвы насельніцтва.

У гэты перыяд з развіццём эканомікі узмацняюцца сувязі паміж асобнымі рэгіёнамі ВКЛ, што таксама садзейнічала этнакультурнай, эканамічнай, моўнай інтэграцыі.

Палітычным фактарам, які дадатна паўплываў на ўтварэнне беларускай народнасці, стала ўваходжанне беларускіх княстваў ў адзіную, хаця і ў шматэтнічную дзяржаву. Менавіта ў XIV-XVI стст. складваецца дзяржаўна-тэрытарыяльнае адзінства рассялення ўсходнеславянскага насельніцтва.

Ядро этнічнай тэрыторыі беларускай народнасці ў асноўных рысах адпавядала арэалам рассялення крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў. Даволі

дакладна праследжвалася этнічная мяжа паміж імі і балцкім насельніцтвам, якая пралягала прыкладна каля Ашмян і Браслава і ў наступныя тры стагоддзі амаль не змянілася, менш выразна з другімі славянскімі этнасамі, будучымі рускімі і ўкраінцамі. Кампактныя групы этнасаў, якія жылі побач са славянамі, з’явіліся дадатковым кампанентам фарміравання беларускай народнасці, але ўвогуле не парушалі цэласнасці этнічнай тэрыторыі беларусаў.

Асобнай і важнай праявай этнасу з’яўляецца мова. Старажытная пісьменнасць на беларускіх землях была заснавана на стараславянскай мове. Але ўжо ў пісьмовых крыніцах XIII стагоддзя, у час існавання Полацкага і Тураўскага княстваў, зафіксаваны першыя праявы мясцовых дыялектаў. Менавіта сярэднебеларускія гаворкі выступілі ў якасці кансалідзіруючага элемента пры складванні агульнабеларускай мовы. Фарміраванне асноўных фанетычных, граматычных і лексічных адметнасцей, уласцівых беларускай мове, працягвалася да XVI стагоддзя. Менавіта ў адзначаны час праявіліся такія яе асаблівасці, як цвёрдае “р”, дзеканне і цеканне, фрыкатыўны гук “г”, прыстаўны гук “в”. Пэўны ўплыў на станаўленне гэтых адметнасцей і пашырэнне славарнага запасу старабеларускай мовы аказалі запазычанні з іншых моў этнасаў, якія пражывалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі, або з якімі існавалі цесныя кантакты: палякаў, ліцвінаў, татараў, з агульнаеўрапейскай лацінскай мовы, а таксама царкоўнаславянскімі.

Развіццю старабеларускіх моўных асаблівасцей спрыяла тое, што дзяржаўнай мовай у ВКЛ была “руская”. Літоўцы доўгі час зусім не мелі сваёй пісьмовасці, таму пры ўтварэнні ВКЛ ў вядзенні справаводства была проста запазычана мова справаводства “рускіх” княстваў. А паколькі ядро ВКЛ складалі, акрамя літоўцаў, княствы, існаваўшыя на тэрыторыі сучаснай Беларусі, то ў літаратуру і справаводства праніклі перш за ўсё асаблівасці гаворак мясцовага насельніцтва. Назіраўся ўзаемадапаўняльны працэс: з аднаго боку мясцовыя дыялекты леглі ў аснову дзяржаўнай мовы, з другога боку, у ходзе развіцця ВКЛ гэтая мова з пашырэннем уплыву розных этнасаў і развіццём мясцовых асаблівасцей усё больш набывала рысы мовы менавіта старабеларускай народнасці. Адпаведна ў XIV-XVI стст. усё выразней выяўляліся і асаблівасці мовы Чырвонай Русі, якая нарэшце трансфарміравалася ў стараўкраінскую. Старабеларусізмы і стараўкраінскізмы, у залежнасці ад паходжання таго ці іншага пісара, сустракаюцца ў помніках пісьмовасці ВКЛ да XVII стагоддзя, пазней ужо назіраецца дыферэнцыяцыя гэтай мовы справаводства на беларускую і украінскую.

На працягу XIV-XVI стст. на беларускіх землях ішло станаўленне і развіццё духоўнай і матэрыяльнай культуры, якая ўсё больш набывала

нацыянальныя адметнасці і ператварался ў важны фактар, характарызуючы станаўленне беларускай народнасці. Адметнай рысай тагачаснай культуры быў моцны рэлігійны ўплыў. Да пачатку XVI стагоддзя сістэма адукацыі на беларускіх землях яшчэ была слаба развіта. Нешматлікія школы дзейнічалі ў асноўным пры цэрквах і манастырах. Але тым не менш моладзь магла атрымаць нядрэнную адукацыю, у тым ліку і вышэйшую, у еўрапейскіх навучальных установах. Пранікненне на беларускія землі спачатку каталіцызма, затым рэнесансавага гуманізма і рэфарматарскіх ідэй значна актывізавала літаратурнае жыццё, кнігавыдавецкую справу. Традыцыйна апрача твораў царкоўна-рэлігійнага зместу прадаўжалася і летапісанне. Але летапісы набываюць, па-першае, рэгіянальны характар, па-другое, яны становяцца больш пашыранымі, белетрызуюцца, нагадваючы часам свецкія гістарычныя повесці. Найбольш вядомымі летапісамі былі “Хроніка Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага”, “Хроніка Быхаўца”, “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх”, Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. Важнымі літаратурнымі помнікамі сярэднявечковай Беларусі з’яўляліся разнастайныя дзяржаўныя, юрыдычныя дакументы, у першую чаргу Метрыка ВКЛ і Статуты ВКЛ.

Новым у развіцці літаратуры сталі пераход з пергаменту на паперу і пачатак кнігадрукавання ў XV стагоддзі, што дазволіла павялічыць колькасць выпускаемых кніг і зрабіць іх больш таннымі. Беларуская друкарская і асветніцкая справа звязана з іменем Францыска Скарыны. Ён нарадзіўся каля 1490 г. ў Полацку ў сям’і заможнага купца. Францыск Скарына атрымаў добрую адукацыю: скончыў універсітэты ў Кракаве і Падуі. Яго перадавыя погляды і гуманістычная накіраванасць былі ўвасоблены ў прадмовах, каментарыях, перакладах з латыні на стараславянскую, вельмі набліжаную да старабеларускай, мову 23 кніг Бібліі, надрукаваных ў 1517-1519 гг. у Празе. Пасля пераезду ў Вільню Ф. Скарына арганізаваў першую ў ВКЛ друкарню, у якой былі выдадзены “Малая падарожная кніжыца” і “Апостал”. Кнігадрукарства, пачатае Скарынам, хутка пашырылася ў іншых гарадах ВКЛ. У першай палове XVI ст. былі заснаваны друкарні ў Брэсце, Несвіжы, Заблудаве, Полацку, Мінску, Любчы, Слуцку, Пінску, Іўе і інш. У Тэкстах Бібліі, Евангелля, надрукаваных ў Брэсце і Цяпіна, добра прасочваўся ўплыў старабеларускай мовы.

У сярэдзіне XVI стагоддзя беларуская літаратура развівалася пад моцным уплывам рэфарматарскіх ідэй заходнееўрапейскага пратэстантызму. У ВКЛ ён праявіўся галоўным чынам у форме кальвінізму. Яго заснавальнік Кальвін вялікую ўвагу ўдзяляў прадвызначанасці лёсу, а крытэрыем богавыбранасці – асабістыя поспехі ў

жыцці, у тым ліку і набыццё багацця сумленным шляхам. Гэта імпаніравала маёмасным колам, таму сацыяльнай апорай кальвінізму у ВКЛ сталі магнаты, частка шляхты. Пратэстантызм у Беларусі не набыў такіх вострасацыяльных формаў, як у некаторых краінах Заходняй Еўропы. У ВКЛ ён выразіўся галоўным чынам у асветніцтве, прапагандысцкай дзейнасці, у палемічнай літаратуры.

Сярод дзеячаў беларускай Рэфармацыі значнае месца займаў Сымон Будны. Ён выдаў у Несвіжскай друкарні “Катэхізіс”, напісаў шэраг філасофска-палемічных трактатаў, самыя значныя з іх – “Пра найважнейшыя палажэнні хрысціянскай веры”, “Пра свецкую ўладу”. Будны заклікаў да сацыяльнай гармоніі, фарміравання справядлівай дзяржаўнасці.

Блізкіх поглядаў прытрымліваўся Васіль Цяпінскі. Яму належыць першы пераклад на старабеларускую мову Евангелля. У прадмове ён заклікаў да захавання і развіцця роднай мовы.

Асаблівасцю развіцця літаратуры ў ВКЛ з’явілася большая разнабаковасць яе форм, перавага свецкага пачатку.

Пачынальнікам свецкай літаратуры у гэты час можна лічыць М. Гусоўскага. Яго пярэ належаць 3 паэмы, асноўная з іх – “Песня пра зубра” і 10 вершаў. Гусоўскі таленавіта апісваў мясцовую прыроду, расказваў пра мінулае, паэтычна ўславіў Вітаўта. Пад уплывам Рэнэсанса і Рэфармацыі значна пашырылася палемічная і публіцыстычная літаратура. Шырокую вядомасць атрымалі трактаты А. Волана па маральным праблемам, Міхалона Літвіна па этнічным пытанням, літаратурныя запісы аршанскага старасты Ф. Кміты-Чарнобыльскага, ананімны “Дзённік Люблінскага сейма 1569 г.” і інш.

У архітэктуры XIV-XVI стст. адчуваўся значны ўплыў заходняй сярэднявечковай Еўропы, дзе пераважалі ў гэты час раманскі і гатычны стылі, Візантыі і рускага дойдства. Але ў той жа час праяўляліся мясцовыя асаблівасці, характэрныя менавіта для беларускай народнасці.

Знешняя і унутраная абстаноўка ў ВКЛ, шматлікія войны, унутрыпалітычныя крызісы і сацыяльныя канфлікты прывялі да развіцця абарончага дойдства. Другім важным напрамкам ў архітэктуры стала будаўніцтва культавых пабудоў. Абарончыя збудаванні ўзводзіліся ў асноўным у раманскім стылі, для якога характэрна масіўнасць, арачныя перакрысці, адсутнасць упрыгожанняў. Такімі былі замкі ў Крэве, Лідзе, Навагрудку, Віцебску, Гародне, Оршы, Міры. Унікальнымі з’яўляюцца культавыя храмы-крэпасці ў в. Сынкавічы Зэльвенскага раёна і ў в. Маламажэйкава Шчучынскага раёна на Гродзеншчыне. Першая пабудавана ў раманскім стылі, другая – ў змешаным раманска-

рэнесанскім стылі. Прыстасаваным для абароны быў таксама кальвінскі храм у г. Смаргоні ў Гродзенскай вобласці.

Для стыля готыкі характэрны паўаркі (аркбутаны), рабрыстае (нервюрнае) скляпенне, стральчатыя вокны, шпілі і высокія дахі. Але беларуская готыка мела пэўныя адрозненні: гэта адносная прастата і большая масіўнасць. Помнікам гатычнага культавага дойлідства з'яўляецца касцёл у в. Ішкальдзь у Баранавіцкім раёне. У пачатку XVI стагоддзя прыватны гатычны замак быў узведзены В. Гаштольдам у в. Геранёны Іўеўскага раёна. Будаваліся таксама праваслаўныя цэрквы ў візантыйскім, або псеўдарускім стылі, для якога характэрны большая дэкаратыўнасць, шматкупальнасць.

Вяяўленчае мастацтва ў XIV-XVI стст. мела пераважна рэлігійны характар і знаходзілася пад уплывам візантыйскай і старажытнарускай культур. Для яго характэрны аскетызм вобразаў святых, адсутнасць аб'ёмнасці, абстрактна-сімвалічны аднаколорны, часцей за ўсё залацісты фон. Прыкладам з'яўляюцца іконы “Параскева-Пятніца”, “Маці боская Адзігітрыя (заступніца) Смаленская” з в. Дубінца Столінскага раёна, “Маці боская Іерусалімска” з Пінска. Але паступова візантыўскі ўплыў зніжаецца і адначасова ўзмацняюцца мясцовыя асаблівасці. Рысы нацыянальнага беларускага выяўленчага мастацтва праслежваюцца ў іконе “Нараджэнне Марыі”.

Да выяўленчага сярэднявечага мастацтва адносяцца таксама кніжныя мініяцюры, напрыклад, у Радзівілаўскім летапісу, гравюры, напрыклад, ў выданнях Ф. Скарыны. Новым у гэты час стала зараджэнне свецкага жывапісу, так званага “сармацкага” партрэта. Прыкладам можа служыць партрэт Юрыя Радзівіла пачатку XVI ст.

У рамках дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва ў XIV-XVI стст. развіваліся драўляная скульптура, разьба па дрэву, чаканка па металу, выраб керамікі.

Такім чынам, XIV-XVI стст. сталі перыядам росту этнічнай самасвядомасці беларусаў, фарміравання беларускай народнасці, пашырэння ўплыву Рэнесанса і Рэфармацыі, зараджэння і развіцця элементаў самабытнай беларускай культуры.

Глава 5

РАЗВІЦЦЁ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, РУСКАГА, ЖАМОЙЦКАГА Ў СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ НА ПАЧАТКУ НОВАГА ЧАСУ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVI – XVIII стст.)

5.1. Утварэнне Рэчы Паспалітай, яе дзяржаўны лад

5.2. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай

5.3. Заняпад Рэчы Паспалітай, яе падзелы

5.4. Культура Беларусі XVI-XVIII стст.

5.1. Утварэнне Рэчы Паспалітай, яе дзяржаўны лад

Пачатак Новага часу (XVI-XVIII стст.) характэрны значнымі зменамі ў сацыяльна-эканамічным і палітычным развіцці еўрапейскіх і азіяцкіх краін. У выніку вялікіх геаграфічных адкрыццяў – Амерыкі з яе вялікімі багаццямі, марскога шляху з Еўропы ў Індыю і інш., а таксама значнага павялічэння колькасці навуковых дасягненняў, якія потым атрымалі назву навуковай рэвалюцыі, пачалося хуткае развіццё прадукцыйных сіл і назапашванне багацця ў вядучых краінах. На змену сярэднявечча з пераважна натуральнай гаспадаркай прыйшоў новы тып эканомікі, сацыяльнай структуры, ідэалогіі. Пачаўся працэс фарміравання буржуазіі і дваранства, з аднаго боку, і наёмных рабочых з другога і адначасова рост сацыяльнай напужанасці ў грамадстве. У палітычнай сферы праявілася тэндэнцыя да фарміравання спачатку саслоўных манархій, а затым і абсалютызма, геапалітычнай сістэмы буйных дзяржаў. Такімі абсалютыскімі рэжымамі былі Свяшчэнная Рымская імперыя, Шведскае каралеўства, Іспанія, Англія, Францыя, Асманская імперыя. У Расіі таксама дзяржаўны лад набыў рысы абсалютысцкай імперыі. Абвастрыліся супярэчнасці паміж гэтымі палітычнымі рэжымамі, пачасціліся выпадкі экспансіі з іх боку. Імкнуліся да пашырэння свайго перш за ўсё палітычнага ўплыву і бліжайшыя суседзі Беларусі – Расійская дзяржава і Польшча.

У сярэдзіне XVI стагоддзя Вялікае княства літоўскае аказалася ў складаным палажэнні, якое прымусіла заключыць унію (саюз) з Польшчай.

У 1558 годзе рускі цар Іван IV пачаў вайну з Лівонскім ордэнам за выхад да Балтыйскага мора. Лівонія звярнулася за дапамогай да ВКЛ, якое згадзілася ўзяць ордэн пад свой пратэктарат. У выніку ваенныя дзеянні перакінуліся на тэрыторыю Беларусі. 15 лютага 1563 г. рускія войскі захапілі г. Полацк. Стварылася пагроза захавання цэласнасці і самастойнасці ВКЛ. Не хапала сіл і рэсурсаў. Быў патрэбен саюзнік. Пагроза з боку Маскоўскай дзяржавы з'явілася адной з важнейшых прычын утварэння Рэчы Паспалітай. З пункту погляду знешняй палітыкі ў такім саюзе была зацікаўлена і Польшча, якая спадзявалася такім чынам павялічыць сваю моц і тым самым засерагчыся ад магчымых нападаў туркаў.

Да ўнутраных прычын можна аднесці зацікаўленасць у уніі сярэдняй і дробнай шляхты ВКЛ, якая адчувала засілле буйных магнатаў і была не супраць атрымаць тыя ж правы, як і ў шляхты Кароны. З другога боку, шляхта Польшчы хацела пашырыць за лік тэрыторыі ВКЛ свае зямельныя ўладанні.

У уніі была зацікаўлена і каталіцкая царква, якая спадзявалася за лік гэтага пашырыць свой ўплыў на Ўсходзе.

Заклучэнню уніі садзейнічалі і папярэдняе эканамічнае і культурнае збліжэнне ВКЛ і Кароны, якое адбывалася на працягу стагоддзяў, пачынаючы з Крэўскай уніі 1385 года.

У 1563 года шляхта ВКЛ на палявым сейма каля г. Віцебска ўнесла прапанову аб заключэнні уніі з Польшчай. Палякі ў гэтым жа годзе на Варшаўскім сейме таксама падтрымалі гэтую ідэю, але пры ўмове інкарпарацыі ВКЛ у склад Польшчы. Перамовы былі цяжкімі і працяглымі і толькі ў студзені 1569 года пачаў сваю працу супольны сейм ў г. Любліне. Польскі бок пайшоў на дэманстрацыю сілы, захапіўшы Падляшша і Падолле, Валынь і Кіеўшчыну. Дэлегацыя ВКЛ вымушана была 1 ліпеня 1569 г. падпісаць унію аб аб'яднанні з Польшчай у адну дзяржаву – Рэч Паспалітую. Вышэйшым органам аб'яўляўся вальны сейм, які збіраўся ў Польшчы. Узначальваў дзяржаву выбарны кароль, ён жа захоўваў тытул князя ВКЛ. Знешняя палітыка знаходзілася ў кампетэнцыі Польшчы. Палякі атрымалі права набываць маёнткі ў ВКЛ, а ліцвіны – ў Польшчы. У ВКЛ захоўваліся былы адміністратыўны апарат, асобнае ад Польшчы заканадаўства, судовая арганізацыя, войска.

Рашэнні Люблінскага сейма насілі дыскрымінацыйны характар у адносінах да ВКЛ. Але за гады так звананага “бескаралеўя”, якое цягнулася некалькі гадоў, цэнтральная улада аслабла і гэта выкарыстала ВКЛ для дэнансацыі рада палажэнняў Люблінскай уніі. Так, напрыклад, у прынятай у 1588 г. трэцяй рэдакцыі Статута ВКЛ забаранялася палякам набываць землі ў ВКЛ. Там жа юрыдычна замацоўвалася ў якасці мовы

справаводства старабеларуская мова. Насуперак уніі у ВКЛ сталі збірацца асобныя сеймы, а ў 1673 г. ужо афіцыйна было прынята рашэнне кожны трэці сейм праводзіць у княстве. У 1592 г. пачаў дзейнічаць асобны вышэйшы судовы орган – Галоўны трыбунал княства.

З уваходжаннем ВКЛ у склад Рэчы Паспалітай мясцовая сістэма кіравання засталася ранейшай, але дзяржаўны лад некалькі змяніўся. На чале дзяржавы стаяў выбарны манарх-кароль. Але яго паўнамоцтвы былі абмежаваны сеймам. Яшчэ з часу праўлення ў пачатку 80-х гадоў XVI ст. Генрыха Валуа была ўведзена практыка прыняцця ад караля у час выбараў на каранацыйным сейме пэўных абавязацельстваў перад магнатамі і шляхтай (“пакта-канвента”), а таксама пацвярджэнне раней прынятых папярэднікамі. Хаця фармальна ён яшчэ тытулаваўся вялікім князем, але ў вярхоўным кіраванні землі ВКЛ не дыферэнцыраваліся. Адпаведна і страціла сваё значэнне паны-рада.

Заканадаўчую ўладу меў сейм, але паслы ад ВКЛ мелі на ім толькі трэцюю частку месца. Па абразцу Польшчы сейм стаў падзяляцца на дзве палаты: сената, які складаўся з прадстаўнікоў адміністрацыі, магнатаў, вышэйшага духавенства і пасольскай ізбы. У гэтую ніжнюю палату дэпутаты выбіраліся на павятовых сейміках. Усе важныя рашэнні кароль павінен быў прымаць са згоды сейма, у іншым выпадку шляхце давалася права адмовіцца ад паслушэнства каралю і ствараць узброеныя аб’яднанні – канфедэрацыі і арганізоўваць рокашы – узброеныя выступленні. Акрамя таго, дзейнасць караля кантралявалі сенатары-рэзідэнты. Але і работа сеймаў была фактычна паралізавана з прычыны ўвядзення з 1652 г. права “ліберум вета”, гэта значыць, аднагалоснага прыняцця рашэнняў. Аслабленне цэнтральнай улады вяло да феадальнай анархіі.

З другой паловы XVII ст. польскі ўплыў у ВКЛ павялічваўся, пачалася паланізацыя і акаталічванне, што прывяло да дэзінтэграцыі грамадства па сацыяльна-рэлігійнай прыналежнасці. Магнаты і шляхта усё больш апалячваліся. У 1696 г. насуперак Статуту ВКЛ 1588 г. адзінай дзяржаўнай мовай стала польская, у выніку беларуская мова захавалася толькі ў гаворках простага народа. У гэтым жа годзе шляхта ВКЛ, якая ўжо цалкам асіміляваўся, была канчаткова ўраўнена ў правах з польскай у адносінах кантроля за дзейнасцю вышэйшых службовых асоб. Гэта быў значны крок у сацыяльнай і палітычнай кансалідацыі прывілеяваных са слоўяў.

5.2. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай

Эканамічнае развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі вызначалася аграрнай рэформай Жыгімонта Аўгуста 1557 года. Ішоў працэс

фарміравання і развіцця фальварачна-баршчыннай гаспадаркі. Вынікам аграрнай рэформы былі ўдасканаленне арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці, павышэнне даходнасці фальваркаў. Але валочная памера ўзмацніла феадальны ўціск сялян, завяршала іх канчатковае запрыгоньванне.

Пасля кароткачасовага эканамічнага пад'ёму з другой паловы XVII стагоддзя пачынаецца эканамічны заняпад, выкліканы шматлікімі войнамі, якія вяла ў гэты час Рэч Паспалітая, скарачэннем ў два разы ў выніку войнаў, эпідэміяў, неўраджаеў насельніцтва, адпаведна змяншэннем колькасці ворыўных зямель, феадальнымі міжусобіцамі, калі ў ходзе міжусобных ваенных дзеянняў таксама руйнаваліся паселішчы і знішчаліся пасевы. Усё гэта прыводзіла да узмацнення феадальнага ўціску, павялічэння павіннасцей. Сяляне ў асноўным адпрацоўвалі паншчыну і плацілі чынш. Але да сярэдзіны XVIII стагоддзя колькасць адпрацовачных дзён у тыдзень на сям'ю з цяглай валокі даходзіла да 12 і нават 16, хаця па “Уставу на валокі” сям'я павінна была адпрацоўваць толькі два дні за валоку. Адпаведна узраслі і грашовыя паборы, якіх даследчыкі налічылі 56 найменняў. Плацілі нават за права хадзіць у панскі лес, за права выйці замуж у другую воласць. Акрамя таго, сяляне павінны былі рамантаваць дарогі і масты, удзельнічаць у гвалтах і талоках, плаціць дзяржаўныя падаткі (“падымнае”, “рэйтаршчыну” і інш), выконваць іншыя шматлікія павіннасці. З другой паловы XVII стала шырока практыкавацца перадача маёнткаў у арэнду, але гэта прывяло да яшчэ большай эксплуатацыі сялянства. Усе падарожнікі, якія праязджалі ў гэты час праз беларускія землі і аставілі свае запіскі, адзначалі беднату насельніцтва. Напрыклад, польскі дзяцель Ю. Выбінскі ў 1776 г. пісаў: “Спосаб жыцця сялян жудасны. Іх спосаб жыцця нельга параўнаць з палажэннем жывёлы, якая знаходзіцца ў руках добрага гаспадары”. Цяжкае эканамічнае палажэнне сялянства прыводзіла да сацыяльных канфліктаў, хаця яны не атрымалі ў Беларусі такіх шырокіх маштабаў, як, напрыклад, сялянскія войны ў Расіі. Прычыны былі не толькі ў ментальнасці беларускага насельніцтва, але і ў геаграфічным палажэнні. Сялян часта выратаўвалі ад голада дары лесу, дзічына, рыба ў шматлікіх рэках, або міграцыя на Ўкраіну, да казакаў. Тым не менш хваля выступленняў ахапіла Палессе, Віцебшчыну, Аршаншчыну, Слуцшыну. Найбольш буйным сялянскім выступленнем былі паўстанні 1740-1744 гг. ў Крычаўскім старостве і 1754-1756 гг. ў Мозырскім павеце.

Паступовы эканамічны пад'ём пачаўся толькі з 30-40-х гадоў XVIII стагоддзя. Гэтаму садзейнічаў рост попыту на знешнім і ўнутраным рынках на сельскагаспадарчыя тавары з прычыны павялічэння колькасці гарадоў і насельніцтва ў іх, прынятых мерах па развіццю гандлю і сродкаў

зносін: створаны каналы, тракты, адзіныя меры вагі, аб'ёму, даўжыні. У гэты час улады і памешчыкі пачалі стымуляваць запашку сялянамі пустуючых валок шляхам часовага вызвалення ад павіннасцей за гэтыя землі і перасялення іх на так званыя “слабоды”. У выніку да сярэдзіны XVIII ст. агульная плошча сялянскіх надзелаў была адноўлена. У панскіх гаспадарках удасканалвалася агра-тэхніка вырошчвання асноўных сельскагаспадарчых культур, развівалася жывёлагадоўля. Але адначасова павялічваўся феадальны прыгнёт сялянства, эканамічная дыферэнцыяцыя насельніцтва вёсак. Гэта сведчыла аб пачатку разлажэння феадальна-прыгонніцкай гаспадаркі.

Прыкладна аналагічны працэс праходзіў і ў гарадах. Другая палова XVI і першая палова XVII стст. былі адзначаны значным ростам колькасці гарадоў і гарадскога насельніцтва, але ў часы ваеннага ліхалецця другой паловы XVII ст. большасць гарадоў і мястэчак Беларусі была спустошана, некаторыя цалкам спалены. З гэтай прычыны сейм Рэчы Паспалітай нават быў вымушаны прыняць пастановы аб вызваленні гарадоў ад падаткаў. Адноўленне эканамічнага жыцця ў гарадах і мястэчкаў пачалося ў другой палове XVIII стагоддзя, але да канца гэтага стагоддзя так і не была адноўлена колькасць гаражан, якая была ў першай палове XVII стагоддзя. Да гэтага часу цэлавая сістэма ўступіла ў стадыю разлажэння, хаця пануючае становішча ў гарадах заставалася за рамяством.

Новым у развіцці прамысловасці стала з'яўленне мануфактурнай вытворчасці. Спачатку мануфактуры былі заснаваны на прыгоннай працы. Першая шкляная мануфактура была створана ў Налібоках цяперашняга Стаўбцоўскага раёна, затым з'явіліся фаянсавая мануфактура ў пасёлку Сверхань гэтага ж раёна. Буйнымі прадпрыемствамі для таго часу былі шкляная мануфактура ў Урэччы, дзе ўжо выраблялі пасуду з крышталю, мануфактура па вытворчасці паясоў у Слуцку, суконная і палатняная мануфактуры ў мястэчку Ружаны і іншыя. У канцы XVIII стагоддзя на тэрыторыі сучаснай Беларусі ўжо дзейнічалі звыш 50 прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу.

Адначасова з пад'ёмам эканомікі, ростам гарадоў і развіццём прамысловасці ў XVIII стагоддзі значна ажывіўся гандаль. У унутраным гандлі спачатку пераважалі кірмашы, затым усё большае распаўсюджванне сталі набываць крамы.

Такім чынам, Беларусь у сваім сацыяльна-эканамічным развіцці на працягу XVII-XVIII стст. прайшла перыяд заняпаду, а з другой паловы XVIII ст. зрабіла значны крок наперад. Усё большае значэнне стала набываць таварная вытворчасць, з'явіліся новыя формы прамысловасці, актывізаваўся гандаль.

5.3. Заняпад Рэчы Паспалітай, яе падзелы

У другой палове XVIII стагоддзя Рэч Паспалітая была значна аслабленай у ваеннай, эканамічнай і палітычнай сферах, што выкарысталі суседнія дзяржавы для яе падзелу. Прычыны заняпаду былі наступнымі.

Беларусь, якая знаходзілася ў складзе РП, у гэты час стала арэнай ваенных дзеянняў паміж буйнымі еўрапейскімі дзяржавамі. Пасля перамогі ў Лівонскай вайне Рэч Паспалітая стала адной з лідзіруючых дзяржаў у Еўропе і пачала прэтэндаваць на гегемонію ў міжнародных адносінах. У 1604-1609 годы яна тройчы распачынала інтэрвенцыю супраць Маскоўскай дзяржавы, спачатку пад прыкрыццём міфа аб узвядзенні на маскоўскі трон царэвіча Дзмітрыя, а затым і прамую. На працягу 1610-1612 гг маскоўскім царом быў сын польскага караля Ўладзіслаў, але затым ён быў вымушаны пакінуць межы дзяржавы. Тым не менш Польшчы адыйшлі Смаленск і Чарнігава-Северская зямля. З канца XVI стагоддзя пачаліся войны Рэчы Паспалітай са Швецыяй, якія цягнуліся да 1660 года. Яны перапляліся з вайной Расіі з Рэччу Паспалітай ў 1654-1667 гг., паўстаннем казакаў пад кіраўніцтвам Багдана Хмельніцкага, вайной Расіі супраць Швецыі 1656-1661 гг., вайной Турцыі супраць Польшчы 1620-1683 гг. У 1700-1721 гг. распачалася чарговая вайна Расіі супраць Швецыі, якая таксама закранула тэрыторыю Беларусі. Рэч Паспалітая выйшла з іх аслабленай у палітычных, эканамічных, дэмаграфічных адносінах.

Становішча Рэчы Паспалітай ўскладнялася таксама нацыянальна-рэлігійнымі і сацыяльнымі канфліктамі. Гэтыя канфлікты, асабліва рэлігійныя, ўсяляк заахвочвалі суседнія дзяржавы, якім было выгадна мець слабага суседа.

Моц дзяржавы падрывалася таксама феадальнай анархіяй, якая паралізавала дзейнасць цэнтральнай ўлады. Улада караля была вельмі слабай, дзейнасць сеймаў паралізавала права “ліберум вета”. Гэтая анархія узмацнялася барацьбой паміж сабой магнацкіх групавак, якая часам набывала формы вайны у маштабах дзяржавы. Так было, напрыклад, ў час буйнага канфлікта паміж групоўкай магнатаў на чале з гетманам Казімірам Сапегам і антысапегаўскай апазіцыяй, які цягнуўся некалькі гадоў: з 1696 г. па 1700 г. Узброеныя сутыкненні часам перарасталі ў сапраўдныя бітвы з удзелам тысяч людзей, прымяненнем цяжкага ўзбраення, асадай замкаў і г.д. Гэтая анархія яшчэ больш абвастралася барацьбой буйных магнатаў за ўладу. Сапегі то падтрымлівалі караля, то выступалі супраць яго, Радзівілы займалі то прашведскую пазіцыю, то прафранцузскую, Пацы – прааўстрыйскую, Чартарыскія – прарускую.

Эканамічны заняпад і палітычны разброд паслаблялі ваенную магутнасць Рэчы Паспалітай. Шляхта з неахвотай і неарганізавана збіралася на “паспалітыя рушэнні” і па сваіх баявых якасцях уступала рэгулярным войскам іншых краін.

Жорсткія формы феадальнай эксплуатацыі, захаванне адсталых форм паншчыны пазбаўлялі сялян стымулаў да працы, прыводзілі да самага нізкага узроўню жыцця і гэтым самым аслаблялі ў цэлым эканоміку краіны.

У 1764 г. на польскі трон быў узведзены Станіслаў Аўгуст Панятоўскі. Ён паспрабаваў правесці абмежаваныя рэформы: часткова адмяніў права “ліберум вета”, некаторыя эканамічныя прывілегіі шляхты, зрабіў захады па ўпарадкаванню фінансавай сістэмы дзяржавы. Але гэта не здавальняла суседнія дзяржавы, асабліва Расію і Прусію, якія былі зацікаўлены ў слабасці Польшчы. У 1764 г. паміж імі была нават заключана дамова, некаторыя артыкулы якой прадугледжвалі захаванне ў Рэчы Паспалітай залатых шляхецкіх вольнасцей, права “ліберум вета”, выбараў караля. Повадам для прамога ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай стала рэлігійнае пытанне. Пад выглядам абароны правоў праваслаўных і уніятаў Расія і Прусія садзейнічалі стварэнню ў Слуцку праваслаўнай, ў Таруні пратэстанскай канфедэрацый. На дапамогу ім былі накіраваны рэгулярныя войскі. Калі ж у 1767 г. сейм ураўняў правы католікаў і праваслаўных, гэта ўжо выклікала незадавальненне часткі каталічнай шляхты і магнатаў. Яны стварылі ў 1768 г. ў г. Бары каталіцкую канфедэрацыю. Пачаліся ваенныя дзеянні, у якіх актыўна ўдзельнічалі і рускія войскі. Гэтую сітуацыю выкарысталі Расія, Прусія і Аўстрыя, якія ў 1772 г. прынялі рашэнне аб першым падзеле Рэчы Паспалітай. Згодна з ім да Прусіі адышла паўночна-заходняя частка Польшчы, Аўстрыі – поўдзень Польшчы і Галіцыя, Расіі – усходнія землі Беларусі і Украіны.

З мэтай захавання застаўшайся часткі дзяржавы Сейм Рэчы Паспалітай, які працягваўся чатыры гады, з 1788 па 1792 гг., аб’явіў сябе генеральнай канфедэрацыяй, каб не прымяняць права “ліберум вета” і прыняў рад законаў, накіраваных на ўзмацненне цэнтральнай ўлады. Важнейшыя з іх увайшлі ў Канстытуцыю, якая была прынята 3 мая 1791 года. Згодна з ёю, заканадаўчая ўлада належыла сейму, пры гэтым адмянялася права “ліберум вета”, забараняліся канфедэрацыі. Выканаўчая ўлада належала цэнтральнаму ўраду (Стражы Правоў) на чале з каралём. Акрамя старшыні, урад складаўся з кіраўніка (прымаса) каталіцкай царквы і пяці міністраў. Адмянялася выбарнасць караля, яго ўлада аб’яўлялася спадчыннай. Пашыраліся паўнамоцтвы караля. Ліквідаваўся падзел на Карону і Вялікае княства Літоўскае, хаця ў дадатковым

дакуменце “Узаемная гарантыя двух народаў” і адзначалася, што ў дзяржаўных камісіях павінен быць аднолькавы лік літвінаў і палякаў. Некалькі абмяжоўваліся правы шляхты, у прыватнасці, павышаўся маёмасны і ўзроставы цэнз пр выбарах дэпутатаў сейма. У той жа час пашыраліся правы мяшчан. У войска, акрамя шляхты, дазвалялася рэкруціраваць сялян.

Частка шляхты, незадаволеная стратай шляхецкіх вольнасцей, у 1792 г. абвясціла Таргавіцкую канфедэрацыю з мэтай адмены Канстытуцыі 3 мая. Расія, зацікаўленая ў паслабленні цэнтральнай улады ў Рэчы Паспалітай, накіравала на дапамогу канфедэрацыі 100-тысячную армію. Пры гэтым яна выкарыстала склаўшуюся сітуацыю і ў студзені 1793 г. разам з Прусіяй ажыццявіла другі падзел. Згодна з ім да Прусіі адыйшла цэнтральная частка Польшчы, да Расіі – цэнтральная частка Беларусі. Канстытуцыя 3 мая 1791 года была адменена, аднаўлялася выбарнасць караля.

У сакавіку-лістападзе 1794 года на ўцалелай ад дзвух падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыі разгарнулася паўстанне пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. Мэтай яго было аднаўленне Канстытуцыі 3 мая 1794 года, Рэчы Паспалітай ў межах 1772 года. Паўстанцы авалодалі Вільняй, барацьба разгарнулася ў Літве і Заходняй Беларусі. Тут яе узначаліў Якуб Ясінскі. Была створана найвышэйшая Рада Вялікага княства Літоўскага, затым перайменаваная ў Цэнтральную Дэпутацыю ВКЛ. Яна падпарадкоўвалася Найвышэйшай Нацыянальнай Радзе ў Варшаве. Найбольш значныя сутыкненні паўстанцаў з расійскімі войскамі адбыліся пад Слонімам, Вільняй. Паўстанне было падаўлена, пасля чаго ў 1795 годзе адбыўся трэці падзел Рэчы Паспалітай паміж Расіяй Аўстрыяй і Прусіяй. Да Расіі адышлі Прыбалтыка, Заходняя Беларусь і Украіна. Прусія і Аўстрыя падзялілі застаўшуюся частку Польшчы.

Такім чынам, у выніку трох падзелаў Рэч Паспалітая як дзяржава спыніла сваё існаванне. Беларускія землі адыйшлі да Расійскай імперыі. З аднаго боку, пашырэнне ўнутранага рынку і эканамічнай прасторы, больш спакойныя ўмовы жыцця без феадальнай анархіі і шматлікіх войнаў спрыялі эканамічнаму развіццю Беларусі. Але, з другога боку, асноўная маса насельніцтва трапіла пад больш цяжкі гнёт расійскай манархіі. Узраслі падаткі. Калі раней праводзілася апалячванне, то з першай паловы XIX стагоддзя пагроза паланізацыі засталася, але, акрамя гэтага, пачалася і русіфікацыя.

5.4. Культура Беларусі XVI-XVIII стст.

Значны ўплыў на культуру Беларусі другой паловы XVI-XVIII стст. аказалі ерапейскае адраджэнне, рэфармацыя і контррэфармацыя, асветніцтва. У XVI стагоддзі рэнесанс ў Еўропе прайшоў ужо стадыі пераадраджэння і ранняга адраджэння і ўступіў ў перыяд высокага і позняга адраджэння. У гэты час у сувязі з больш цеснымі культурнымі кантактамі, а таксама дзякуючы аб'яднанню з Польшчай, якая была бліжэй звязана з еўрапейскай культурай, культура Адраджэння стала пашырацца на беларускіх землях. Але паколькі яны знаходзіліся ў пэўным сэнсе на перыферыі, то ўступілі ў эпоху Адраджэння значна пазней за Еўропу, зараджэнне і ранні этап яго адносіцца да першай паловы XVI стагоддзя, а росквіт – на канец XVI-XVII стст. Пры гэтым культура Рэнесанса на беларускіх землях развівалася ў складаных умовах паланізацыі, эканамічнага і палітычнага ўпадка.

Рэфармацыя пачала пранікаць у ВКЛ ў першай трэці XVI стагоддзя пераважна ў выглядзе кальвінізму. Ён вабіў людзей патрабаваннямі адмены царкоўных падаткаў і скарачэння землеўладанняў, суполкамі з самакіраваннем. Яе падтрымалі магнаты, у тым ліку буйнейшы – Мікалай Радзівіл Чорны, які заснаваў ў Несвіжы першую на тэрыторыі Беларусі пратэстанцкую друкарню. У многіх гарадах ствараліся кальвінісцкія суполкі, будаваліся цэрквы, адкрываліся школы, друкарні. Але паступова з другой паловы XVI стагоддзя колькасць пратэстантаў на беларускіх землях пачала змяншацца. Гэтаму нямала садзейнічалі і меры, прынятыя каталіцкай царквой па ўмацаванню свайго становішча. Пачаўся перыяд контррэфармацыі. Значную ролю ў контррэфармацыі ў ВКЛ, як і ва ўсёй Еўропе, сыграў каталіцкі манаскі ордэн езуітаў, які з 1570 года пачаў дзейнічаць у Вільні, а затым і ў іншых гарадах. Разуменячы важнасць прапагандысцка-выхаваўчай работы сярод людзей, перш за ўсё моладзі, яны пачалі адкрываць вучэбныя установы – калегіумы, стваралі друкарні і бібліятэкі, займаліся дабрачыннасцю.

У пачатку XVIII стагоддзя, калі Еўропа пасля працяглых войнаў уступіла ў перыяд адносна спакойнага жыцця, адбыліся значныя зрухі ў эканоміцы, навуцы, адукацыі. Светапогляд людзей, культура набылі больш свецкі характар, у центр былі пастаўлены асвета, рацыяльнае мысленне замест рэлігійнага. Усё гэта атрымала назву асветніцтва. Культура, ідэалогія асветніцтва ў XVIII стагоддзі пачалі распаўсюджвацца і на беларускіх землях.

На развіццё беларускай культуры ў перыяд уваходжання ў склад ВКЛ і Рэчы Паспалітай значны ўплыў аказалі межканфесійныя адносіны, якія склаліся ў гэты час. Як вядома, ў перыяд заснавання ВКЛ “рускія”

княствы прытрымліваліся праваслаўя, літоўскія плямёны яшчэ заставаліся ў паганстве. Пасля Крэўскай уніі, вяліканяжацкіх прывілеяў 1387 і 1413 гг. насельніцтва стала пераводзіцца ў каталіцызм, а праваслаўе аказалася ў дыскрымінацыйным становішчы. Гэта вызвала канфрантацыю на рэлігійнай аснове, якая перапляталася з палітычнай барацьбой, і нават з’явілася адной з прычын раскола дзяржавы ў перыяд грамадзянскай вайны 1430-х гадоў. Каб прыцягнуць на свой бок праваслаўных феодалаў, карвлём і Вялікім князем ВКЛ ў 1432 і 1434 гг. былі выдадзены два прывілея, якія ўраўноўвалі ў правах католікаў і праваслаўных. Але пасля заканчэння грамадзянскай вайны зноў узмацнілася акаталічванне, хаця да вострай адкрытай канфрантацыі справа не даходзіла. Да ўтварэння Рэчы Паспалітай на землях Беларусі, пераважна ў заходняй яе частцы, дзейнічалі 8 каталіцкіх манаскіх ордэнаў, але на ўсходзе заставаліся даволі моцнымі пазіцыі праваслаўя, асабліва з боку асноўных пластоў беларускага насельніцтва. Права каталіцкай царквы сістэматычна пацвярджаліся ва ўсіх агульнадзяржаўных прывілеях. Распаўсюджанне Рэфармацыі ў ВКЛ ў другой палове XVI стагоддзя ўскладніла манапольную двухканфесійную царкоўна-хрысціянскую супольнасць. У Еўропе Рэфармацыя вызвала сацыяльныя і міжканфесійныя канфлікты, што прывяло да даволі масавага прытоку на больш спакойныя ў гэтым плане беларускія землі яўрэяў, эмігрантаў з ліку пратэстантаў. Адпаведна пачаў пашырацца іудаізм. Другой значнай этнаканфесійнай групай былі татары, якія пачалі перасяляцца на землі Беларусі з XIV стагоддзя. Адпаведна на гэтых землях пачаў распаўсюджвацца і іслам. Але асноўны напрамак міжканфесійных зносін усё ж вызначаўся хрысціянствам, якое падзялілася ў гэты час на католікаў, праваслаўных і пратэстантаў, пераважна кальвіністаў. У другой палове XVI стагоддзя, акрамя кальвіністаў, на землях Беларусі пачаў праяўляцца і больш радыкальны накірунак Рэфармацыі – антытрынітарыі або “арыяне”, якія выступілі супраць асноўнага дагмата царквы аб трыядзе айца, сына і святога духа, заклікалі да ўсеагульнай роўнасці. У часы рэфармацыі і контррэфармацыі у Беларусі існавалі самыя розныя рэлігійныя аб’яднанні: каталіцкі ордэн іезуітаў і інш, праваслаўныя брацтвы, пратэстанцкія абшчыны і ордэны кальвіністаў, арыян, базыльян, канфесіі нацыянальных меншасцяў. Але адносіны паміж імі будаваліся ў асноўным у русле рэлігійна-філасофскай палемікі, не даходзілі да вострых міжканфесійных канфліктаў. У 1596 г. ў Бярэці на агульным каталіцка-праваслаўным саборы была заключана царкоўная ўнія, асноўная сутнасць якой была пабудавана на кампрамісу: праваслаўная царква прызнавала вяршэнства Папы Рымскага, але ў асноўным захоўвалася праваслаўная літургія і царкоўныя дагматы. Унія ўводзілася рознымі мерамі: і мірнымі, і гвалтоўнымі. Да канца XVIII стагоддзя ў уніяцкую веру перайшлі 75% насельніцтва беларускіх

зямель. Адраджэнне, Рэфармацыя і контррэфармацыя, шматканфесійнасць, агульная эканамічная і палітычная абстаноўка аказалі ўплыў і на літаратуру, перш за ўсё публіцыстычную, і на выяўленчае мастацтва, і на адукацыю, і на развіццё матэрыяльнай культуры.

Адукацыя развівалася галоўным чынам з дапамогай рэлігійных аб'яднанняў. У буйных беларускіх гарадах былі адкрыты езуіцкія каталіцкія калегіумы, брацкія праваслаўныя школы, пасля заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі – уніяцкія, галоўным чынам базыліянскія, школы. У 1579 г. езуіты заснавалі Віленскую акадэмію – першую ў ВКЛ вышэйшую акадэмію. Пад уплывам Адраджэння у школах і акадэміі, акрамя тэалагічных прадметаў, больш увагі сталі ўдзяляць граматыцы, рыторыцы, геаграфіі, астраноміі, фізіцы, матэматыцы. У эпоху Асветніцтва свецкі напрамак у адукацыі яшчэ больш узмацніўся. Гэта выразілася ў школьнай рэформе, якая была ажыццёўлена заснаванай ў 1773 г. Адукацыйнай камісіяй – першай ў Еўропе цэнтралізаванай свецкай установай па кіраўніцтву асветай. У яе падначаленне перайшлі навучальныя ўстановы езуіцкага ордэна, таксама былі дадаткова створаны акруговыя і падакруговыя школы. Навучэнне ў іх насіла ў асноўным свецкі характар, тэалогія была зведзена да мінімуму. Ніжэйшай ступенню адукацыі сталі парафіяльныя школы. У выніку рэформы павялічылася колькасць навучальных устаноў, навучанне набыло больш свецкі характар. У пачатку XIX ст. у Беларусі існавала каля 130 пачатковых школ, 33 сярэднія і няпоўныя сярэднія школы, каля 40 школ розных ордэнаў, а таксама яўрэйскія рэлігійныя школы. У іх навучалася каля 4 тысяч чалавек. Пры ўсёй адноснай нязначнасці гэтага ліку навучэнцаў усё ж гэта быў значны крок наперад у навучанні моладзі ў параўнанні з папярэднімі стагоддзямі.

Развівалася навука. Далёка за межамі бацькаўшчыны быў вядомы выдатны вучоны першай паловы XVII стагоддзя Казімір Семяновіч. У яго кнізе “Вялікае майстэрства артылерыі”, якая выйшла ў 1650 г. у Амстэрдаме, былі выказаны новыя ідэі ў ваеннай справе, нават ў галіне ракетнай тэхнікі. Адным з вядомых астраномаў быў рэктар галоўнай Літоўскай школы, дырэктар Віленскай абсерваторыі Марцін Пачобут-Адлянцікі. У гістарычнай навуцы вызначыўся Альберт Каяловіч, які напісаў “Гісторыю Літвы”. Вялікі ўплыў на фармаванне рацыянальнага светапогляду сучаснікаў аказаў вучоны, філосаф, грамадскі дзеяч Казімір Лышчынскі, які быў спалены на кастры за атэістычныя погляды, выказаныя ў трактаце “Аб неіснаванні Бога”.

У Новы час больш разнабаковай стала літаратура. Складаныя міжканфесійныя адносіны, падрыхтоўка і правядзенне царкоўнай уніі спарадзілі багатую палемічную публіцыстыку. Гэта мемуарна-

публіцыстычная літаратура (“Фрынас” М. Смятрыцкага, “Дыяруш” А. Філіповіча, “Допісы” Ф. Кміты-Чарнобыльскага, “Дзённік” Ф. Еўлашэўскага); палемічныя пропаведзі С. Зізанія, І. Пацея; свецкія прамовы Хадкевіча, Сапегі, парадыйна сатырычныя творы (“Прамова Мясешкі”, Ліст да Абуховіча). Як бачна, у сувязі з слабым развіццём у параўнанні з Захадам буржуазных адносін носьбітамі ідэй Асветы на Беларусі былі не буржуазія, а шляхта і святары.

Традыцыйнае летапісанне набывае формы гісторыка-літаратурных мастацкіх твораў, носіць рэгіянальны характар. Арыгінальным помнікам такой літаратуры з’яўляецца “Баркулабаўская хроніка”, напісаная ў сярэдзіне XVII стагоддзя.

У гэты час развіваецца паэзія як самастойны від літаратурнай творчасці. Яна звязана перш за ўсё з іменем Сімяёна Полацкага і яго зборнікамі паэзіі “Рыфмаліён” і “Вертаград шматколёрны”. Значны след у развіцці літаратуры аставіў таксама таленавіты педагог, паэт Мацей Казімір Сарбеўскі. Шмат зрабіў у галіне асветніцтва Ілля Капіевіч.

Новай з’явай ў культурным жыцці Беларусі стала з’яўленне тэатра. Пачаткам былі школьныя тэатры, дзе ставіліся звычайна п’есы маральна-этычнага характару і на рэлігійныя тэмы. Спачатку біблейскія сюжэты пераважалі і ў народным ляльным тэатры “батлейка”, які ўзнік з XVI стагоддзя. Затым іх змянілі бытавыя гумарыстычныя сцэнкамі. У другой палове XVIII стагоддзя значнае развіццё атрымалі прыгонныя тэатры, якія ствараліся ў маёнтках буйных феодалаў. Найбольш вядомымі былі тэатры Агінскага ў Слоніме, Несвіжскі тэатр Радзівілаў, дзе ставіліся галоўным чынам аўтарскія п’есы Францішкі Уршулі Радзівіл, тэатры ў Шклове, Слуцку, Магілёве і інш. Для кіраўніцтва імя і навучання артыстаў нярэдка запрашаліся прафесійныя настаўнікі з Заходняй Еўропы. У XVIII ст. атрымалі распаўсюджанне прыгонныя аркестры, капэлы, якімі таксама кіравалі прафесійныя капельмайстры. Існавалі музычныя школы, ствараліся новыя музычныя творы. Шырокую вядомасць у канцы XVIII-пачатку XIX стст. атрымаў кампазітар Міхал Клеафас Агінскі.

У выяўленчым мастацтве адчуваўся заходнееўрапейскі ўплыў, які спалучаўся з мясцовымі самабытнымі рысамі. Як і раней, развіваўся іконапіс, але ў XVII стагоддзі ў культуравым мастацтве пачалі адрозніваць тры жывапісныя школы: магілёўскую, віцебскую і палескую. Найбольш прыбліжанай да заходнееўрапейскага мастацтва была магілёўская школа. У сюжэтах з’яўляюцца элементы пейзажу, партрэта. Найбольш яскрава мясцовыя самабытныя рысы прагледжваюцца ў іконе “Нараджэнне Марыі”, якую намалюваў Пётр Яўсяевіч з Галынца. Рэалізм і ўплыў барока характэрны для манументальных роспісаў ў храмах. Свецкі напрамак ў жывапісу прадстаўлены парадным, або так званым сармацкім партрэтам.

На мяжы XVIII і XIX стст. жанры жывапісу пашыраюцца: з'яўляецца сюжэтны (гістарычны, батальны), пейзаж.

Скульптура XVII-XVIII стст. развівалася ў стылі барока. Найбольш распаўсюджанымі былі выявы святых, але ў эпоху асветніцтва пашыралася і свецкая скульптура.

Стыль барока пераважаў і ў архітэктуры. Найбольш раннім помнікам барока стаў езуіцкі касцёл у Несвіжы (архітэктар Дж.М. Бернардоні). Прадаўжалася будаўніцтва замкаў, хаця яны і страцілі свае абарончыя функцыі. Спалучэнне стыляў барока і класіцызма назіраецца ў Несвіжскім замку. Асаблівасцю беларускай архітэктуры XVII-XVIII стст. стала так званае віленскае барока, сфармаваная на мясцовых традыцыях.

Развівалася дэкаратыўна-прыкладное мастацтва, перш за ўсё мастацкая разьба па дрэву, ткацтва. Шырока вядомымі сталі слуцкія шаўковыя паясы.

Такім чынам, у культуры Беларусі перыяду Рэчы Паспалітай мы бачым самыя розныя накірункі.

Глава 6

ЕЎРОПА І БЕЛАРУСЬ У КАНЦЫ ХVІІІ – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХІХ СТСТ.

6.1. Пачатак індустрыяльнай цывілізацыі. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі пасля ўваходжання ў склад Расійскай імперыі

6.2. Палітыка расійскіх улад на беларускіх землях у першай палове ХІХ ст.

6.3. Вайна 1812 г. і Беларусь. Грамадска-палітычны рух на Беларусі ў канцы ХVІІІ – першай палове ХІХ стст.

6.4. Культура Беларусі першай паловы ХІХ стагоддзя

6.1. Пачатак індустрыяльнай цывілізацыі. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі пасля ўваходжання ў склад Расійскай імперыі

Канец ХVІІІ – пачатак ХІХ стагоддзяў адзначаны значнымі поспехамі ў навуцы і тэхніцы, зменамі ў тэхналагічным працэсе ў вытворчасці, якія затым атрымалі назву прамысловай рэвалюцыі. Яна пачалася перш за ўсё ў Англіі, Германіі, затым перамясцілася ў іншыя краіны Еўропы, ЗША, Расію і закранула ў першую чаргу лёгкую прамысловасць. Пазней, у сярэдзіне і другой палове ХІХ ст., ядром прамысловага перавароту становіцца цяжкая прамысловасць і перш за ўсё машынабудаванне. Працэс вытворчасці рэзка паскорылі вынаходніцтва ў Англіі паравога рухавіка, механічнага ткацкага станка. Выкарыстанне паравога рухавіка дазволіла таксама кардынальна змяніць характар сродкаў сувязі. Сапраўдную рэвалюцыю ў гэтым плане зрабіла вынаходніцтва ў 1814 г. англійскім інжынерам Стэфенсонам паравоза, што паклала пачатак чыгуначным шляхам зносін. На змену паруснікам прыйшлі параходы. У канцы ХVІІІ стагоддзя лідэрам у развіцці прамысловасці становіцца Англія, але затым яе хутка пачала даганяць Германія. Мануфактуры выцягнуліся фабрычнай вытворчасцю. Расла колькасць гарадскога насельніцтва. Але хуткае развіццё машынай вытворчасці суправаджалася ўзмацненнем эксплуатацыі наёмных рабочых і адпаведна абвастрэннем сацыяльнай напружанасці. Яна вылілася ў

чарцісцкі рух у Англіі (масавы збор подпісаў пад харціямі), паўстанні ткачоў ў Германіі.

Расія ўступіла некалькі пазней на шлях капіталістычнага развіцця. Працэс паступовага разлажэння феадальна-прыгонніцкіх адносін тут пачаўся ў пачатку XIX стагоддзя. У прамысловасці гэтва праявілася ў хуткім росце мануфактурнай вытворчасці, у тым ліку з прымяненнем наёмнай працы. Да пачатку XIX стагоддзя адносяцца і першыя спробы прымянення машынай тэхнікі ў тэкстыльнай вытворчасці. Новыя рысы намеціліся і ў сельскай гаспадарцы. У першай палове XIX стагоддзя пачалі пашырацца пасевы культур, маючых прамысловае значэнне: льну, цукровых буракоў. Развівалася тонкарунная авечкагадоўля. Але ў асноўным ў сельскай гаспадарцы яшчэ панавалі кансерватыўныя формы вядзення гаспадаркі і прыгонніцкія адносіны. Памешчыкі імкнуліся павялічыць даходнасць сваіх гаспадарак за лік змяншэння сялянскіх надзелаў, павялічэння дзён баршчыны, аброка. Гэта абвастрала адносіны паміж імі.

Для Беларусі былі характэрнымі тыя ж рысы вядзення гаспадаркі, як і ў цэлым у Расіі. Яна была аграрнай акраінай Расійскай імперыі. Асноўную масу насельніцтва складалі сяляне, прычым каля 80% іх належылі памешчыкам, астатнія былі казённымі (дзяржаўнымі) або належылі дваранам, чыноўнікам, царкве. У сельскай гаспадарцы пераважала буйнае памешчыцкае землеўладанне. 3,6% абшарнікаў валодалі 50% сялян. З далучэннем да Расійскай імперыі павялічылася колькасць расійскіх землеўладальнікаў. Да пачатку XIX стагоддзя ім былі пажалаваны землі разам з 250 тыс. рэвізскіх (мужчынскіх) душ сялян. Жыццё патрабавала павышэння таварнасці сельскай гаспадаркі, павялічэння вытворчасці прадукцыі на прадажу. Таму памешчыкі пачалі пашыраць пасевы тэхнічных культур, перш за ўсё льну, цукровых буракоў, бульбы. У шэрагу гаспадарак пачалі выкарыстоўвацца сельскагаспадарчыя машыны. У сувязі з патрабаваннямі рынку ў першай палове XIX стагоддзя пачала вызначацца спецыялізацыя сельскагаспадарчай вытворчасці па асобных рэгіёнах: вырошчванне льну і бульбы на ўсходзе і развіццё жывёлагадоўлі на захадзе. Пашыралася памешчыцкая прадпрыемальніцкая дзейнасць, ствараліся падсобныя промыслы, перш за ўсё па вытворчасці гарэлкі. Да 50-х гадоў XIX стагоддзя ў Беларусі дзейнічалі каля 3 тысяч невялікіх вінакурень, якія выраблялі 6,5 млн. вёдзер гарэлкі ў год. Прыбытак ад гэтага віду промыслаў складаў да 60% усяго даходу многіх памешчыцкіх гаспадарак. У 1852 г. у Беларусі дзейнічала 12 цукровых заводаў, якія перапрацоўвалі буракі і выраблялі да 10 тыс. пудоў цукру ў год. Некаторыя памешчыкі, напрыклад, І. Храптовіч, для павышэння матэрыяльнай зацікаўленасці

сваіх прыгонных сялян уводзілі элементы частковай платы за іх працу. Але большасць землеўладальнікаў працавалі, як і раней, імкнучыся павялічыць даходнасць сваіх гаспадарак за лік узмацнення эксплуатацыі прыгонных сялян, павялічэння аброку, колькасці дзён баршчыны, увядзення так званых урокаў і інш. Гэта вяло да збяднення сялян. Яны не маглі ў поўнай меры выконваць павіннасці перад гаспадарамі і дзяржавай, пачасціліся сялянскія выступленні. Паглыбленне крызісу ў сельскай гаспадарцы прымусіла ўлады правесці рэформу, якая пачалася перш за ўсё сярод дзяржаўных сялян. Было створана міністэрства дзяржаўнай маёмасці на чале з графам Кісялёвым, таму пазней гэтыя меры пачалі называцца рэформай Кісялёва. Яна праводзілася на працягу 1839-1857 гг. ў дзяржаўных маёнтках. Для кіравання імі была ўведзена трохступенчатая сістэма: губерня – акруга – сельская ўправа. На месцах ствараліся выбарныя сялянскія органы самакіравання. Была праведзена інвентарызацыя дзяржаўных маёнткаў і ўведзена рэгламентацыя сялянскіх павіннасцей. З 1844 г. у дзяржаўных уладаннях Беларусі ліквідаваліся фальваркі, а сяляне пераводзіліся з паншчыны на аброк, прычым змяншалася грашовая рэнта. Малазямельным павялічваліся памеры надзелаў. Рэформа мела мэтай, па першае, некалькі палепшыць палажэнне сялян і тым самым зняць сацыяльную напружанасць, па другое, павысіць эфектыўнасць іх гаспадарання і такім чынам забяспечыць рэгулярнае паступленне падаткаў у казну.

Гэтую рэформу ўлады спрабавалі распаўсюдзіць і на памешчыцкае землеўладанне, але не атрымалі падтрымкі сярод землеўладальнікаў. Яна абмежаваліся складаннем інвентароў памешчыцкіх маёнткаў.

Працэс разлажэння феадальных адносін закрануў і прамысловасць беларускіх зямель. Павялічылася колькасць мануфактур, у тым ліку і з прымяненнем наёмнай працы. Станоўчае значэнне на развіццё прамысловасці і гандлю аказала ўключэнне Беларусі ў агульнарасійскі рынак і будаўніцтва шляхоў зносін: трактаў, а таксама каналаў, што злучылі басейны Чорнага і Балтыйскага мораў: Агінскага, Бярэзінскага, Дняпра-Бугскага. У цэлым прамысловасць Беларусі першай паловы XIX стагоддзя насіла ў асноўным дробнатаварны характар. У 1860 г. з агульнай колькасці 4020 прамысловых прадпрыемстваў 3860 уяўлялі сабой дробныя майстэрні з колькасцю рабочых да 16 чалавек, прычым пераважалі яшчэ прыгонныя мануфактуры. Але з 50-х гадоў пачаўся хуткі рост капіталістычных мануфактур, узбуйненне майстэрняў і пашырэнне прымянення ў іх наёмнай працы. Менавіта ў 30-я гады XIX стагоддзя пачалі ўзнікаць першыя фабрыкі і заводы: суконныя прадпрыемствы ў мястэчку Хомск і Косава на Гродзеншчыне, мукавольны завод у Магілёве і інш. Усяго ў Беларусі ў 1860 г. налічвалася 1641 прамысловых

прадпрыемствы з пераважна наёмнай працай. Прадукцыя фабрычных прадпрыемстваў ужо пераўзыходзіла мануфактурную, хаця фабрык і рабочых было менш у 3-4 разы.

У першай палове XIX стагоддзя вызначылася і спецыялізацыя прамысловасці Беларусі: у асноўным лёгкая прамысловасць, пераважна тэкстыльная і па перапрацоўцы лесу і сельскагаспадарчай прадукцыі.

З развіццём капіталістычных адносін звязаны і рост гарадоў. За паўстагоддзе колькасць гарадскога насельніцтва павялічылася ў 4 разы: з 80 да 320 тыс. Адпаведна пашыраўся і гандаць.

6.2. Палітыка расійскіх улад на беларускіх землях у першай палове XIX ст.

Пасля далучэння беларускіх зямель да Расіі палітыка ўлад у цэлым была накіравана на іх зліццё з іншымі рэгіёнамі краіны і ператварэнне Беларусі ў частку Расійскай імперыі. Але першапачаткова ўлады ўлічвалі спецыфіку сацыяльна-эканамічнага і грамадскага жыцця насельніцтва гэтага рэгіёна і не пераходзілі да адкрытай русіфікатарскай палітыкі. Яна пачала пашырацца пасля паўстання 1830-1831 гг.

У сацыяльна-адміністрацыйнай сферы беларускія землі да пачатку XIX стагоддзя былі падзелены згодна з унутраным расійскім адміністрацыйным падзелам на 5 губерняў, якія ў сваю чаргу аб'ядноўваліся ў 2 генерал-губернатарствы: літоўскае (Віленская, Гродзенская, Мінская губерні) і Беларускае (Віцебская, Магілёўская, Смаленская губерні). Пазней тэрмін Белая Русь быў заменены паняццем – Паўночна-Заходні край. Губерні падзяляліся на паветы, паветы – на воласці. Адміністрацыйны апарат у асноўным адпавядаў расійскаму, але захоўваліся некаторыя старыя назвы пасадак, напрыклад, павятовы маршалак і інш. Спачатку ў беларускіх губернях прадаўжаў дзейнічаць Статут ВКЛ 1588 года, але 25 чэрвеня ён быў адменены і ў Беларусі было ўведзена расійскае законадаўства.

Прыватнаўласніцкія гарады і мястэчкі выкупляліся ўладамі і згодна з даравальнай граматай гарадам 1785 года іх жыхары прыраўніваліся ў правах з іншым гарадскім насельніцтвам Расійскай імперыі. Магдэбургскае права скасоўвалася.

Магнаты і шляхта павінны былі прынесці прысягу новым уладам, пасля чаго яны набывалі правы расійскіх дваран. Тым жа, хто адказваўся прынесці прысягу, павінны былі за кароткі тэрмін прадаць свае маёнткі і з'ехаць за мяжу. Забараняліся канфедэрацыі, сеймы, правы шляхты былі істотна абмежаваны.

Сяляне з-за іх галечнага становішча спачатку былі вызвалены на два гады ад падаткаў, у наступныя дзесяць гадоў яны браліся на ільготнай аснове, але затым яны пачаліся спаганяцца ў поўным размеры. Уводзіліся рэкруцкія наборы.

Нацыянальная палітыка расійскіх ўлад спачатку была даволі памярकोўная. Справаводства, кнігадрукаванне, навучанне ў школах спачатку, як і раней, ажыццяўлялася на польскай мове. Але адначасова праводзілася палітыка пратэкцыянізма рускай мове. Такім чынам, беларусы падвяргаліся двойному нацыянальнаму прыгнёту. З 30-х гадоў, пасля падаўлення польскага паўстання, якое закранула і беларускія землі, польскі ўплыў пачаў выцясяцца, узамен разгарнулася актыўная русіфікацыя беларускага насельніцтва. Адначасова пачаўся так званы “разбор” шляхты. Ён заключаўся ў праверцы сапраўднасці і наяўнасці дакументаў, пацвярджаючых шляхецкае званне. Не вытрымаўшых праверку шляхцічоў пераводзілі ў саслоўе аднадворцаў у сельскай мясцовасці і грамадзян у гарадах.

Для яўрэяў Указам ад 23 чэрвеня 1794 года ўстанаўлівалася мяжа яўрэйскай аседласці. Згодна з ёй яўрэі маглі сяліцца толькі на беларускіх, літоўскіх і часткова ўкраінскіх землях, пры гэтым ім забаранялася набываць маёнткі, займацца земляробствам. Падаткі ж яны павінны былі плаціць у двойным памеры.

У адносінах да рэлігійных аб’яднанняў улады спачатку таксама займалі ўзважаныя пазіцыі. Каталіцызм не забараняўся, нават была адноўлена дзейнасць ордэна езуітаў. Але дзяржаўнай канфесіяй стала праваслаўе. Улады матэрыяльна падтрымлівалі праваслаўных святароў, выдзялялі сродкі для будаўніцтва праваслаўных храмаў. Але пасля паўстання каталіцкаму і ўніяцкаму духавенству было забаронена схіляць у сваю веру людзей. Пачалася секулярызацыя царкоўных ўладанняў. Уніяцкая царква была забаронена, а ўніяты пераведзены у стан праваслаўных. Гэтыя дзеянні ўлад заканадаўча былі замацаваныя 12 лютага 1839 года на ўніяцкім саборы ў Полацку. На ім было прынята рашэнне аб далучэнні ўніяцкай царквы да рускай праваслаўнай.

6.3. Вайна 1812 г. і Беларусь. Грамадска-палітычны рух на Беларусі ў канцы ХVIII – першай палове ХІХ стст.

У пачатку ХІХ ст. у выніку дзяржаўнага перавароту у Францыі да ўлады прыйшоў Напалеон. У 1804 г. ён аб’явіў сябе імператарам. У гэты час абвастрылася барацьба паміж Францыяй і Англіяй за калоніі і сферы ўплыву ў Еўропе. У 1805 г. аформілася антыфранцузская кааліцыя, у якую ўвайшлі, акрамя Англіі, Аўстрыя і Расія., пазней далучыліся Швецыя і Прусія. У выніку ваенных дзеянняў Напалеон разграміў Прусію,

Аўстрыю, Італію, Галандыю, падпарадкаваў амаль усю Заходнюю і Цэнтральную Еўропу. 7 ліпеня 1807 г. у Тыльзіце паміж Расіяй і Францыяй быў заключаны мір, адной з умоў якога стала ўтварэнне на землях, адабраных у Прусіі, Вялікага герцагства Варшаўскага. Напалеон разлічваў на гэтае герцагства як на плацдарм на выпадак вайны з Расіяй. На працягу наступных гадоў адносіны паміж Расіяй і Францыяй заставаліся абвостранымі, перш за ўсё з-за імкнення абодвух краін да еўрапейскай гегемоніі і з-за кантынентальнай блакады Англіі. Гэтыя канфлікты прывялі да нападзення Францыі на Расію. 12 чэрвеня 1812 г. 600-тысячная армія Напалеона, у якую ўваходзілі і прадстаўнікі падпарадкаваных Францыі народаў Еўропы, перасекла дзяржаўную мяжу Расійскай імперыі. Ёй супрацьстаялі тры разрозненыя расійскія арміі агульнай колькасцю 200 тыс. чалавек. Каб аб'яднацца і сабрацца з сіламі, яны пачалі з баямі адыходзіць на ўсход. У час адступлення ваенныя дзеянні адбыліся каля Кобрына, Міра, Полацка, Магіёва. Да канца ліпеня тэрыторыя Беларусі была акупіравана французамі. Каб атрымаць прыхільнікаў, 19 чэрвеня 1812 г. Напалеон аб'явіў аб адраджэнні Вялікага княства Літоўскага і ўтварыў яго орган улады – Часовую камісію ВКЛ. Але на самой справе Беларусь была падзелена, як і ў Францыі, на дэпартаменты, кантоны на чале з французскай адміністрацыяй, усталяваўся акупацыйны рэжым, сутнасць якога заключалася ў зборы правіянта для французскага войска і яго папаўненні за кошт рэкрутаў з мясцовага насельніцтва. Палякі ў асноўным прыхільна сустрэлі французаў, але значная частка беларускага насельніцтва, незадаволеная рабаўніцтвам і гвалтам, не падтрымала акупантаў. На тэрыторыі Беларусі пачалі ўтварацца партызанскія атрады. Вядома, што яны дзейнічалі ў Барысаўскім, Дрысенскім, Полацкім і іншых паветах.

Французская армія пасля буйнага сражэння на Барадзінскім полі здолела без бою заняць Маскву, але, знясіленая, у кастрычніку 1812 г. вымушана была пачаць адступленне назад, на захад па спустошанай Смаленскай дарозе. Адначасова перайшлі ў наступленне і расійскія войскі. На зваротным шляху на тэрыторыі Беларусі, асабліва ў час пераправы праз р. Беразіну каля г. Барысава, адбыўся разгром французскай арміі.

Вайна нанесла Беларусі вялікія страты. У выніку рэквізіцый, рабаванняў гаспадарка была разбурана, многія паселішчы, асабліва на ўсходзе, спалены, пачаліся голад, масавыя эпідэміі. Пасяўныя плошчы, колькасць жывёлы зменшыліся ў два разы. Але расійскі ўрад не зменшыў на спустошаных землях падаткі, захаваў старыя прыгонніцкія парадкі, больш таго, маніфестам ад 12 снежня 1812 г. аб'яўлялася дараванне мясцовым памешчыкам, якія падтрымалі Напалеона, з вяртаннем ім

маэнткаў. Пасля паражэння ў Расіі Напалеон ужо не здолеў паспяхова весці ваенныя дзеянні супраць кааліцыі еўрапейскіх дзяржаў, якія зноў падняліся супраць яго, і пасля некалькіх няўдалых бітваў быў сасланы на востраў Святой Елены. Згодна з рашэннямі Венскага кангрэса еўрапейскіх дзяржаў, які праходзіў з кастрычніка 1814 па чэрвень 1815 г., у Еўропе аднаўляліся манархічныя рэжымы, ліквідаваліся тыя палітычныя змены і пераўтварэнні, якія адбыліся ў перыяд Французскай буржуазнай рэвалюцыі і напалеонаўскіх войнаў, па новаму вызначаліся межы дзяржаў. Большая частка Вялікага герцагства Варшаўскага на правах аўтаноміі адыйшла да Расіі і стала называцца Каралеўствам Польскім.

Вынікі Венскага кангрэса, наданне аўтаноміі Каралеўству Польскаму, а таксама абяцанне Аляксандра I на Варшаўскім сейме аднавіць Рэч Паспалітую ў межах 1772 г. вызвалі рост польскіх патрыятычных настрояў сярод значнай часткі шляхецкай інтэлігенцыі і вучнёўскай моладзі.

У 1817 г. сярод студэнтаў Віленскага ўніверсітэта ўзнікла тайнае таварыства філаматаў (аматараў навук). Яно мела філіялы ў іншых навучальных установах Беларусі. У 1820 г. на аснове Віленскага таварыства філаматаў было створана другое таварыства – філарэтаў, прыхільнікаў дабрачыннасці. Члены таварыстваў выказваліся за неабходнасць набываць веды, за свабоду і роўнасць людзей і народаў. Але яны крытыкавалі царскі ўрад і таемна выказваліся за аднаўленне Рэчы Паспалітай. У 1923 г. гэтыя таварыствы былі выкрыты і распушчаны, а найбольш актыўныя члены – высланы.

У 1923 г. пад уплывам будучых дзекабрыстаў М.М. Мураў'ева, А.А. Бястужава, К.Г. Ігельстрома, якія адбывалі службу ў войсках, расквартараваных у Беларусі, было створана таварыства “Ваенныя сябры” з ліку афіцэраў Літоўскага корпуса, мясцовай шляхты, чыноўнікаў, вучнёўскай моладзі. Члены таварыства зрабілі спробу падняць паўстанне ў Літоўскім корпусе ў час прыняцця прысягі на вернаць імператару Мікалаю I 24 снежня 1825 года.

У сярэдзіне 20-х гадоў тайныя таварыствы на Беларусі былі разгромлены, але антыўрадавыя настроі сярод пэўных пластоў насельніцтва захоўваліся. Ідэі аднаўлення Рэчы Паспалітай былі папулярнымі сярод нацыянальна настроеных людзей польскай арыентацыі, асабліва ў Каралеўстве Польскім. Рэвалюцыя ў Францыі, нацыянальна-вызваленчыя рухі ў Бельгіі, Італіі далі штуршок для паўстання ў Варшаве, якое пачалося 29 лістапада 1830 г. Мэтай яго было аднаўленне Рэчы Паспалітай ў межах 1772 г. Яно ахапіла ўсю Польшу, на бок паўстаўшых перайшла польская армія. Хутка ў кіраўніцтве выявіліся два накірункі: кансерватыўны на чале з князем А. Чартарыйскім, які ставіў

адну мэту – аднаўленне Рэчы Паспалітай; і левы на чале з І. Лялевелем, які выступаў таксама і за буржуазна-дэмакратычныя свабоды, надзяленне сялян зямлёй з адначасовай грашовай кампенсацияй памешчыкам. У Варшаве быў утвораны Часовы ўрад, пазней ён быў перайменаваны ў Нацыянальны ўрад, скліканы сейм, які прыняў “Маніфест польскага народа”.

У 1831 г. паўстанне перакінулася на беларускія землі, пераважна паўночна-заходнія паветы Мінскай губерні і Віленскую губерню. Тут дзеяннямі паўстанцаў кіраваў утвораны ў студзені 1831 г. Віленскі цэнтральны паўстанцкі камітэт. На месцах таксама ствараліся павятовыя ўрады, якія пачалі праводзіць рэкруцкія наборы. Усяго ў паўстанні на беларускіх землях прынялі ўдзел каля 10 тыс. чалавек, але дзейнічалі паўстанцкія атрады стыхійна. У канцы мая на дапамогу паўстанцам з Польшчы быў накіраваны атрад пад камандаваннем генерала Д. Хлапоўскага у колькасці 700 чалавек, пазней – яшчэ 12-тысячны корпус генералаў А. Гелгуда і Г. Дэмбінскага. 19 чэрвеня 1831 г. пад Вільняй расійскае войска нанесла паражэнне аб’яднаным сілам паўстанцаў і да канца ліпеня паўстанне ў Беларусі і Літве было падаўлена. Многія яго ўдзельнікі былі асуджаны, маёнткі канфіскаваліся. Была скасавана аўтаномія Польшчы. Пачаўся “разбор” шляхты, адменены Статут ВКЛ. Пачалася актыўна праводзіцца палітыка русіфікацыі.

Тым не менш, нягледзячы на рэпрэсіі і русіфікацыю, грамадскі рух у 30-50-е гады не спыніўся. У 1836 г. ў Вільні пад кіраўніцтвам Франца Савіча пачало дзейнічаць “Дэмакратычнае таварыства”, якое выступала за адзінства ў барацьбе супраць самадзяржаўя, за вызваленне сялян і надзяленне іх зямлёй. Пазней, на працягу 1846-1849 гг. у Вільні, Мінску і іншых беларускіх гарадах існавала тайная арганізацыя “Саюз свабодных братоў”, якая налічвала больш за 200 членаў. Саюз таксама ставіў мэтай звяржэнне самадзяржаўя і ажыццяўленне дэмакратычных пераўтварэнняў.

Гэтыя арганізацыя былі выкрыты і разгромлены. Але і ўлады былі вымушаны некалькі лібералізаваць сваю палітыку ў заходніх губернях.

У сярэдзіне ХІХ стагоддзя палітычная сітуацыя ў Беларусі прадаўжала заставацца напружанай.

6.4. Культура Беларусі першай паловы ХІХ стагоддзя

Да пачатку ХІХ стагоддзя на беларускіх землях, далучаных да Расійскай імперыі, захоўвалася старая сістэма навучання – школы пры розных рэлігійных арганізацыях і навучальныя ўстановы былой Адукацыйнай камісіі. У выніку праведзенай ў Расіі ў 1802 г. рэформы адукацыі Беларусь увайшла ў Віленскую навучальную акругу, цэнтрам якой стаў адкрыты ў 1803 г. на базе Галоўнай Літоўскай школы Віленскі

універсітэт. За кароткі час ён стаў буйнейшай у Расіі вышэйшай навучальнай установай. Дзейнічалі 4 факультэты: маральна-палітычных навук, літаратуры і вольных мастацтваў, фізіка-матэматычны і медыцынскі, а таксама медыцынская, ветэрынарная, аграрна-лічбавыя школы, абсерваторыя, батанічны сад, некалькі музеяў, друкарня. Сярэдняе і ніжэйшае звенні адукацыі таксама былі прыведзены ў адпаведнасць з расійскай сістэмай: сямікласныя гімназіі ў губернскіх гарадах, павятовыя чатырохкласныя для дзяцей мяшчан і купцоў і прыходскія вучылішчы для ніжэйшых саслоўяў. Езуіцкія калегіумы захавалі сваю аўтаномію і перайшлі пад кіраўніцтва Полацкай езуіцкай акадэміі, якая была заснавана на базе калегіума і праіснавала з 1812 па 1820 гг. Дзейнічалі таксама шматлікія яўрэйскія рэлігійныя навучальныя установы. Працавалі таксама 20 школ з бясплатным навучаннем (ланкастэрскія). У навучанні ў пачатку ХІХ ст. прадаўжала панаваць польская мова. Некаторыя змены ў сістэме навучання адбыліся ў 30-50-я гг. ХІХ ст. Пасля паўстання 1830-1831 гг. быў закрыты Віленскі універсітэт, як “расаднік вольнадумства”, замест яго ў Вільні былі створаны медыка-хірургічная і духоўная рымска-каталічная акадэміі. Навучальныя установы Беларусі былі падзелены паміж Кіеўскай і Пецябургскай навучальнымі акругамі. Школы пачалі пераводзіцца на рускую мову навучання. Але быў зроблены крок да пашырэння пачатковай адукацыі, у гэты час адкрыліся больш за 100 школ для сялянскіх дзяцей. Пачалі дзейнічаць прыватныя навучальныя установы закрытага тыпу – пансіёны. Узмацнілася цікавасць і да прафесійнай адукацыі, пры гімназіях адкрываліся прафесійныя школы або класы. У 1840 г. на базе земляробчай школы быў адкрыты Горы-Горацкі земляробчы інстытут, які праіснаваў да 60-х гадоў ХІХ ст. У цэлым жа, нягледзячы на пэўныя зрухі, напярэдадні 1861 г. навучаннем была ахопленая невялікая частка насельніцтва Беларусі – 16,5% тыс. чал., або 0,5%.

У першай палове ХІХ стагоддзя быў пакладзены пачатак развіццю беларусазнаўства. Першымі крокамі ў гэтым напрамку сталі працы расійскіх вучоных І. Ляпёхіна і В. Севяргіна, якія ў пачатку стагоддзя зрабілі навуковыя экспедыцыі на далучаныя да Расіі землі. Этнаграфічныя і гістарычныя даследванні заходніх губерняў Расіі рабілі прафесары Віленскага ўніверсітэта І. Даніловіч, М. Баброўскі. Да сярэдзіны ХІХ ст. актывізавалася краязнаўчая дзейнасць мясцовых даследчыкаў. Менавіта ў гэты час выходзіць рад этнаграфічных прац Я. Чачота, Я. Тышкевіча, П. Шпілеўскага, І. Насовіча і інш. Па ініцыятыве Яўстафія Тышкевіча ў Вільні ў 1855 г. быў заснаваны першы музей старажытнасцей. Беларусазнаўства развівалася ў неспрыяльных умовах паланізацыі і русіфікацыі, але тым не менш унесла значны ўклад у развіццё беларускай нацыянальнай самасвядомасці і фарміраванне беларускай нацыі.

Найбагацейшы фальклор, які знайшоў сваё адлюстраванне і ў першых працах беларускіх этнографіў, з’явіўся асновай духоўнага нацыянальна-культурнага адраджэння беларусаў, якое пачалося ў першай трэці ХІХ ст. Менавіта з ім звязана і адраджэнне літаратурнай беларускай мовы. Прыкрываючыся лацініцай ці кірыліцай, беларуская мова загучала ў такіх выдатных народных творах, як “Гутаркі”, і асабліва ў паэмах “Тарас на Парнасе” і “Энеіда навыварат”.

У першай палове ХІХ стагоддзя пачала адраджацца беларуская літаратура. Для яе вытокаў стаяць Ян Чачот (“Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны”), Ян Баршчэўскі (“Шляхціч Завальня або Беларусь ў фантастычных апавяданнях”), В. Дунін-Марцынкевіч (“Сялянка”, “Вечарніцы”, “Пінская шляхта”). З імем Дуніна-Марцынкевіча звязана і стварэнне першай нацыянальнай тэатральнай трупы. 9 лютага 1852 г. у час прэм’еры камічнай оперы “Сялянка” (аўтар лібрэта В. Дунін-Марцынкевіч, кампазітары С. Манюшка, К. Кжыжаноўскі) са сцэны Мінскага тэатра упершыню загучалі беларускія песні, гаворкі, прымаўкі.

Значную ролю ў развіцці беларускага выяўленчага мастацтва адыграў Віленскі ўніверсітэт, дзе было аддзяленне жывапісу. Менавіта там атрымалі адукацыю выдатныя беларускія мастакі В. Ваньковіч, І. Хруцкі і іншыя. У цэлым для выяўленчага мастацтва першай паловы ХІХ ст. характэрны рысы класіцызму, рамантызму і паступовы пераход да рэалізму. З сюжэтнага пункту погляду характэрны аперажальнае развіццё партрэтнага жанру і пейзажа. Выдатным мастаком быў В. Ваньковіч, які працаваў пераважна ў партрэтным жанры. У стылі рамантызма выкананы вядомы партрэт паэта А. Міцкевіча на гары Аю-Даг. І. Хруцкі на беларускай глебе развіў лепшыя традыцыі рускага партрэтнага жанру. Але ён найбольш вядомы як майстар нацюрморта.

Я. Дамель спалучаў у сваёй творчасці элементы класіцызму, рамантызму і рэалізму. Гэта знайшло адлюстраванне ў шэрагу гістарычных палотнаў “Смерць Глінскага ў няволі”, “Вызваленне Касцюшкі з цямніцы”, “Адступленне французай праз Вільню ў 1812 г.” і інш. Заснавальнікам беларускага рэалістычнага пейзажа лічыцца В. Дмахоўскі. Вядомасць яму прынеслі палотны “Радзіма”, “Возера Свіцязь”, “Заход сонца” і інш.

У архітэктуры першай паловы ХІХ стагоддзя таксама галоўным накірункам стаў класіцызм. У цэлым жа ў гэты перыяд адчуваўся ўплыў еўрапейскай, рускай культур, але ў той жа час усё больш рэльефна вызначаюцца асаблівасці беларускай нацыянальнай культуры.

Глава 7

БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX – ПАЧАТАК XX стст.)

7.1. Пераход да капіталістычнай рыначнай эканомікі ў Еўропе, пераростанне капіталізма ў імперыялізм і абвастрэнне яго супярэчнасцей. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі

7.2. Адмена прыгоннага права і буржуазныя рэформы другой паловы XIX – пачатку XX стст. Асаблівасці іх правядзення на Беларусі

7.3. Грамадскі рух ў Расіі і Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.

7.1. Пераход да капіталістычнай рыначнай эканомікі ў Еўропе, пераростанне капіталізма ў імперыялізм і абвастрэнне яго супярэчнасцей. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі

У другой палове XIX стагоддзя ў свеце разгарнуўся тэхналагічны пераварот, які стаў прадаўжэннем прамысловай рэвалюцыі і суправаджаўся паскарэннем эканамічнага развіцця краін Еўропы, ЗША, Японіі. Гэта выявілася ў паскораным развіцці прамысловасці, і ў першую чаргу цяжкай. Удасканальваўся паравы рухавік, а ў канцы XIX стагоддзя быў вынайздзены рухавік унутраннага згарання. Вялікае значэнне мела асваенне электрычнасці і вынаходніцтва электрарухавіка.

З адкрыццём электрычнасці пачаўся пераварот у сродках сувязі: былі адкрыты тэлеграф, тэлефон, радыё, якія звязалі паміж сабой еўрапейскія краіны, а затым і ЗША. Значныя адкрыцці былі зроблены ў вобласці хіміі, біялогіі.

Хутка развіваўся транспарт. На змену парусным судам у пачатку 20-га стагоддзя канчаткова прыйшлі параходы. Хутка расла сетка чыгуначных дарог, у канцы XIX стагоддзя з'явіўся аўтамабільны транспарт. Паскоранымі тэмпамі праходзіла мадэрнізацыя прамысловых прадпрыемстваў. Усё гэта стымулявала развіццё машынабудавання, павялічэнне аб'ёмаў вытворчасці жалеза, нафты, вугалю.

Прамысловы пераварот садзейнічаў пашырэнню механізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці, і, як вынік, павышэнню яе эфектыўнасці. Гэта ў сваю чаргу вяло да ўрбанізацыі насельніцтва і канчатковага складвання індустрыяльнага грамадства.

Тэхналагічны пераварот прывёў да абвастрэння канкурэнцыі паміж вядучымі краінамі. У канцы XIX стагоддзя Англія страціла сваё лідзіруючае палажэнне, яе дагналі ў сваім прамысловым развіцці Германія, Бельгія, Францыя і Швейцарыя. Хуткімі тэмпамі развівалася эканоміка ў Японіі і ЗША. Да пачатку XX стагоддзя Злучаныя Штаты выйшлі на першае месца ў сусветнай прамысловай вытворчасці. Усё гэта абвастрала барацьбу за рынкі збыту і перадзел калоній.

Хуткі рост колькасці фабрык і заводаў, павялічэнне аб'ёмаў вытворчасці прамысловай прадукцыі, ускладаненне тэхналагічнага працэсу патрабавалі павялічэння капіталаўкладанняў. Гэта прывяло да ўзнікнення акцыянерных таварыстваў. Пачалося аб'яднанне прадпрыемстваў у манаполіі, картэлі, сіндыкаты, канцэрны, трэсты. Гэты працэс пашырыўся ў пачатку 20-га стагоддзя, калі манапалістычныя аб'яднанні пачалі ўстанаўліваць кантроль над цэлымі галінамі прамысловасці, пачалі складвацца міжнацыянальныя і транснацыянальныя карпарацыі, якія разгарнулі барацьбу за эканамічны перадзел міру. Канцэнтрацыі вытворчага і банкаўскага капіталу садзейнічаў міравы сусветны крызіс, які адбыўся ў 1900-1903 гг. Усё гэта прывяло да перарастання капіталізму ў імперыялізм.

Расія пазней за еўрапейскія краіны ўступіла на шлях капіталістычнага развіцця. Яна значна адставала ад іх у сваім эканамічным развіцці, але тэмпы росту аб'ёмаў прамысловай вытворчасці былі высокімі. Расія хутка даганяла заходнія краіны і хаця ў пачатку XX стагоддзя яшчэ не дасягнула ўзроўню ЗША, Германіі і Англіі, але ўжо параўнялася з французскай прамысловасцю. Асаблівасцю эканамічнага развіцця Расіі ў гэты перыяд была таксама значна большая, чым у краінах Захаду, ступень манапалізацыі прамысловасці і банкаў, перапляценне адносна развітага аграрнага капіталізму з сярэдневяковым паўфеадальным землеўладаннем.

Беларусь па-ранейшаму заставалася аграрнай акраінай Расійскай імперыі, але сельская гаспадарка ўсё больш набывала таварны характар, пасля адмены прыгоннага права шырэй стала выкарыстоўвацца наёмная праца, актыўней сталі ўжывацца элементы механізацыі. Панская гаспадарка ўсё цясней звязвалася з рынкам, станавілася прадпрыемальніцкай. Гэтаму садзейнічала выгаднае палажэнне Беларусі, якая суседнічала з еўрапейскімі краінамі, развітая сетка чыгунак, будаўніцтва якіх пачалося з 1862 г. Сялянская гаспадарка, хаця ў ёй

панаваў дробнатаварны ўклад, таксама набывала буржуазны характар. Развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы выяўлялася перш за ўсё ў інтэнсіфікацыі і паглыбленні спецыялізацыі земляробства, пашырэнні ўжывання машын і удасканаленых прылад працы, паляпшэнні агракультуры, выкарыстанні наёмнай рабочай сілы, сацыяльна-класавай палярызацыі сялянства.

У 60-70-х гг. асноўнай галіной земляробства па-ранейшаму заставалася збожжавая гаспадарка, прычым значная частка прадукцыі з панскіх гападарак ішла на прадажу. Але ў 80-90-я гады ў сувязі з паніжэннем цэн на збожжа, абумоўленага прытокам на еўрапейскія рынкі збожжавых вырабаў з ЗША, Канады, Аргенціны, вырошчванне таварнага хлеба ў Беларусі стала нявыгадным. Акрамя таго, сельская гаспадарка Беларусі, якая знаходзілася ў зоне рызыкавага земляробства, не магла канкураваць з зернявымі раёнамі Украіны, адкуль таксама стала паступаць па чыгунцы збожжа. У гэтых умовах памешчыкі і сялянская буржуазія ў канцы XIX ст. пачалі пераарыентаваць свае гаспадаркі на малочна-мясную жывёлагадоўлю. За перыяд 1883-1900 гг. пагалоўе прадукцыйнай жывёлы вырасла ў два разы, у тым ліку дойных кароў – у 2,4 разы. Уводзіліся палепшаныя пароды жывёлы, тэхнічная перапрацоўка малочных прадуктаў. У маёнтках былі адкрыты больш за 200 сыраварных і масларобчых заводаў. У выніку ў 90-я гады ў параўнанні з 70-мі вываз на прадажу малочных прадуктаў павялічыўся ў 4 разы. Амаль у два разы павялічыўся за гэты час вываз мясной прадукцыі. У заходніх і цэнтральных рэгіёнах Беларусі даволі распаўсюджанай стала танкарунная авечкагадоўля.

Развіццё малочна-мясной жывёлагадоўлі паўплывала на структуру пасяўных плошчаў. У 7,7 разоў пашырыліся пасевы кармавых траў, галоўным чынам, у памешчыцкіх гаспадарках. У пачатку XX стагоддзя заходні рэгіён стаў трэцім пасля Польшчы і Прыбалтыкі па ўдзельнай вазе кармавых траў у агульнай пасяўной плошчы.

Акрамя мяса-малочнай накіраванасці, у Беларусі вызначылася спецыялізацыя рэгіёнаў па вырошчванню тэхнічных культур, у першую чаргу бульбы. Па яе вытворчасці заходнія рэгіёны разам з Прыбалтыкай займалі першае месца ў Еўрапейскай Расіі. Рост гандлёвага бульбаводства быў звязаны не толькі з вытворчасцю кармоў для жывёлы, але галоўным чынам з развіццём вінакурнай вытворчасці ў памешчыцкіх маёнтках. У канцы XIX стагоддзя сярэдняя штогадовая вытворчасць 40-градуснага разбаўленага спірту ў пяці заходніх губернях складала больш за 8 млн. вёдзер. Значная колькасць бульбы накіроўвалася на прадажу ў іншыя рэгіёны.

У паўночнай Беларусі асноўным накірункам стала льнаводства. Гэтая працаёмкая культура патрабавала вялікай колькасці наёмнай рабочай сілы.

Рост вінакурэння, развіццё масларобчых, сыраварных, алейных, суконных і іншых сельскагаспадарчых падсобных прадпрыемстваў адыгрывалі важную ролю ва ўсталяванні капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы.

Гэтыя напрамкі спецыялізацыі захаваліся і ў пачатку ХХ стагоддзя. Як і раней, павялічваліся пасевы тэхнічных і кармавых культур, у першую чаргу бульбы, у паўночных рэгіёнах – льну і канпель. Важнай галіной сельскагаспадарчай вытворчасці заставалася жывёлагадоўля.

Значна палепшылася тэхнічная аснашчанасць сельскагаспадарчай вытворчасці, пашыраліся рыначныя сувязі.

Разам з тым у другой палове ХІХ стагоддзя і пачатку ХХ стагоддзя развіццё капіталістычных адносін у беларускай вёсцы спалучалася з рэшткамі феадалізму. Найбуйнейшым перажыткам прыгонніцтва заставалася панская зямельная ўласнасць. У канцы ХІХ стагоддзя памешчыкам належала 50,5% дзесяцін прыдатнай зямлі, сяляне валодалі 33,4% надзельнай зямлі, астатняя была ва ўласнасці дзяржавы, манастыроў, царквы. Пры гэтым для Беларусі было характэрным менавіта буйнае памешчыцкае землеўладанне. Адпаведна захоўвалася малазямелле асноўнай часткі сялян, адпрацовачныя павіннасці за карыстанне сялянамі панскай зямлэй.

Перажыткамі феадалізму ў парэформенных пазямельных адносінах ў Беларусі з'яўлялася церазпалосіца, якая спалучалася з дробнапалоскасцю сялянскіх угоддзяў, далёказямеллем, а таксама паўфеадальныя падаткі, натуральныя павіннасці, абмежаванне грамадзянскіх правоў сялянства.

Усё гэта было характэрным і для пачатку ХХ стагоддзя. Памешчыцкая сістэма гаспадарання паказала сваю няздольнасць адаптавацца да новых капіталістычных адносін. У выніку да 1914 г. у банках было закладзена дзве трэці памешчыцкіх зямель.

Прамысловасць Беларусі ў 60-70-я гады развівалася марудна, пазней рост значна паскорыўся. Гэта было перш за ўсё звязана з агульным прамысловым уздымам у свеце. Развіваліся тры асноўныя формы арганізацыі вытворчасці: дробнатаварная, мануфактурная і фабрычна-завадская. Колькасць рамесных майстэрняў за 40 гадоў павялічылася ў 8 разоў і дасягнула у 1900 г. 84 тысячы з 144 тысячамі рабочых. Колькасць мануфактур таксама за гэты час павялічылася ў пяць разоў. Але вызначальнай рысай прамысловасці стала бурнае развіццё фабрык і заводаў, асабліва ў канцы ХІХ стагоддзя. Гэты перыяд можна лічыць

пачаткам індустрыялізацыі. На працягу 80-90-х гадоў ХІХ стагоддзя ў Беларусі было пабудавана ў чатыры разы больш прадпрыемстваў, чым у двух папярэдніх дзесяцігоддзях. Да ліку найбольш буйных і найбольш тэхнічна дасканалых прадпрыемстваў належалі Добрушская папяровая фабрыка, суконныя фабрыкі ў Альбярціне (Гродзенская губерня) і Парэччы (Мінская губерня). Фабрыкі і заводы давалі амаль палову ўсёй прамысловай прадукцыі. Разам з тым, нягледзячы на будаўніцтва фабрык і заводаў, па колькасці пераважалі дробныя прадпрыемствы. Пры гэтым трэба адзначыць як асаблівасць Беларусі тое, што большасць прадпрыемстваў, у тым ліку фабрык і заводаў, знаходзіліся не ў гарадах, а ў сельскай мясцовасці. Гэта было абумоўлена структурай прамысловай вытворчасці: пераважалі прадпрыемствы па перапрацоўцы лесу і сельскагаспадарчай сыравіны, а таксама таннай рабочай сілай у вёсках. Другараднае значэнне мелі іншыя прамысловыя галіны: тэкстыльная, гарбарная, шкляная і іншыя.

К пачатку ХХ стагоддзя ў Беларусі быў завершаны прамыслова-тэхнічны пераварот, у асноўных галінах прамысловасці і транспарту канчаткова зацвердзілася перавага фабрычна-заводскай вытворчасці. Пры захаванні ў асноўным той галіновай структуры вытворчасці, якая склалася ў ХІХ стагоддзі, у ХХ стагоддзі назіраліся пэўныя змены. У выніку крызіса 1900-1903 гг. узмацнілася канцэнтрацыя вытворчасці, узрасла ўдзельная вага буйных прадпрыемстваў, павялічылася колькасць рабочых на іх. Канцэнтрацыя вытворчасці абумовіла ўтварэнне акцыянерных кампаній. У канцы ХІХ стагоддзя ў Беларусі дзейнічалі 10 акцыянерных таварыстваў. У пачатку ХХ стагоддзя іх колькасць павялічылася да 34, прычым частка з іх была з удзелам інвестыцый замежнага капітала. Сведчаннем канцэнтрацыі і манапалізацыі вытворчасці стала з'яўленне сіндыкатаў і манапалістычных аб'яднанняў: сіндыкат кафельных заводчыкаў у Копысі, сіндыкат піваварных заводчыкаў Паўночна-заходняга краю ў Оршы, камітэт запалкавых фабрыкантаў Заходняга краю ў Мінску. З канца ХІХ стагоддзя ў эканамічным жыцці Беларусі значную ролю пачалі адыгрываць банкі: Мінскі камерцыйны банк і філіялы акцыянерных банкаў небеларускага паходжання.

Развіццё капіталістычных адносін на вёсцы, індустрыялізацыя не прывялі да паляпшэння жыцця асноўнай масы насельніцтва. У сельскай мясцовасці ўзмацнілася сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. У пачатку ХХ стагоддзя больш заможны слой сялянства складаў каля 8 %. У той жа час з 1877 па 1905 гг. колькасць малазямельных гаспадарак (з надзелам да 15 дзесяцін) узрасла ў 2 разы і склала 84,5 % усіх гаспадарак. Беззямельныя і малазямельныя сяляне з'яўляліся базай для фарміравання сельскага і гарадскога пралетарыята – наёмнай рабочай

сілы. У канцы ХІХ стагоддзя на памешчыкаў і сельскую буржуазію працавалі 182 тыс. парабкаў і ў гэтых адносінах Беларусь займала адно з першых месц у Расійскай імперыі. Колькасць прамысловых рабочых, з улікам рамеснікаў і чыгуначнікаў, у пачатку ХХ стагоддзя дасягнула 350 тыс. Узровень жыцця іх быў таксама нізкім. Пры фактычна ненарміраваным рабочым дні заробкі беларускіх рабочых былі на 20 % ніжэйшымі, чым у Расіі, дзве трэці яго ішло на харчаванне і наём кватэры. Нізкі ўзровень жыцця сялян і рабочых прывялі да новай з’явы канца ХІХ-пачатку ХХ стст. – масавага эміграцыйнага руху. Даследчыкі лічаць, што ў гэты час па эканамічных прычынах за мяжу выехала ад 200 да 500 тыс. беларусаў. Такім чынам, эканамічнае развіццё Беларусі сведчыць аб развіцці капіталізму і яго вышэйшай стадыі – імперыялізму, але ён не паспеў набыць класічныя формы і ў 1913 г. Беларусь працягвала заставацца аграрным прыдаткам Расійскай імперыі.

7.2. Адмена прыгоннага права і буржуазныя рэформы другой паловы ХІХ – пачатку ХХ стст. Асаблівасці іх правядзення на Беларусі

Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы, яе супярэчнасць з развіваючыміся капіталістычнымі адносінамі, незадавальненне сялянства сваім эканамічным палажэннем прымусілі царскі ўрад адмяніць прыгоннае права. 19 лютага 1861 г. імператар Аляксандр II падпісаў маніфест аб адмене прыгоннага права і Палажэнні, адобраныя Дзяржаўным Саветам. У Агульным Палажэнні вызначаліся асабістыя і маёмасныя правы сялян, парадак кіравання і выканання павіннасцей. З чатырох мясцовых Палажэнняў два адносіліся да Беларусі. Адно прымянялася да рускіх, а таксама Віцебскай і Магілёўскай губерняў, дзе існавала абшчынная форма землекарыстання, другое – да Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў, дзе было падворнае землекарыстанне.

Згодна з імі сяляне атрымоўвалі асабістую свабоду і зямлю за выкуп.

У ўсходняй Беларусі ў залежнасці ад якасці зямлі вызначаліся надзелы на кожнага чалавека мужскога полу ад 1 да 5,5 дзесяцін. У заходняй частцы Беларусі за сялянамі замацоўваліся ранейшыя надзелы, якімі яны карысталіся да рэформы. Калі ў памешчыкаў заставалася менш адной трэці зямлі, якую яны мелі раней, або памеры сялянскіх надзелаў перавышалі вышэйшую норму, то лішкі памешчык меў права адрэзаць і далучыць да сваіх зямель. Атрымаць зямлю ва ўласнасць сяляне маглі толькі за выкуп, сума якога вызначалася аброкам, капіталізаваным з 6 % гадавых. Такім чынам, памешчык прадаўжаў атрымліваць гадавы даход, роўны памеру былога гадавога аброка. Сяляне павінны былі выплаціць адразу 20 % сумы выкупа зямлі, астатнія 80 % выплачвала памешчыку

дзяржава. Сума, выплачаная казнай, аб'яўлялася сялянскім доўгам дзяржаве, які трэба было вярнуць за 49 гадоў пры 6% гадавых. Да завяршэння выкупных здзелак на працягу 9 гадоў сяляне лічыліся часоваабавязанымі і павінны былі несці ранейшыя павіннасці: плаціць аброк і адпрацоўваць баршчыну.

Рэформа у тым выглядзе, у якім яна праводзілася, калі сяляне прадаўжалі адбываць ранейшыя павіннасці, памешчыкі аставілі сабе больш паловы ўсіх зямель, прычым найбольш прыдатных для апрацоўкі, калі быў завышаны кошт выкупа зямлі, не магла задаволіць насельніцтва. Гэта незадоволенасць таксама знайшла выражэнне ў паўстанні пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага. Каб адцягнуць сялян ад удзелу ў паўстанні, урад пайшоў на некаторыя ўступкі земляробам Беларусі і Літвы. Было адменена становішча часоваабавязаных, на 20% зніжаны выкупныя плацяжы, беззямельныя надзяляліся 3-дзесяцінным участкам зямлі.

16 мая 1867 г. быў прыняты закон аб дзяржаўных сялянах, якіх налічвалася ў Беларусі 20% ад усёй колькасці сельскага насельніцтва. Зямля, якой яны да гэтага часу карысталіся, пераходзіла ў іх уласнасць, але за выкуп. Пры гэтым, у адрозненне ад прыватнаўласніцкіх, дзяржаўныя сяляне самі павінны былі ўносіць ўсе выкупныя плацяжы, якія, праўда, былі ніжэйшымі, чым у былога панскага сялянства.

Пасля сялянскай рэформы 1861 г. урад прыняў рад мер па ўдасканаленню сельскага кіравання. У губернях утвараліся губернскія па сялянскіх справах установы, у паветах – міравыя пасрэднікі і павятовыя міравыя з'езды, з 1874 г. – павятовыя па сялянскіх справах установы і з 1899 г. – земскія павятовыя начальнікі і павятовыя з'езды. На месцах уводзіліся новыя адміністрацыйныя адзінкі – сельскія грамады і воласці, а таксама адпаведна валасныя сходы, валасныя праўленні, валасныя сялянскія суды, у сёлах – сельскія сходы і сельскія старасты. Гэтыя меры былі першымі крокамі на шляху стварэння органаў мясцовага самакіравання.

Наступным крокам стала земская рэформа 1864 г. Згодна з ёй у паветах і губернях ствараліся выбарныя земскія ўстановы, якія займаліся кіраўніцтвам мясцовай гаспадаркай, народнай асветай, медыцынскім абслугоўваннем, дабрачыннасцю. Земствы насілі ўсесаслоўны характар, усе мелі права выбіраць сваіх прадстаўнікоў – гласных – на павятовыя земскія сходы, якія ў сваю чаргу выбіралі прадстаўнікоў у павятовую земскую ўправу. Земствы і іншыя мясцовыя сялянскія ўстановы з'яўляліся агранічанымі органамі самакіравання. Яны не мелі органаў выканаўчай улады і залежалі ад мясцовай адміністрацыі, фактычна выконвалі ўсё, што патрабавалі ад іх урадавыя чыноўнікі. Але нават у такім выглядзе яны не былі ўведзены на Беларусі, у Літве і Правабярэжнай Украіне, паколькі

пасля паўстання 1863 г. царскі ўрад не давяраў мясцовым апалячаным памешчыкам, якія маглі мець уплыў у земствах. Першая спроба ўтварыць земскія ўстановы ў Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях была зроблена ў 1903 г, але яны не выбіраліся, а прызначаліся міністрам унутраных спраў і губернатарамі і знаходзіліся пад іх кантролем. Толькі ў 1911 г. у гэтых губернях былі ўведзены выбарныя земствы, але выбары праводзіліся па нацыянальным (польскай і рускай) курыям, прычым апошняя абавязкова павінна была пераважаць. Быў уведзены таксама высокі маёмасны цэнз для выбаршчыкаў. Пры гэтым за губернатарамі і міністрам унутраных спраў засталася права прыпыняць любыя рашэнні земскіх устаноў. У заходніх беларускіх губернях нават такія земствы не былі ўведзены.

У 1864 годзе была праведзена таксама судовая рэформа. Суды абвешчваліся публічнымі і незалежнымі ад ўрада з выбарнымі суддзямі, а таксама ўсесаслоўнымі. У судовым працэсе прадугледжваўся ўдзел адвакатаў, пры гэтым у час разгляду судовых спраў па крымінальных учынках і грамадзянскіх справах адвакацкія абавязкі выконвалі выбарныя прысяжныя засядацелі.

Стваралася судовая сістэма. Разглядам дробных спраў займаўся міравы суд са спрошчаным судаводствам, які ўзначальваў выбарны міравы суддзя. Судом другой інстанцыі быў з'езд міравых суддзяў. Найбольш важныя справы разглядалі акруговыя суды, якія падзяляліся на крымінальныя і грамадзянскія. Апеляцыйнай інстанцыяй для акруговых судоў служылі судовыя палаты, якія стаялі на чале судовых акругоў. Вышэйшай судовай інстанцыяй прызначаўся Сенат. У Беларусі рэформа пачалася са спазненнем, з 1872 года. Міравыя суддзі тут не выбіраліся, а прызначаліся міністрам юстыцыі. Са спазненнем, з 1882 года у беларускіх губернях былі ўведзены інстытуты прысяжных засядацеляў, акруговыя суды, судовыя палаты.

З 1870 г. пачалося правядзенне гарадской рэформы. Сутнасць яе заключалася ва ўвядзенні выбарнага гарадскога самакіравання: гарадской думы, гарадской ўправы, гарадскога галавы. Выбары праводзіліся па трох курыях (сходах): буйныя ўласнікі, якія плацілі трэцюю частку агульных збораў, выбіралі трэцюю частку галосных, г.зн. прадстаўнікоў, у гарадскую думу. Адпаведна праводзіліся выбары па курыі сярэдніх уладальнікаў і па трэцяй курыі дробных уласнікаў. У Беларусі рэформа пачалася з 1875 г., выбары праводзіліся на аснове маёмаснага цэнзу, а выбраныя кіраўнікі большасці дум зацвярджаліся міністрам унутраных спраў.

Падобна іншым рэформам, напрамак у бок усесаслоўнасці мела і школьная рэформа, якая праводзілася з 1864 г. і прадугледжвала

пашырэнне сеткі пачатковых школ, падзел гімназій на рэальныя і класічныя, увядзенне пэўнай аўтаноміі і выбарнасці для ўніверсітэтаў. Апошняе не адносілася да Беларусі, паколькі тут у гэты час не існавалі ВНУ.

У 1865 г. былі зацверджаны часовыя Правілы аб друку. Яны адмянялі папярэднюю цэнзуру для твораў не менш чым 10 друкаваных аркушаў, але выдаўцы прадаўжалі несці судовую адказнасць за выпускаемую прадукцыю. Для выданняў меншых памераў і перыядычнага друку папярэдняя цэнзура захоўвалася. У Беларусі згодна з асобнымі цыркулярамі генерал-губернатара друк поўнасьцю заставаўся пад кантролем мясцовай адміністрацыі.

Ваенная рэформа, якая пачалася з 1862 г., уводзіла ўсеагульную воінскую павіннасць. Тэрміны службы складалі 6 гадоў у арміі і 7 – на флоце. Для асоб з вышэйшай адукацыяй тэрмін службы зніжаўся да шасці месяцаў, сярэдняй – да 1,5 года і ніжэйшай – да 4 гадоў. У сувязі з увядзеннем воінскай павіннасці ўтвараліся ваенныя акругі для арганізацыі набору навабранцаў.

У Беларусі, дзе рэформы праводзіліся пазней і з абмежаваннямі, яны адразу сутыкнуліся з контррэформамі, якія пачалі ўводзіцца з 1866 г., пасля замаху на імператара і асабліва з 1881 г., пасля забойства Аляксандра II. З 1866 г. суддзі былі падначалены губернатарам, пазней з разгляду судаў прысяжных былі выключаны палітычныя справы, узмацніўся адміністрацыйны нагляд за фарміраваннем складу прысяжных. У 1887 г. фактычна была адменена публічнасць судаў, а міністр юстыцыі атрымаў права прыпыняць судовыя разгледжанні.

Была адменена аўтаномія ўніверсітэтаў, узмацніўся адміністрацыйны нагляд за пачатковымі школамі і народнымі вучылішчамі, пачала пашырацца сетка царкоўна-прыходскіх школ. Зноў уводзіліся саслоўныя абмежаванні для вучобы ў сярэдніх навучальных установах.

У друку з 1882 г. зноў уводзілася папярэдняя цэнзура. Мясцовая адміністрацыя пасля 1881 г. атрымала права забараняць органы друку, прыпыняць дзейнасць земстваў і гарадскіх дум. З 1899 г. уводзіўся інстытут земскіх начальнікаў для кантролю за дзейнасцю земстваў. Новае Гарадавое палажэнне, прынятае ў 1892 г., значна павышала маёмасны цэнз па выбарам у гарадскія думы.

У Беларусі, акрамя таго, з 1866 г. было ўведзена ваеннае палажэнне з адпаведнымі наступствамі.

Пасля рэвалюцыі 1905-1907 гг. з мэтай стварэння для сябе апоры ў вёсцы з ліку сельскай буржуазіі ўрад па прапанове прэм'ер-міністра

П. Стальшпіна пачаў правядзенне аграрнай рэформы. Пачаткам яе стаў Указ імператара ад 9 лістапада 1906 г., які канчаткова прыняў сілу закона 14 чэрвеня 1910 г. пасля ўхвалення Дзяржаўнай думай і Дзяржаўным саветам. Згодна з ім ліквідавалася сялянская абшчына, сяляне атрымалі права выхаду з яе, замацавання за сабой надзельнай зямлі ў поўную ўласнасць з правам свабоднай куплі-прадажы. Пры выхадзе з абшчыны зямля зводзілася ў адзін масіў у выглядзе хутароў, калі гаспадар перавозіў туды і гаспадарчыя пабудовы, або адрубав, калі хатнія пабудовы заставаліся ў вёсцы. Згодна з Законам 1910 г. і Законам ад 29 мая 1911 г. аб землеўпарадкаванні ліквідацыю абшчыны і перасяленне сялян на хутары і вотрубны землеўпарадкавальныя камісіі маглі рабіць прымусова. Усяго на хутары і адрубны выйшлі 12 % сялян, у асноўным з усходняй Беларусі.

Дзяржаўныя і земскія ўстановы аказвалі сялянам-уласнікам пэўную аграрнамічную і тэхнічную дапамогу. Сялянскі пазямельны банк, крэдытныя кааператыўныя ўстановы імкнуліся аблегчыць шляхам прадстаўлення пазык куплю-прадажу зямлі.

Важным напрамкам рэформы стала перасяленне сялян, якія не мелі зямлі або выказвалі пажаданне аб яе прадажы, на свабодныя землі ў Сібіры або на Далёкім Усходзе. У 1907-1914 гг. з пяці заходніх губерняў перасяліліся 335,4 тысячы пераважна безземельных або малаземельных сялян, 10% з іх затым вымушана была вярнуцца ў родныя мясціны.

Рэформа закранула пераважна заможных сялян, якія выкарысталі яе для таннай скупкі зямлі, і сялянскую беднату, якая замацоўвала за сабой надзельную зямлю, каб тут-жа яе прадаць і канчаткова парваць з земляробствам. Яна садзейнічала сацыяльнаму раслаенню ў вёсках, развіццю ў сельскай мясцовасці капіталістычных адносін, канцэнтрацыі капіталістычнай зямельнай уласнасці.

7.3. Грамадскі рух ў Расіі і Беларусі ў другой палове ХІХ – пачатку ХХ стст.

У другой палове ХІХ ст. у грамадскім руху ўзмацнілася разначынна-дэмакратычная плынь, выразніком якой стала арганізацыя “Зямля і воля”, якая праіснавала з 1861 па 1864 гг. Гэта было агульнарасійскае аб’яднанне, якое выступала за перадачу зямлі сялянам без выкупу, за народаўладдзе. У Беларусі у гэты час аграрна-сялянскае пытанне абвастрылася за кошт польскага нацыянальна-вызваленчага руха, які перарос у паўстанне 1863-1864 гг. У гэтым руху выявіліся дзве палітычныя групы: “белыя” і “чырвоныя”. Першыя абмяжоўваліся адной мэтай: аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. “Чырвоныя” ставілі больш радыкальныя мэты: яны выказваліся за аднаўленне

Польшчы праз паўстанне, устанаўленне рэспубліканскага ладу. Найбольш радыкальныя з іх выказваліся за самавызначэнне народаў, ліквідацыю памешчыцкага землеўладання.

Для падрыхтоўкі і кіравання паўстаннем у Варшаве ў 1862 г. быў створаны Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК), а ў Вільні – Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК), фармальна падначалены ЦНК. Старшынёй апошняга з кастрычніка 1862 г. быў К. Каліноўскі.

Паўстанне пачалося ў Польшчы 23 студзеня 1863 г., раней вызначанага тэрміну. ЛПК падтрымаў яго, 1 лютага абвясціў сябе Часовым правінцыяльным урадам Літвы і Беларусі і абнародаваў праграму, якая, у прыватнасці, прадугледжвала перадачу сялянам бясплатна зямельных надзелаў, якімі яны да гэтага карысталіся. Але ў сакавіку ЦНК, дзе пачалі пераважаць “белыя”, незадаволены сепаратызмам і радыкальнасцю ЛПК, адхіліў ад улады апошні, у тым ліку і Каліноўскага, і замяніў яго Аддзелам па кіраўніцтву правінцыямі Літвы на чале з памешчыкам Я. Гейштарам.

З пачаткам паўстання у Беларусі, галоўным чынам у заходніх паветах, пачалі стварацца атрады паўстанцаў, у асноўным з ліку дробнай шляхты, рамеснікаў, навучэнцаў, афіцэраў, якія пакінулі армію. Агульнага плана дзеянняў не было. Сяляне з-за агранічанасці праграмы ЦНК і антыпольскай прапаганды ўлад у асноўнай масе не падтрымалі паўстання, таму яно не прыняло шырокага размаху і ператварылася ў дзейнасць разрозненых партызанскіх атрадаў. Усяго на Беларусі ў першай палове 1863 г. дзейнічалі ўсяго каля 15 тысяч паўстанцаў, якія не маглі супрацьстаяць рэгулярным войскам. За гэты час адбылася 46 баёў і сутычак паўстанцаў з карнікамі, дзве трэціх з іх зафіксаваны на Гродзеншыне і Віленшчыне. У чэрвені 1863 г., пасля арышту многіх членаў Аддзела па кіраўніцтву правінцыямі Літвы, на чале паўстання зноў стаў К. Каліноўскі, які ўтварыў падпольны ўрад – Чырвоны жонд, але было ўжо позна. Паўстанне ўжо ішло на спад. Сяляне, якія складалі асноўную масу насельніцтва, не падтрымалі яго. На гэта паўплывалі, з аднаго боку, рэпрэсіўныя меры з боку царскіх улад, з другога боку, змяншэнне выкупных плацяжоў для сялян і адмена палажэння часоваабавязаных. Восенню 1863 г. узброеная барацьба на Беларусі спынілася, а ў 1864 г. былі разгромлены і апошнія атрады ў Польшчы. 10 сакавіка 1864 г. К. Каліноўскага павесілі ў Вільні. На Беларусі і ў Літве было абвешчана ваеннае палажэнне, 128 удзельнікаў паўстання пакараны смерцю, каля 13 тыс. асуджаны на катаргу і высылку ў Сібір.

Пасля паўстання 1863-1864 гг. у апошняй трэці XIX стагоддзя на беларускіх землях адбылося каля 400 сялянскіх выступленняў. У гэты час выразнікамі іх інтарэсаў сталі народнікі, якія лічылі, што Расія можа

прыйсці да сацыялізму, мінуя капіталізм, праз сялянскую абшчыну. У 1879 г. арганізацыя “Зямля і воля” распалася на дзве часткі: “Чорны перадзел”, якая на першы план ставіла эканамічную барацьбу за раздзел памешчыцкай зямлі, і “Народную волю”, якая выступала за ўзмацненне палітычнай барацьбы і індывідуальны тэрор. Народніцкія гурткі дзейнічалі ў Віцебску, Гродна, Мінску, Магілёве, Слуцку і іншых гарадах Беларусі. У 1879-1880 гг. у Мінску існавала падпольная народніцкая друкарня, дзе выдаваліся лістоўкі і пракламацыі. У 1884 г. беларускія студэнты, якія вучыліся ў Пецяярбурзе, арганізавалі групу “Гоман”, якая імкнулася аб’яднаць народніцкія гурткі у Беларусі і ўстанавіла сувязі з некаторымі з іх. Былі таксама выдадзены два нумары аднайменнай газеты.

Пасля забойства народнікамі Аляксандра ІІ, выканаўцам якога з’явіўся беларус І. Грынявіцкі, народніцкія арганізацыі былі разгромлены і на іх змену прыйшлі ў 90-я гады ліберальныя народнікі. Які адказаліся ад індывідуальнага тэрора. Але ў гэты час ужо пачаў пашырацца рабочы рух, што садзейнічала распаўсюджванню марксістскіх ідэй і сацыял-дэмакратычнага руху. Праўда, у адрозненне ад Расіі, у Беларусі ў сувязі з асаблівасцямі прамысловага развіцця рабочы рух быў менш арганізаваным і насіў у асноўным эканамічны характар. У 70-я гады у Беларусі адбылося 7 забастовак, у 80-я гады – дзесяць, у 90-я гады – ужо 95. У гэты час з’явіліся першыя сацыял-дэмакратычныя гурткі, дзе рабочыя вывучалі марксізм. Пачалі стварацца рабочыя арганізацыі. У 1891 г. у Вільні адбыўся з’езд яўрэйскіх сацыял-дэмакратычных арганізацый Літвы, Беларусі і Польшчы, на якім быў утвораны Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі (БУНД), які галоўнай мэтай лічыў барацьбу за паляпшэнне эканамічнага становішча яўрэйскіх рабочых.

У 1898 г. у Мінску прайшоў першы з’езд сацыял-дэмакратычных арганізацый, на якім была ўтворана Расійская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя (РСДРП), якая выступіла за звяржэнне самадзяржаўя і ўстанавленне дыктатуры пралетарыята. Праўда, на другім з’ездзе ў 1903 г. РСДРП раскалолася на большавікоў, якія адстаявалі ідэю сацыяльнай рэвалюцыі, і меншавікоў, прыхільнікаў рэформ.

У 1902 г. узнікла партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсераў), якія дабіваліся замены самадзяржаўя дэмакратычнай рэспублікай галоўным чынам шляхам індывідуальнага тэрора, выступалі за перадачу зямлі сялянам на прынцыпах ураўняльнага размеркавання. У гэтым жа годзе групы партыі польскай сацыялістычнай (ППС), якія дзейнічалі ў Літве і Заходняй Беларусі, аб’ядналіся ў рэгіянальную арганізацыю – ППС у Літве. Яны таксама стаялі на пазіцыях народніцкага сацыялізму, але ў

праграме і выпускаемай літаратуры не было нават успамінаў пра Беларусь.

Пачаткам менавіта беларускага нацыянальна вызваленчага руху можна лічыць спробу стварэння гурткамі беларускай моладзі, студэнтаў і гімназістаў Беларускай рэвалюцыйнай партыі. Але ў працэсе стварэння гэтай арганізацыі ўзніклі разнагалоссі па выбару шляхоў далейшай дзейнасці: рэвалюцыйнаму або нацыянальна-адраджэнскаму. Гэта закончылася расколам БРП і ў 1903 г. частка нацыянальных дзеячаў на чале з братамі Луцкевічамі правяла ў Вільні першы з'езд Беларускай рэвалюцыйнай грамады, якая была перайменавана ў сацыялістычную і прыняла праграму. У ёй прадугледжвалася звяржэнне царызму, перадача зямлі сялянам, сацыялізацыя гаспадарак шляхам добраахвотнай кааперацыі, перадача фабрык рабочым, развіццё беларускай культуры, прадстаўленне Беларусі краявой аўтаноміі з сеймам у Вільні, выбранне чыноўнікаў.

Пад уплывам левых палітычных партый у пачатку ХХ стагоддзя пачаўся ўздём рабочага руху. У 1901-1904 гг. адбылося 408 эканамічных і палітычных стачак, у якіх прынялі ўдзел 56 тыс. чалавек. За гэты ж час 59 разоў рабочыя выходзілі на дэманстрацыі. Яны, як правіла, праходзілі пад аховай узброеных дружыннікаў. У беларускіх вёсках у 1901-1904 гг. адбылося 116 сялянскіх выступленняў, у асноўным у форме патраў і лясных парубак, захопу памешчыцкіх зямель і сервітутных угоддзяў.

З пачатку 1905 г. у сувязі з растрэлам 9 студзеня мірнай дэманстрацыі ў Пецярбурзе пачалася першая руская рэвалюцыя. Хваля выступленняў пратэсту пракацілася па ўсёй імперыі, у тым ліку і па Беларусі. У студзені стачкі, дэманстрацыі ахапілі 30 гарадоў і мястэчак, у іх прынялі ўдзел каля 60 тыс. чалавек. У красавіку – чэрвені пачаўся новы пад'ём рабочага руху, колькасць удзельнікаў эканамічных і палітычных стачак, дэманстрацый дасягнула 200 тыс. чалавек. Высокі ўзровень эканамічнай і палітычнай барацьбы рабочых назіраўся і ў наступныя месяцы. Большасцю выступленняў кіравалі мясцовыя арганізацыі РСДРП і Бунда. Адначасова за першае паўгоддзе 1905 г. адбылося 290 сялянскіх выступленняў, што амаль у тры разы перавысіла іх колькасць за папярэднія 4 гады. Да восені сялянскім рухам былі ахоплены ўсе паветы Беларусі. У кастрычніку-снежні 1905 г. палітычныя стачкі сталі спалучацца з паўстаннямі, узброенай барацьбой. Пачаліся хваляванні сярод салдат царскай арміі.

У час усерасійскай кастрычніцкай палітычнай стачкі рэвалюцыйным рухам былі ахоплены 53 гарады і мястэчкі Беларусі, а колькасць удзельнікаў палітычных стачак і дэманстрацый дасягнула 164 тыс. чалавек. У Гродне, Бабруйску, Брэсце адбыліся выступленні салдат. У

гэтых умовах царскі ўрад пайшоў на ўступкі. 17 кастрычніка Мікалай II падпісаў маніфест, згодна з якім народу абяцаліся палітычныя свабоды, сялянам дараваліся нядоімкі па выкупным плацяжам, утваралася Дзяржаўная дума з заканадаўчымі правамі. Але ў той жа час на наступны дзень у Мінску былі растралены удзельнікі мітыngu, якія сабраліся на прывакзальнай плошчы з нагоды прыняцця царскага маніфеста. Кастрычніцкая стачка і царскі маніфест актывізувалі кансерватыўны і ліберальна-буржуазны рух. Узніклі ўсерасійскія манархічныя партыі “Саюз рускага народа”, “Савет аб’яднанага дваранства”, “Айчыны саюз” з рэгіянальнымі аддзеламі, у тым ліку і ў Беларусі, а таксама ліберальна-буржуазныя – канстытуцыйныя дэмакраты (кадэты), “Саюз 17 кастрычніка”.

У лістападзе-снежні 1905 г., нягледзячы на палітычныя ўступкі царызма, рэвалюцыйны рух прадаўжаўся. Ён перарос ў снежаньскую палітычную стачку, якая ахапіла 17 гарадоў і мястэчак Беларусі. Масавы характар набылі сялянскія выступленні. Вышэйшай ступенню рэвалюцыі стала ўзброенае паўстанне ў Маскве, пасля чаго яна пайшла на спад. Пачаліся рэпрэсіі супраць актыўных удзельнікаў выступленняў.

Былі разгромлены многія мясцовыя арганізацыі левых партый. З чэрвеня 1907 г. царскі ўрад разагнаў Дзяржаўную думу і арыштаваў сацыял-дэмакратычную фракцыю. Летам гэтага года БСГ прыняла рашэнне аб самароспуску. Найбольш актыўныя члены і кіруючыя кадры Грамады згрупіраваліся вакол газеты “Наша ніва” і перайшлі ў асноўным да культурна-асветніцкай работы. Першая рэвалюцыя пацярпела паражэнне, але яна садзейнічала ператварэнню самадзяржаўя ў канстытуцыйную манархію.

Глава 8

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX – ПАЧАТКУ XX стст.

8.1. Фарміраванне беларускай нацыі. Адраджэнне беларускай мовы і літаратуры

8.2. Адукацыя, навука, друк у другой палове XIX – пачатку XX стст.

8.3. Архітэктура, выяўленчае мастацтва, тэатр і музыка Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.

8.1. Фарміраванне беларускай нацыі. Адраджэнне беларускай мовы і літаратуры

Супольнасці людзей, якія характарызуюцца ўстойлівымі эканамічнымі і тэрытарыяльнымі сувязямі, агульнасцю матэрыяльнай і духоўнай культуры, літаратурнай мовы, побыту, традыцый, самасвядомасцю, атрымалі назву нацый. У Еўропе нацыі пачалі ўзнікаць у перыяд пераходу ад феадалізма да капіталізму. Гэтаму садзейнічалі сацыяльныя, палітычныя, дэмаграфічныя фактары, уздым нацыянальных рухаў. У Беларусі працэс кансалідацыі нацыі пачаўся некалькі пазней, у 19-м стагоддзі. Замаруджванне працэсу ўтварэння беларускай нацыі растлумачваецца некалькімі прычынамі. Па-першае, адмоўную ролю сыгралі палітыка паланізацыі ў перыяд уваходжання Беларусі ў склад Рэчы Паспалітай і русіфікацыі ў пазнейшы час. Умацаванню нацыянальнай самасвядомасці насельніцтва перашкаджала, сярод іншага, і тое, што доўгі час беларускія землі называлі Літвой, а жыхароў – літвінамі, у 19-м стагоддзі на змену гэтай назве прыйшоў тэрмін “Паўночна-заходні край”, а жыхароў адпаведна пачалі дзяліць на рускіх і палякаў.

Па-другое, замаруджвала кансалідацыю беларускай нацыі і тое, што беларусы складвалі ў асноўным вясковае насельніцтва, а гарады, дзе галоўным чынам канцэнтравалася інтэлектуальнае, культурнае, палітычнае жыццё, друк, былі іншаэтнічнымі. Тут пераважалі яўрэі, рускія, палякі, беларусы ж складалі ў канцы XIX стагоддзя толькі 13,2 %.

Беларуская інтэлігенцыя адрознівалася слабасцю, яна была або апалячаная, або русіфіцыравана. Носьбітам беларускай ідэі стала галоўным чынам беларуская шляхта, палова якой згодна з перапісам

1897 г. лічыла сваёй роднай мовай беларускую. Захавальнікамі ж беларускай ідэі на этнічным узроўні было сялянства, якое складала 90 % насельніцтва. Менавіта з гэтага стасунку згодна перапісу 1897 г. 73 % насельніцтва пяці заходніх губерняў Расійскай імперыі назвалі сябе беларусамі.

Тым не менш, нягледзячы на неспрыяльныя фактары, у XIX стагоддзі ўсё выразней пачалі праяўляцца прыкметы беларускай нацыі. У гэты час, асабліва пасля адмены прыгоннага права, больш інтэнсіўна пачала развівацца таварна-рыначная гаспадарка, сяляне, памешчыкі, рамеснікі сталі больш вырабляць прадукцыі на продаж, адпаведна актывізаваліся гандлёвыя сувязі. Умацаванню эканамічных сувязей паміж рознымі рэгіёнамі Беларусі спрыяла будаўніцтва чыгунак і іншых шляхоў зносін, рост колькасці гарадоў і мястэчак, якія становіліся цэнтрамі лакальных мясцовых рынкаў.

У XIX стагоддзі паступова стабілізавалася этнічная тэрыторыя беларусаў, якая вызначалася агульнасцю побыта, мовы, самасвядомасці яе жыхароў. Менавіта ў канцы XIX-пачатку XX стст. вучоныя-этнографы Я. Карскі і іншыя ўжо змаглі распрацаваць этнічныя карты беларусаў. Згодна з імі этнічная тэрыторыя Беларусі не агранічвалася сучаснымі дзяржаўнымі межамі, а ахоплівала таксама і частку Беласточчыны. Віленшчыны, Смаленшчыны.

У гэты час пачала адраджацца беларуская літаратурная мова. Як вядома, ў 17-м стагоддзі адзінай дзяржаўнай мовай ў Рэчы Паспалітай засталася польская. Беларускія гаворкі працягвалі існаваць толькі ў вуснай і дыялектнай форме і іх ўжывала пераважна сялянства і ніжэйшыя слаі гарадскога і мястэчкавага насельніцтва.

Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі ліквідавала эканамічную замкнёнасць беларускіх зямель. Пашырэнне гаспадарчых і культурных сувязяў садзейнічала нівеліроўцы шматлікіх дыялектаў, канцэнтрацыі мясцовых гаворак у адзіную нацыянальную мову. Яна складвалася ў асноўным на аснове вуснай народнай творчасці і мясцовых дыялектаў, хаця пэўны ўплыў аказала таксама і русіфікатарская палітыка ўлад.

Беларуская мова развівалася галоўным чынам як мова мастацкай літаратуры і часткова публіцыстыкі. Фарміраванне яе адбывалася павольна, у неспрыяльных умовах забароны ўрадам друкавання літаратуры на беларускай мове. Гэты працэс актывізаваўся ў пачатку XX стагоддзя, калі, з аднаго боку, была знята забарона на друкаваныя беларускія творы, з'явіліся беларускія выдавецтвы і друкаваныя беларускамоўныя перыядычныя выданні, з другога боку, назіраліся ўздым беларускага нацыянальна-вызваленчага руху і актывізацыя культурна-асветніцкай работы. Беларуская мова ў гэты час узбагацілася, пачалі

складвацца асноўныя правапісныя і граматычныя нормы. Яна фарміравалася галоўным чынам на аснове сярэднебеларускіх гаворак.

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы нацыянальнага і сацыяльнага гнёту беларускага народа, у літаратуры другой паловы XIX – пачатку XX стст. таксама знайшоў адлюстраванне працэс нацыянальнага адраджэння. Мастацкія творы гэтай пары звернуты да простага чалавека, беларуса, напісаны на яго роднай мове. Яны носяць востры сацыяльны адбітак, садзейнічалі росту нацыянальнай самасвядомасці. Яркімі прыкладамі вострасацыяльнай публіцыстыкі, напісанай на высокім мастацкім узроўні і ў той жа час на мове, даступнай простым людзям, з’яляюцца 7 нумароў газеты “Мужыцкая праўда”, а таксама “Лісты з-пад шыбеніцы”, напісаныя К. Каліноўскім.

Крытычны пафас уласцівы і творам В. Дуніна-Марцынкевіча “Пінская шляхта”, “Залёты”, напісаным у 50-60-е гады XIX ст. Ужо сам факт карыстання беларускай мовай у разгул русіфікатарскай прапаганды з’яўляецца грамадзянскім подзвігам.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. і наступлення рэакцыі развіццё нацыянальнай літаратуры запаволілася, але не спынілася. У паэзіі Ф. Багушэвіча, сканцэнтраванай у зборніках “Дудка беларуская” і “Смык беларускі”, упершыню ў беларускай літаратуры з поўнай сілай загучала тэма патрыятызму і нацыянальнай годнасці. У цэнтры ўвагі твораў Ф. Багушэвіча было нялёгкае жыццё беларускага селяніна. Спачуваннем і сімпатыямі да простага чалавека, нацыянальным пафасам прасякнуты амаль усе творы паслядоўнікаў Ф. Багушэвіча – А. Гурыновіча і Я. Лучыны. Зборнік вершаў Я. Лучыны “Вязанка”, выдадзены ў 1903 г., з’яўляецца адлюстраваннем лірызму беларускай паэзіі таго часу. У ім адчуваецца вера ў лепшую будучыню Бацькаўшчыны.

Новым этапам у развіцці беларускай літаратуры стаў пачатак XX стагоддзя. Менавіта ў гэты час у 1905 г. была знята забарона на друкаваныя творы на беларускай мове, пачынаюць працаваць беларускія выдавецтвы “Загляне сонца і ў наша ваконца”, “Наша хата”, выдаюцца беларускія журналы “Саха”, “Лучынка”, пачынае выходзіць газета “Наша ніва”. Менавіта ў гэты час бліскуча праявіўся талент такіх маладых паэтаў і празаікаў, як Я. Купала, Я. Колас, Цётка (А. Пашкевіч), М. Багдановіч, А. Гарун, К. Буйло, Я. Журба. У умовах развіцця рэвалюцыйнага і нацыянальна-дэмакратычнага руху галоўнымі тэмамі ў творчасці гэтых пісьменнікаў сталі нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне, адраджэнне Бацькаўшчыны, сцвярджэнне чалавечай годнасці беларускага мужыка. Зборнікі рэвалюцыйных вершаў Цёткі “Скрыпка беларуская”, “Хрэст на свабоду” сталі першымі арыгінальнымі творамі беларускай паэзіі XX стагоддзя. Заснавальнікамі новай беларускай літаратуры і

літаратурнай мовы былі Я. Купала і Я. Колас. Зборнікі іх твораў “Шляхам жыцця”, “Песні жалбы” звернуты да простага чалавека, селяніна. У іх адчуваецца імкненне абудзіць свядомасць беларускага народа.

Глыбокім філасофскім роздумам, тонкай лірыкай прасякнуты вершы М. Багдановіча, якія ўвайшлі ў зборнік “Вянок”. У цэлым у гэты час беларуская культура, і ў прыватнасці, літаратура дасягнула значных поспехаў. Яна выходзіць за этнаграфічныя межы і становіцца поруч з культурай іншых народаў.

8.2. Адукацыя, навука, друк у другой палове XIX – пачатку XX стст.

Патрэбы капіталістычнага развіцця, тэхналагічны пераварот і ўдасканаленне прамысловай і сельскагаспадарчай таварнай вытворчасці патрабавалі пашырэння адукацыі сярод насельніцтва. Але, з другога боку, на развіццё сеткі навучальных устаноў у Расійскай імперыі, у тым ліку і ў Беларусі, значны ўплыў аказала рэпрэсіўная палітыка улад, асабліва пасля паўстання 1863-1864 гг. У гэты час былі закрыты адзіная ў Беларусі вышэйшая навучальная установа – Горацкі сельскагаспадарчы інстытут, Навагрудская гімназія, Маладзечанская, Свіслацкая прагімназіі, польскія школы і амаль усе прыватныя навучальныя установы. Асноўнай формай навучання такім чынам сталі пачатковыя школы, якія згодна з “Часовымі правіламі...” 1864 г. былі пастаўлены пад кантроль улад і праваслаўнага духавенства, а выкладанне пераведзена на рускую мову. У 1868 г. у Беларусі налічвалася 1391 навучальная установа, з іх 1249 – пачатковых школ. У гэты час для кантролю за іх дзейнасцю былі ўведзены пасады інспектараў народных вучылішч і дырэктараў народных вучылішч. Пачатковая школа прыходзілася на некалькі дзесяткаў вёсак, матэрыяльная база была вельмі слабай. З пераводам школ на рускую мову навучання абвастрылася праблема настаўніцкіх кадраў, таму ў 1864-1876 гг. у Маладзечна, Несвіжы, Полацку і Свіслачы былі адкрыты настаўніцкія семінарыі. У гады контррэформаў у 1884 г. выйшло палажэнне, згодна з якім народныя вучылішчы пераўтвараліся ў царкоўна-прыходскія школы з адпаведнай зменай у навучальных праграмах, падпарадкоўваліся Сіноду і мясцоваму духавенству. Але іх колькасць значна павялічылася – да 5814 у 1889 г. У павятовых і губернскіх гарадах дзейнічалі няпоўныя сярэднія і сярэднія навучальныя установы – прагімназіі і гімназіі, але доступ для дзяцей простага народы быў практычна закрыты з-за высокай платы за навучанне і згодна з так званым цыркулярам “аб кухарчыных дзецях”, які быў выдадзены ў 1887 г.

Усяго ж у канцы XIX стагоддзя ў Беларусі налічваліся 6813 навучальных устаноў розных тыпаў, у якіх навучаліся 216 тысяч дзяцей.

У пачатку XX стагоддзя ў сістэме школьнай адукацыі Беларусі адбыліся пэўныя змены. Агульная колькасць навучальных устаноў да 1914 г. павялічылася да 7682, з іх пачатковых школ – 7492. Такім чынам, пачатковая сістэма адукацыі заставалася пануючай, але ў той жа час значна паменшылася колькасць царкоўна-прыходскіх школ і адпаведна павялічылася колькасць школ, якія знаходзіліся ў веданні Міністэрства народнай асветы і мясцовых земстваў. Гэта азначала значны шаг уперад, але ў цэлым узровень адукацыі заставаўся нізкім, навучанню падлягалі толькі 20-25% хлопчыкаў і дзяўчынак.

Новым у сістэме навучання ў канцы XIX – пачатку XX стст. стала пашырэнне сеткі прафесійных навучальных устаноў: прамысловых, камерцыйных вучылішчаў, сельскагаспадарчых, ветэрынарна-фельчарскіх школ, настаўніцкіх семінарыяў.

Навука другой паловы XIX-пачатку XX стст. была прадстаўлена галоўным чынам этнаграфічнымі даследаваннямі Беларусі. Значную ролю ў гэтым, за адсутнасцю ВДУ, сыгралі навуковыя таварыствы: Паўночна-Заходняе аддзяленне Рускага геаграфічнага таварыства ў Вільні, таварыства па вывучэнню Беларускага краю ў Магілёве, таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі ў Мінску.

Вялікі ўклад ў вывучэнне свайго края ўнеслі члены гэтых таварыстваў, мясцовыя краеведы, якія затым сталі буйнымі вучонымі-этнографамі, І. Насовіч, Е. Раманаў, М. Нікіфароўскі, П. Шэйн, Я. Карскі і іншыя. І Насовіч падрыхтаваў і апублікаваў “Словарь белорусского наречия”, некалькі зборнікаў беларускіх прымавак і загадак. Больш за 200 работ, прысвечаных розным бакам жыцця народа, напісаў Е. Раманаў. М. Нікіфароўскі вядомы перш за ўсё сваімі працамі, прысвечанымі Віцебскай губерні. Я. Карскі апублікаваў фундаментальнае даследаванне – трохтомнік (7 кніг) “Беларусы”.

Даследаванні ў галіне іншых навук праводзілі таксама створаныя ў другой палове XIX ст. навуковыя таварыствы ўрачоў, губернскія таварыствы сельскай гаспадаркі. Яны займаліся таксама выдавецкай, асветніцкай дзейнасцю, спрыялі папулярызацыі навуковых дасягненняў сярод шырокіх колаў насельніцтва.

Афіцыйны друк быў прадстаўлены ў другой палове XIX стагоддзя “Губернскими ведомостями”, якія выдаваліся ва ўсіх губернскіх гарадах. У апошняй чвэрці XIX стагоддзя сталі выдавацца “Минский листок”, “Виленский листок” – літаратурна-палітычная газеты, у якіх друкавалі свае артыкулы многія беларускія краязнаўцы. У пачатку XX стагоддзя

перыядычны друк стаў больш разнабаковым. У 1906 г. у Беларусі ўжо выдавалася звыш 60 газет і часопісаў, у асноўным рускамоўных. Але пасля зняцця забароны кнігадрукавання на беларускай мове ў беларускім выдавецтве “Загляне сонца і ў наша ваконца” было выдадзена 77 найменаваных беларускіх кніг. У гэты час пачала выходзіць першая беларуская грамадска-палітычная газета “Наша доля”, якая затым была перайменавана ў “Нашу ніву”. Яна аставіла глыбокі след у гісторыі нацыянальнага і культурнага адраджэння беларускага народа. Але гэтае ажыўленне беларускай перыёдыкі было спынена з пачаткам сусветнай вайны.

8.3. Архітэктура, выяўленчае мастацтва, тэатр і музыка Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.

У другой палове XIX стагоддзя назіраецца распад стылявога адзінства і на змену класіцызму прыходзіць стыль эклектыкі. Ён вызначаўся спалучэннем рознастылявых форм. Пры гэтым касцёлы будаваліся з перавагай элементаў неаготыкі або неараманскага стылю (касцёл св. Сімяёна і Елены ў Мінску), праваслаўныя храмы ў неарускім стылю (цэрквы ў Барысаве і іншых гарадах), для тэатраў было характэрным барока (цяперашні тэатр імя Я. Купалы ў Мінску), банкі, установы, чыгуначныя вакзалы мелі элементы рэнесанса. У гэты час шырокае распаўсюджванне атрымалі палацава-паркавыя ансамблі, дзе таксама спалучаліся розныя стылі. Упор рабіўся на вонкавую дэкаратыўнасць фасадаў, манументальнасць пабудовы.

У канцы XIX-пачатку XX стст. у збудаваннях вытворчага прызначэння і ў жылых дамах пачалі праяўляцца рысы новага архітэктурнага стылю – мадэрна. Яго адрозненнем было выкарыстанне сучасных канструкцый і метала, шкла, іншых разнастайных матэрыялаў, асіметрычнасць кампазіцыі. Аднак мадэрн шырокага распаўсюджвання не атрымаў.

Беларускі жывапіс другой паловы XIX стагоддзя развіваўся ў рэчышчы дэмакратычнага рэалізму, бліжкім да крытычнага рэалізму рускіх мастакоў-перасоўнікаў. Мастак К. Альхімовіч унёс нямалы ўклад у далейшае развіццё гістарычнага жанру. Вядомы яго карціны “Пахаванне Гедыміна”, “Смерць Міхаіла Глінскага ў турме” і іншыя. У гэтым жанры працаваў і другі мастак – Ф. Дмахоўскі.

Выдатным прадстаўніком пейзажнага жанру быў А. Гараўскі. Найбольш значныя карціны “Бераг ракі Свіслач”, “На бацькаўшчыне”, “Вечар у Мінскай губерні” і інш. былі ім створаны менавіта ў Беларусі.

Вядучым жа жанрам у беларускім выяўленчым мастацтве стаў бытавы, перш за ўсё партрэтны жывапіс. Вострасацыяльную афарбоўку

набыла карціна “Пастух” Н. Сілівановіча і іншыя яго работы. Гэтая тэма атрымала дальнейшае развіццё ў працах мастакоў пачатку XX стагоддзя Ю. Пэна (серыя партрэтаў рамеснікаў), Ф. Рушчыца “Зямля”, “У касцёла”. Але ў гэты час ў жывапісу таксама пачалі праяўляцца новыя рысы мадэрна. Гэта было характэрным для творчасці М. Шагала, В. Бялыніцкага-Бірулі.

Рэпрэсіі пасля паўстання 1863-1864 гг. адмоўна адбіліся на развіцці нацыянальнага тэатральнага мастацтва. У гэты час у асноўным развіваўся аматарскі тэатр, які меў выразна дэмакратычны напрамак, а ў гарадах гастралювалі акцёры рускіх і іншых тэатраў.

У 1890 г. у Мінску было створана Таварыства аматараў мастацтва і адначасова быў адкрыты пастаянны тэатр.

У пачатку XX стагоддзя прадаўжалі дзейнічаць шматлікія музычна-драматычныя гурткі і арганізацыі так званых беларускіх вечарынак. На іх аснове і ўзнікла першая прафесійная беларуская трупа – тэатр Ігната Буйніцкага. І. Буйніцкі і яго акцёры актыўна гастралювалі, ў тым ліку і ў Пецябург, Варшаве.

Дзейнасць Першай беларускай трупы, аматарскіх драматычных гурткоў адыгралі пэўную ролю ў паглыбленні свядомасці беларусаў, развіцці нацыянальнай культуры.

Другая палова XIX стагоддзя стала важным этапам развіцця беларускай музыкі. Гэтаму садзейнічала актывізацыя этнаграфічнай працы, у выніку якой у канцы XIX стагоддзя выйшлі з друку песенныя фальклорныя зборнікі “Песни белорусские”, аўтар А. Чэрня, і “Белорусские песни Минской губернии” (аўтар М. Янчук), “Беларускія песні з нотамі” А. Грыневіча, “Беларускі песеннік з нотамі для народных і школьных хораў” Л. Рагоўскага. Музычны фальклор беларускага народа выкарыстоўвалі ў сваёй творчасці вядомыя рускія кампазітары М. Рымскі-Корсакаў, М. Мусаргскі, А. Глазуноў і іншыя.

Прыкметную ролю ў развіцці музычнага мастацтва адыгралі літаратурна-музычныя гурткі і таварыствы аматараў прыгожых мастацтваў, якія пачалі стварацца ў канцы XIX – пачатку XX стст. У пачатку XX стагоддзя пачалі дзейнічаць і першыя музычныя навучальныя установы. Такім чынам, у пачатку XX тагоддзя быў закладзены фундамент прафесійнага музычнага мастацтва Беларусі.

Глава 9

БЕЛАРУСЬ У ПАЧАТКУ НАЙНОЎШАГА ЧАСУ. ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ БЕЛАРУСІ Ў ПАСЛЯКАСТРЫЧНІЦКІ ПЕРЫЯД (1917-1920 гг.)

9.1. Першая сусветная вайна і Беларусь. Лютаўская і кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. на Беларусі

9.2. Першы ўсебеларускі з'езд і абвяшчэнне Беларускай народнай рэспублікі

9.3. Утварэнне БССР і Літоўска-Беларускай ССР

9.4. Вайна Польшчы і Савецкай Расіі. Другое абвяшчэнне БССР

9.1. Першая сусветная вайна і Беларусь. Лютаўская і кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. на Беларусі

У пачатку XX стагоддзя абвастраліся супярэчнасці з-за калоній, рынкаў збыта і сфер уплыву паміж еўрапейскімі дзяржавамі і перш за ўсё паміж старай каланіяльнай дзяржавай Англіяй і хутка набіраючай эканамічную і ваенную моц Германіяй. Гэта прывяло да ўтварэння двух ваенна-палітычных блокаў дзяржаў: Германія, Аўстра-Венгрыя і Італія, з аднаго боку, Францыя, Англія і Расія, з другога, і пачатку 1 жніўня 1914 г. вайны паміж імі. Гэтая вайна з цягам часу перарасла ў сусветную, у якой прыняло ўдзел 38 краін з насельніцтвам 1,5 млрд. чалавек. Першапачаткова германскі блок імкнуўся шляхам “бліцкрыга” разграміць Францыю, каб пазбегнуць вайны на два фронты. Расійскія войскі, каб аблегчыць палажэнне саюзнікаў, пачалі актыўныя дзеянні у Галіцыі і Усходняй Прусіі. Паступова пасля перадыслакацыі нямецкіх войск Усходні фронт стаў галоўным: тут к 1915 г. было сканцэнтравана 140 аўстра-германскіх дывізіяў супраць 91 на англа-французскім фронце. Пасля некалькі паражэнняў расійская армія аставіла тэрыторыю Польшчы, частку заходняй Беларусі і толькі ў кастрычніку 1915 года фронт стабілізаваўся па лініі Дзвінск-Паставы-Баранавічы-Пінск. Прыкладна 25% тэрыторыі Беларусі аказалася ў акупацыйнай зоне. Тут быў устаноўлены акупацыйны рэжым, які суправаджаўся рэквізіцыямі, увядзеннем прымусовых работ, розных падаткаў і інш. Але і ў гэтых умовах беларускія палітычныя дзеячы паспрабавалі выкарыстаць

вызваленне з пад расійскіх улад для нацыянальна-вызваленчага руху. У 1915 г. быў утвораны Беларускі народны камітэт (БНК) на чале з А. Луцкевічам. Пад яго кіраўніцтвам пачала выпускацца газета “Гоман”, працавалі таварыствы “Золак”, “Навуковае таварыства”, “Беларускі вучыцельскі саюз” і інш. У снежні 1915 г. быў выпушчаны “Універсал Вялікага княства Літоўскага”, у якім адзначалася аб намеры ўтварыць канфедэратыўную дзяржаву. Але немцы аддалі перавагу літоўцам і згадзіліся на ўтварэнне ў пачатку 1917 г. літоўскай Рады (Тарыбы), кіруючага органа літоўскай дзяржаўнасці пад пратэктаратам Германіі.

На неакупіраванай немцамі тэрыторыі Беларусі склалася складанае сацыяльна-эканамічнае становішча. У расійскую армію было мабілізавана каля паловы мужчын. 1,5 млн. чалавек эвакуіраваліся ўглыб Расіі, адначасова ў Беларусі аказалася каля 1,7 млн. бежанцаў з заходніх рэгіёнаў Расійскай імперыі. Большая частка прамысловасці таксама была эвакуіравана, астатняя пераведзена на выпуск ваеннай прадукцыі. На 70 % скараціліся пасяўныя плошчы. Адпаведна пачаў адчувацца востры дэфіцыт прадуктаў харчавання, прамысловых тавараў, у некалькі разоў узраслі цэны на іх. Усё гэта вызывала незадавальненне насельніцтва. Гэта выявілася ў ажыўленні рабочага руху, захопу сялянамі памешчыцкай маёмасці. Пачаліся хваляванні сярод салдат, найбольш буйным з якіх стала выступленне 4 тыс. ваеннаслужачых на Гомельскім размеркавальным пункце ў кастрычніку 1916 г. Нарастала незадавальненне і ў цэнтральных рэгіёнах Расіі.

23 лютага 1917 г. у Петраградзе пачаліся стихійныя хваляванні, якія да 27 лютага перараслі ва ўзброенае паўстанне. 2 сакавіка цар Мікалай II адрокся ад прастола. З ліку дэпутатаў дзяржаўнай думы быў створаны часовы ўрад, які спачатку ўзначаліў князь Г. Львоў, затым А. Керэнскі. У ходзе паўстання быў сфарміраваны таксама Петраградскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў, які меў рэальную ўладу ў сталіцы. Такім чынам утварылася двоеўладдзе. Савет, дзе пераважалі меншавікі і эсеры, падтрымаў Часовы ўрад, але аставіў за сабой права кантроля за яго дзейнасцю. Канчатковае рашэнне аб будучым дзяржаўным ладзе, як і пытанне аб зямлі, былі адкладзены да Ўстаноўчага схода.

Пасля атрымання звестак аб перамозе рэвалюцыі ў Петраградзе ў Мінску 4 сакавіка быў утвораны Часовы грамадскі камітэт парадку як орган мясцовага кіравання Часовага ўрада. Падобныя камітэты ўзніклі і ў другіх буйных гарадах Беларусі. 6 сакавіка Часовы ўрад перадаў уладу на месцах сваім камісарам, як правіла, старшыням губернскіх і павятовых земскіх упраў. У гэты ж дзень быў створаны і Мінскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Такія ж саветы пачалі ўтварацца і ў другіх гарадах. Такім чынам, у Беларусі таксама назіралася двоеўладдзе, але асаблівасцю

было тое, што ў гэтым рэгіёне знаходзілася стаўка вярхоўнага камандавання і дыслацыраваліся воінскія часці. Ваенныя сталі трэцяй рэальнай сілай, якая аказвала свой уплыў на далейшае развіццё падзей. Але і ў арміі таксама пачалася дэмакратызацыя, пачынаючы з 1 сакавіка, ва ўсіх вайсковых падраздзяленнях былі створаны вайсковыя камітэты. Хаця яны і прызналі Часовы ўрад, але часта не падпарадкоўваліся камандаванню і нават бралі дзейнасць камандзіраў пад свой кантроль. Паступова вызначалася і чацвёртая сіла: нацыянальныя арганізацыі, якія сталі на шлях нацыянальнага адраджэння.

Пасля рэвалюцыі пачалі аднаўляцца і пашыраць сваю дзейнасць палітычныя партыі: кадэты, эсеры, бундаўцы, сацыял-дэмакраты. Аднавіла сваю дзейнасць і Беларуска-сацыялістычная грамада, якая летам 1917 г. ужо налічвала 5 тысяч членаў. Акрамя яе, узніклі яшчэ 23 нацыянальныя арганізацыі, найбольш буйнымі з іх з'яўляліся Беларуска-народная сацыялістычная партыя (БПС), Беларуска-хрысціянская дэмакратыя (БХД), Беларуска-саюз зямельных ўласнікаў і іншыя. 25 сакавіка яны правялі ў Мінску свой з'езд і выбралі Беларуска-нацыянальны камітэт на чале з буйным памешчыкам Р. Скірмунтам для падрыхтоўкі выбараў ў Беларуска-крайнюю раду. Рада падтрымала Часовы ўрад, але дабівалася аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай федэрацыі. Нявырашанасць галоўных пытанняў, якія ставіліся народам у часы рэвалюцыі, пагаршэнне эканамічнага становішча мас, няўдачы на фронце падарвалі давер народа да ўлады. Палітычны крызіс асабліва абвастрыўся пасля 4 ліпеня 1917 г., калі была расстраляна масавая дэманстрацыя, якая прайшла ў Петраградзе пад лозунгамі перадачы ўлады Саветам і заключэння міру. Перыяд двоеўладдзя скончыўся перамогай буржуазіі. Страціў уплыў і Беларуска-нацыянальны камітэт, дзе пераважалі прадстаўнікі маёмасных слаёў насельніцтва. 10 ліпеня ў Мінску адбыўся другі з'езд беларускіх арганізацый, на якім замест БНС была створана Цэнтральная Рада беларускіх арганізацый, больш левая па свайму складу і кіраўніцтву. Пазней, у кастрычніку 1917 г. ЦБР была пераўтворана ў Вялікую беларускую раду. У яе увайшлі і прадстаўнікі Цэнтральнай беларускай вайсковай рады, якая была выбрана на з'ездзе воінаў-беларусаў заходняга фронту 18-24 кастрычніка 1917 г.

У умовах паглыбляўшагася палітычнага, сацыяльнага і эканамічнага крызісу галоўнакамандуючы генерал Л. Карнілаў вырашыў устанавіць ваенную дыктатуру. Для гэтага ён рушыў з фронту частку войскаў на Петраград. Адпор мецязу аказалі бальшавікі. Пад іх кіраўніцтвам пры саветах пачалі стварацца ваенна-рэвалюцыйныя камітэты, чырвонагвардзейскія атрады, якія блакіравалі ў Беларусі на шляху руху карнілаўскіх часцей вузлавых чыгуначных станцый і адначасова вялі

прапаганду сярод салдат. Пасля падаўлення карнілаўскага выступлення ўплыў бальшавікоў значна ўзмацніўся, у многіх саветах прайшлі перавыбары. У гэтых умовах бальшавікі ўзялі курс на ўзброенае паўстанне, якое адбылося 25 кастрычніка 1917 г. ў Петраградзе. У гэты ж дзень II з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў сфарміраваў урад на чале з У.І. Леніным, абраў Цэнтральны Выканаўчы камітэт, прыняў дэкрэты аб міры і зямлі.

Калі ў Мінску стала вядома аб перамозе рэвалюцыі ў Петраградзе, Мінскі Савет аб'явіў аб пераходзе краявой улады ў яго рукі. 27 кастрычніка пры ім быў створаны Ваенна-рэвалюцыйны камітэт.

У гэты ж дзень быў таксама створаны ў Мінску Камітэт выратавання рэвалюцыі, які не прызнаў савецкую ўладу. Яго падтрымалі мінская гарадская дума, стаўка. У горад былі ўведзены ваенныя часці. Але падыход з фронту на дапамогу Мінскаму Савету браняпоезда з дэсантам змяніў суадносіны сіл і Камітэт выратавання рэвалюцыі быў распушчаны. На працягу кастрычніка – лістапада адносна хутка і бяскрыўна Савецкая ўлада перамагла і ў другіх гарадах Беларусі, а таксама на Заходнім фронце. У лістападзе 1917 г. адбыліся тры з'езды Саветаў: з'езд саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, трэці з'езд саветаў сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерній, другі з'езд армій заходняга фронту. Выбраныя імі выканаўчыя камітэты аб'ядналіся ў Аблвыканкамзах, які стаў галоўным органам улады на Беларусі. Выканаўчым органам стаў Абласны Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці. Апошнім горадам, дзе была ўсталявана савецкая ўлада, стаў Магілёў. Толькі з дапамогай балтыйскіх маракоў 5-10 студзеня 1918 г. тут была ліквідавана стаўка і праведзены губернскі з'езд Саветаў.

9.2. Першы ўсебеларускі з'езд і абвясчэнне Беларускай народнай рэспублікі

Пасля перамогі кастрычніцкай рэвалюцыі Вялікая беларуская рада адхіліла прапанову Аблвыканкамзаха аб сумесным кіраванні Беларускаю і разам з Беларускай абласнай камітэтам (БАК), які быў утвораны на Ўсерасійскім сялянскім з'ездзе, пачалі рыхтаваць з'езд для рашэння пытання аб будучым дзяржаўным будаўніцтве і органах улады. Афіцыйна ўсебеларускі кангрэс, на які былі запрошаны 1872 дэлегаты, пачаў працаваць 14 снежня 1917 г. На ім выявіліся тры плыні: незалежнікі (ў асноўным прадстаўнікі ВБР, ЦБВР) выступалі за незалежнасць Беларусі, цэнтр – галоўным чынам дэлегататы ад БАКа, члены БСГ, эсеры – выступаў за аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэрацыі, і так званыя асімілятары, якія лічылі найбольш мэтазгодным захаваць існуючае палажэнне Паўночна-Заходняга краю. Дэлегаты выбралі прэзідыум,

утварылі раду з'езда, 15 снежня прынялі парадак дня і пасля абмеркавання яго на секцыях вечарам 16 снежня сабраліся на плянарнае паседжанне. З'езд прызнаў цэнтральную ўладу ў Расіі, выказаўся за аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэрацыі, але не прызнаў мясцовую ўладу Аблвыканкамазаха і пастанавіў “вылучыць са свайго складу орган краёвай улады ў асобе Усебеларускага Савета сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў, якому ўручыць кіраванне Беларуссю аж да склікання Беларускага ўстаноўчага сходу”. У адказ у ноч з 17 на 18 снежня Аблвыканкамзах распусціў з'езд. На падпольным паседжанні 18 снежня рада з'езда аб'явіла сябе пастаянна дзейнічаючым органам мясцовай улады – Саветам з'езда, выбрала выканкам Савета і прыняла рашэнне аб скліканні II усебеларускага кангрэса. У студзені 1918 г. III Усерасійскі з'езд рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў ухваліў дзеянні Аблвыканкамзаха і СНК Заходняй вобласці, расцаніўшы ўсебеларускі кангрэс як з'езд буржуазных нацыяналістаў, памешчыкаў, якія хацелі рэстаўрыраваць старую ўладу.

У гэты час у снежні 1917 – студзені 1918 гг. у Брэсце праходзілі перагаворы аб міры паміж Германіяй і Савецкай Расіяй. Савецкі бок не згадзіўся з цяжкімі ўмовамі міру, прапанаванымі Германіяй, і немцы 18 лютага пачалі наступленне. Дзейнічаючы сумесна з часцямі польскага корпуса Доўбар-Мусніцкага, яны хутка падыйшлі да Мінска. 19 лютага савецкія органы ўлады эвакуіраваліся ў Смаленск і ў гэтых умовах выканкам з'езда аб'явіў сябе мясцовай ўладай. 21 лютага ён прыняў першую статутную грамату і сфарміраваў урад – Народны сакратарыят, але беларускую дзяржаўнасць не абвясціў.

9 сакавіка выйшла 2-я статутная грамата, у якой абвясчалася Беларускай народная рэспубліка ў этнаграфічных межах рассялення беларусаў. Вызначаліся заканадаўчы орган БНР – Рада і выканаўчы – Народны сакратарыят. Абвясчалася аб скасаванні прыватнай уласнасці на зямлю, увядзенні васьмігадзіннага рабочага дня.

25 сакавіка была прынята 3-я статутная грамата, у якой дэкларавалася незалежнасць Беларусі.

Беларуская народная рэспубліка абвясчалася ўжо пасля таго, як па ўмовах Брэсцкага міру паміж Германіяй і Расіяй ад 3 сакавіка 1918 г. 85 % Беларусі адыходзілі да Германіі, другімі словамі, у умовах нямецкай акупацыі. Таму абвясчэнне дзяржаўнасці і тым больш яе незалежнасці насіла дэкларатыўны характар, паколькі рэальная ўлада належала нямецкаму камандаванню. Афіцыйна Германія не прызнала БНР, не праявілі да яе цікавасці і краіны Антанты і США, але акупацыйныя ўлады не перашкаджалі займацца культурна – асветніцкай дзейнасцю. Калі ж кіраўніцтва БНР паспрабавала стварыць свае ўзброеныя сілы, у пачатку

красавіка акупанты забаранілі яго дзейнасць. Пасля гэтага была фактычна створана новая рада, дзе пераважалі Р. Скірмунт і іншыя прадстаўнікі заможных колаў. Рада звярнулася да кайзера з тэлеграмай, у якой заявіла аб тым, што толькі пад апекай Германіі Беларусь бачыць сваю будучыню. Гэта паглыбіла палітычны крызіс. З рады выйшлі эсеры, БСГ, меншавікі. Астаўшаяся яе частка заняла адкрыта прагерманскую пазіцыю, адмяніла палажэнні 2-й Статутнай граматы БНР адносна адмены ўласнасці на зямлю і 8-гадзіннага рабочага дня, заявіла, што на тэрыторыі Беларусі не дзейнічаюць пастановы РСФСР, нават выступіла з пратэстам, калі згодна з дадатковай дамоўленасцю з Савецкай Расіяй Германія ў жніўні 1918 г. пачала частковы вывад войск з Беларусі. Улічваючы змены ў арыентацыі Рады БНР, акупацыйныя ўлады перадалі ў яе веданне гандаль, сацыяльную апеку, асвету і культуру. Адносныя поспехі былі дасягнуты толькі ў галіне адукацыі і навукі: адкрыты больш за 150 беларускіх школ, Мінскі педагагічны інстытут, выдавецтва “Прасвета”. Працягваўся выпуск газет “Гоман”, “Вольная Беларусь”, утвораны культурна-асветніцкія таварыствы “Бацькаўшчына”, драмы і камедыі.

Беларуская народная рэспубліка спыніла сваю існаванне на тэрыторыі Беларусі адначасова з выгнаннем акупантаў. Дзеячы БНР эмігрыравалі і частка іх увайшла ў склад Літоўскай Тарыбы.

Такім чынам, утварэнне БНР было спробай рэалізацыі ідэі беларускай дзяржаўнасці, але не рэальнай дзяржаўнасцю. Заслуга БНР перш за ўсё ў тым, што перад грамадскасцю было заяўлена аб існаванні беларускага нацыянальнага руху і неабходнасці вырашэння праблемы Беларускай дзяржавы.

9.3. Утварэнне БССР і Літоўска-Беларускай ССР

Пасля лістападаўскай рэвалюцыі 1918 года ў Германіі Савецкая Расія дэнансавала Брэсцкі дагавор. Германскія войскі пачалі адыходзіць з захопленых тэрыторый. 10 снежня быў вызвалены Мінск. Трэба адзначыць, што ў лістападзе-снежні 1918 г. былі абвешчаны Эстонская ССР, Латвійская ССР, Літоўская ССР і Украінская ССР. Але ў адносінах да беларускіх зямель Усерасійскі Цэнтральны Выканаўчы Камітэт 23 снежня 1918 г. прыняў рашэнне аб іх уключэнні ў склад расійскай федэрацыі. Супраць выступілі беларускія секцыі пры ЦК РКП(б), Белнацком, які дзейнічаў з студзеня 1918 г. як аддзел Народнага камісарыята па справах нацыянальнасцей РСФСР і Мінгубрэўком, створаны адразу ж пасля вызвалення Мінска. У выніку 24 снежня Пленум ЦК РКП(б) прыняў пастанову аб утварэнні Беларускай савецкай сацыялістычнай рэспублікі. На нарадзе ў Наркамнацы РСФСР, якая адбылася 27 снежня з удзелам прадстаўнікоў аблвыканкамзаха,

Белнацкома, былі вырашаны пытанні аб урадзе БССР, межах рэспублікі, кіруючым партыйным цэнтры.

30 снежня 1918 г. адбылася VI Пайночна-Заходняя абласная канферэнцыя бальшавікоў, дэлегаты якой прадстаўлялі 5 беларускіх губерняў. Канферэнцыя абвясціла сябе 1-м з'ездам Камуністычнай партыі Беларусі і прыняла рэзалюцыю аб абвясчэнні БССР. У склад рэспублікі павінны былі ўвайсці Мінская, Магілёўская, Смаленская, Віцебская і Гродзенская губерні, дзе пражывалі пераважна беларусы. Быў створаны часовы ўрад рэспублікі, які 1 студзеня 1919 г. апублікаваў маніфест, дзе абвясчалася аб утварэнні ССРБ, а таксама аб нацыяналізацыі фабрык, заводаў, чыгунак, банкаў, зямлі. 8 студзеня ўрад пераехаў у сталіцу ССРБ – г. Мінск. У студзені прайшлі валасныя, павятовыя, губернскія з'езды Саветаў, на якіх прайшлі выбары дэлегатаў на першы рэспубліканскі з'езд Саветаў. 1 Усебеларускі з'езд Саветаў рабочых, сялянскіх, чырвонаармейскіх дэпутатаў адбыўся 2-3 лютага 1919 г. ў Мінску. На ім была прынята дэкларацыя аб утварэнні ССРБ і ўстанаўленні федэратыўных сувязей паміж Савецкай Беларуссю і РСФСР, Канстытуцыя ССРБ, вызначаны кіруючыя органы ўлады. У адпаведнасці з Канстытуцыяй вярхоўная ўлада належыла з'езду Саветаў Беларусі, а ў перапынку паміж з'ездамі – Цэнтральнаму Выканаўчаму Камітэту (ЦВК). З'езд вызначыў межы рэспублікі ў складзе Мінскай і Гродзенскай губерняў. Тэрыторыі Віцебскай, Смаленскай і Магілёўскай губерняў згодна з рашэннямі губернскіх з'ездаў адыйшлі да Расіі. Была прынята таксама дзяржаўная сімволіка.

У заключэнне з'езд прыняў рашэнне аб аб'яднанні ССРБ і Літоўскай ССР у адну дзяржаву. Аналагічнае рашэнне прыняў неўзабаве і першы з'езд Саветаў Літвы. 27 лютага 1919 г. на сумесным паседжанні ЦВК Беларусі і Літвы былі утвораны ЦВК Літоўска-Беларускай ССР і СНК гэтай дзяржавы. Некалькі пазней, 4-6 сакавіка 1919 г. на сумесным з'ездзе была створана аб'яднаная партыйная арганізацыя на чале з ЦК КП (б) Літвы і Беларусі. ЛітБел стваралася ў складзе 5 губерняў: Мінскай, Гродзенскай, Віленскай, Ковенскай і Сувалкаўскай.

Але Літоўска-Беларуская рэспубліка праіснавала нядоўга. Ужо ў сярэдзіне лютага 1919 г. вайну супраць савецкай Расіі пачала Польшча. Паколькі асноўныя сілы Чырвонай арміі былі заняты на Паўднёвым фронце, палякі пачалі хутка прасоўвацца наперад, 17 красавіка яны занялі Вільню, сталіцу ЛітБел. Урад пераехаў у Мінск, але і гэты горад таксама 8 жніўня быў захоплены польскімі войскамі. Лінія фронта стабілізувалася толькі восенню па рацэ Бярэзіне. Кіраўніцтва Літбела эвакуіравалася ў Смаленск, дзе хутка было скасавана, але Літоўска-Беларуская рэспубліка спыніла сваё існаванне ўжо фактычна з лета 1919 г.

Калі ж пасля контрнаступлення Чырвонай Арміі на зноў вызваленай тэрыторыі ўрадам РСФСР 2 красавіка 1920 года была прызнана Літоўская рэспубліка, а 12 ліпеня з ёй быў падпісаны мірны дагавор, устаноўлены пагранічныя межы, пры гэтым Вільня з краем былі перададзены Літве, Літоўска-Беларуская рэспубліка перастала існаваць і юрыдычна.

9.4. Вайна Польшчы і Савецкай Расіі. Другое абвяшчэнне БССР

Пасля лістападаўскай 1918 г. рэвалюцыі ў Германіі была адноўлена польская дзяржаўнасць. Але хутка правячыя колы Польшчы на чале з Ю. Пілсудскім выступілі за пашырэнне тэрыторыі рэспублікі да межаў, існаваўшых да 1772 г. У выніку ў лютым 1919 г. Польшча пачала ваенныя дзеянні супраць Расіі. Яе падтрымала Антанта, у прыватнасці, у склад польскай арміі ўвайшоў добра ўзброены 70-тысячны французскі корпус. Карыстаючыся перавагай супраць войскаў Чырвонай Арміі, якія дыслацыраваліся на тэрыторыі Беларусі, палякі хутка захапілі Вільню, Мінск. На захопленых двух трэціх тэрыторыі Беларусі быў устаноўлены акупацыйны рэжым. У гэтых умовах Рада БНР пачала перамовы з палякамі аб аднаўленні БНР. Польскі бок быў не супраць уключэння беларускіх зямель у Польшчу на правах культурна-нацыянальнай аўтаноміі. З гэта мэтай у жніўні 1919 г. у Мінску быў створаны нават Беларускі нацыянальны камітэт. Для практычнай рэалізацыі задуманага плана з дазволу польскіх акупацыйных улад 12 снежня 1919 г. у Мінску прайшло паседжанне Рады БНР. Прыхільнікі злучэння з Польшчай, у тым ліку група БНК, аказаліся ў меншасці. Большасць Рады, якую складалі ў асноўным эсеры, выступілі супраць далучэння да Польшчы. Яны пацвердзілі Устаўную Грамату БНР ад 25 сакавіка аб незалежнасці Беларусі, перавыбравалі ўрад і абвясцілі новую, Народную раду. У адказ палякі разогналі Народную раду і з сваіх прыхільнікаў стварылі Найвышэйшую Раду БНР на чале з А. Луцкевічам. Але на самай справе палякі не пайшлі нават на стварэнне марыянэтанай рэспублікі, ўрад А. Луцкевіча хутка распаўся, сам ён адыйшоў ад палітычнай дзейнасці і стаў працаваць выкладчыкам у Віленскай гімназіі.

Эсеры ж сталі на шлях узброенай барацьбы з польскімі акупантамі і ў снежні 1919 г. ў Смаленску дамовіліся з бальшавікамі аб сумесных дзеяннях. Да пытання аб умовах аднаўлення беларускай дзяржаўнасці было вырашана вярнуцца пасля вызвалення Беларусі ад палякаў. Эсеры і бальшавікі пачалі ствараць партызанскія атрады, пашыраць узброеную барацьбу супраць польскіх інтэрвентаў. Для кардынацыі дзеянняў ЦК РКП(б) накіраваў сваіх прадстаўнікоў ў утвораны эсерамі Беларускі паўстанцкі камітэт. У гэтых умовах збліжэння з бальшавікамі частка

беларускіх дзячаў на чале з У. Ігнатоўскім парвала з эсерамі, утварыла Беларускаю камуністычную арганізацыю і на правах калектыўнага члена ўвайшла ў склад РКП(б).

Вясной 1920 года становішча бальшавікоў на франтах грамадзянскай вайны значна палепшылася, што дазволіла перакінуць значныя сілы, у тым ліку конную армію, на польскі фронт. 14 мая Чырвоная Армія перайшла ў наступленне. 11 ліпеня быў вызвалены Мінск, 14 ліпеня – Вільня. Пасля вызвалення Мінска бальшавікамі і эсерамі быў створаны Белваенрэўком як часовы рэгіянальны орган кіравання ваеннымі і грамадзянскімі справамі. Зноў паўстала пытанне аб беларускай дзяржаўнасці. Паколькі перад гэтым Расія прызнала Літоўскую рэспубліку, пытанне аб аднаўленні ЛітБела ўжо не падымалася.

31 ліпеня 1920 года ў г. Мінску адбылося сумеснае паседжанне прадстаўнікоў Белваенрэўкома, ЦК КП(б) Літвы і Беларусі, прафсаюзаў, Беларускай камуністычнай арганізацыі, Бунда, на якім была прынята “Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь”. ССРБ абвяшчалася ў межах 6 павеатаў Мінскай губерні, паколькі ўсходнія губерні Беларусі ў гэты час былі ўключаны ў склад РСФСР, а заходнія захоплены палякамі. Да склікання Усебеларускага з’езда Саветаў улада перадавалася Ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту. Эсеры не падпісалі пагаднення, паколькі яны патрабавалі прызнання незалежнасці Беларусі ў яе этнаграфічных межах і ўрада В. Ластоўскага, вываду Чырвонай Арміі і стварэння ўласнага войска. Бальшавікі не згадзіліся з гэтым, і эсеры перайшлі ў апазіцыю, пачалі барацьбу супраць савецкай ўлады, у тым ліку ўзброеную.

У гэты час, 17 жніўня пасля няўдачнага наступлення Чырвонай Арміі на Варшаву, пачаліся мірныя перагаворы паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. Абодва бакі згадзіліся на ўстанаўленне мяжы, згодна з якой Заходняя Беларусь заставалася ў зоне польскай акупацыі. Канчаткова гэтыя межы былі замацаваны заключаным 18 сакавіка 1921 года ў г. Рызе савецка-польскім мірным дагаворам.

II Усебеларускі з’езд Саветаў, які праходзіў ў Мінску з 13 па 17 снежня 1920 года, зацвердзіў Дэкларацыю аб паўторным абвяшчэнні БССР, межы рэспублікі, выбраў урад рэспублікі. Такім чынам юрыдычна было зацверджана аднаўленне беларускай дзяржаўнасці. Фактычна ж на тэрыторыі БССР прадаўжалі дзейнічаць законы Расійскай федэрацыі, ды і межы 6 павеатаў з колькасцю насельніцтва 1,5 млн. чалавек не зусім адпавядалі сапраўднай дзяржаўнасці.

Глава 10

СВЕТ І БЕЛАРУСЬ У МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД (1921-1939 гг.). САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў 20-30-я гг.

10.1. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларускай ССР у 20-я гады. Палітыка беларусізацыі

10.2. Новая эканамічная палітыка. Правядзенне індустрыялізацыі і калектывізацыі ў БССР

10.3. Заходняя Беларусь у складзе Польшчы

10.1. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў Беларускай ССР у 20-я гады. Палітыка беларусізацыі

Пасля заканчэння польскай акупацыі зноў утвораная Беларуская савецкая рэспубліка знаходзілася ў своеасаблівым палітычным і эканамічным становішчы. Яна займала невялікую тэрыторыю 6 павеатаў Мінскай губерні, што, безумоўна, ускладняла паўнацэннае дзяржаўнае і сацыяльна-эканамічнае будаўніцтва, арганізацыю абароны, правядзенне знешняй палітыкі, налажванне эканамічных сувязей. Тут прадаўжалі дзейнічаць законы расійскай федэрацыі. Усё гэта падштурхоўвала да больш цеснага саюза перш за ўсё з сваім усходнім суседам – Савецкай Расіяй, дзе быў усталяваны аднатыпны палітычны і эканамічны ўклад. Ужо 16 студзеня 1921 г. быў заключаны двухбаковы дагавор паміж БССР і РСФСР аб ваенным і гаспадарчым саюзе. Згодна з ім утвараліся аб'яднаныя народныя камісарыяты па найбольш важным напрамкам: ваенных і марскіх спраў, знешняга гандлю, фінансаў, працы, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфа. У 1922 г. праблема аб'яднання савецкіх рэспублік стала прадметам сістэматычнага абмеркавання на партыйных з'ездах і пасяджэннях ЦВК. З прадстаўнікоў ад Украінскай, Беларускай рэспублік, РСФСР, Закаўказскай федэрацыі была створана камісія па падрыхтоўцы дагавора аб больш цесным саюзе. 14 снежня 1922 г. за гэтую прапанову выказаўся Ўсебеларускі з'езд Саветаў. Аналагічныя рашэнні прынялі і з'езды іншых рэспублік. 30 снежня 1922 г. у Маскве дэлегацыі ад рэспублік аб'явілі сябе 1 Усесаюзным з'ездам Саветаў і зацвердзілі Дэкларацыю аб утварэнні СССР на прынцыпах раўнапраўя, дабрахвотнага ўвахода і выхада з Саюза і свабоднага доступа ў яго склад

іншым дзяржавам. З'езд зацвердзіў таксама Дагавор аб ўтварэнні СССР, выбраў вярхоўны орган улады – Цэнтральны Выканаўчы Камітэт. Пазней, на II Усесаюзным з'ездзе Саветаў 31 студзеня 1924 г. была прынята Канстытуцыя СССР, якая раней абмяркоўвалася на з'ездах Саветаў саюзных рэспублік.

З уваходам Беларусі ў склад СССР склаліся спрыяльныя ўмовы для ўзбуйнення тэрыторыі рэспублікі за кошт рэгіёнаў з пераважаючай колькасцю беларусаў, якія заставаліся ў складзе РСФСР.

Па прапанове беларускага боку пры ЦВК СССР была створана спецыяльная камісія і згодна з яе вывадамі 7 сакавіка 1924 г. Прэзідыум ЦВК СССР прыняў пастанову аб аб'яднанні ў складзе БССР 15 павеатаў Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў. У I Усебеларускі з'езд Саветаў, які адбыўся 13-16 сакавіка 1924 года, канчаткова зацвердзіў гэтае рашэнне. Такім чынам, тэрыторыя Беларусі і колькасць насельніцтва павялічыліся больш чым у два разы. Адначасова адбылася рэарганізацыя губерняў і павеатаў: на тэрыторыі Беларусі былі ўтвораны 10 акруг і 100 раёнаў. Пазней, у верасні 1926 г., да Беларусі былі далучаны дадаткова г. Гомель з Гомельскім і Рэчыцкім раёнамі і такім чынам тэрыторыя Беларусі павялічылася яшчэ на 15,5 тыс. кв. кіламетраў, а насельніцтва – на 649 тыс. чалавек. У выніку двух узбуйненняў колькасць насельніцтва Беларусі дасягнула 5 млн. чалавек або ў тры разы больш у параўнанні з 1920 годам, значна ўзрос яе эканамічны і культурны патэнцыял.

Перыяд дзяржаўнага адраджэння супаў з нацыянальным, што знайшло адлюстраванне ў палітыцы беларусізацыі. Ужо з утварэннем БССР беларуская мова атрымала статус дзяржаўнай, пашырылася сетка беларускамоўных школ. У 1921 г. пачаў працаваць БДУ, у 1922 г. – Інстытут беларускай культуры. Ствараліся беларускія выдавецтвы, бібліятэкі, установы культуры. Але менавіта якасць аднаго з важнейшых напрамкаў дзяржаўнай палітыкі працэс беларусізацыі набыў з ліпеня 1924 года, калі другая сесія ЦВК БССР прыняла пастанову “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенню нацыянальнай палітыкі”. У шырокім сэнсе пад беларусізацыяй разумелася наданне пераважна беларускай мове нараду з рускай, польскай, яўрэйскай моў статуса дзяржаўнай, арганізацыя сеткі беларускамоўных навучальных устаноў, развіццё беларускай літаратуры, друку, краязнаўчая работа па вывучэнню Беларусі, вылучэнне на кіруючыя пасады перш за ўсё беларусаў, перавод справаводства на беларускую мову, утварэнне нацыянальных адміністрацыйных адзінак, часцей Чырвонай Арміі. Але галоўным у гэтай працы стала выпрацоўка літаратурнай беларускай мовы: распрацаваны правапіс, граматычныя правілы, створаны адпаведныя падручнікі,

слоўнікі. З 1921 г. пры Народным сакратарыяце асветы БССР пачала працаваць Навукова-тэрміналагічная камісія, якая затым была рэарганізавана ў Інстытут беларускай культуры.

Пытанні практычнай рэалізацыі палітыкі беларусізацыі неаднаразова выносіліся на абмеркаванне партыйных, савецкіх органаў, была разгорнута шырокая тлумачальная работа сярод насельніцтва. Яна ўлічвалася і ў працэсе адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы. У час першага ўзбуйнення, калі пашырылася тэрыторыя рэспублікі і замест паветаў і волаццей утварыліся раёны і сельсаветы, былі створаны, акрамя беларускіх, яшчэ 70 іншых нацыянальных сельскіх саветаў і адзін нацыянальны (польскі) раён з цэнтрам у Дзяржынску. Да канца 1928 года 80% школ амаль усе установы і кіруючыя структуры рэспублікі былі пераведзены на беларускую мову. Але празмернае фарсіраванне тэмпаў беларусізацыі, правядзенне яе ў большасці выпадкаў адміністрацыйнымі мерамі вызывалі ў часткі насельніцтва адмоўную рэакцыю і ў пэўнай ступені дыскрэдытавалі нацыянальную ідэю. У другой палове 20-х гадоў палітыка беларусізацыі пачала паступова згортацца.

Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва праходзіла ў абставінах усталявання аднапартыйнай сістэмы кіравання. У 1921 г. спыніў сваю дзейнасць Бунд, частка яго членаў улілася ў склад КП(б)Б. Даволі ўплывовай на Беларусь была Беларуска-сацыялістаў-рэвалюцыянераў, якая налічвала больш за 20 тысяч членаў. Але пасля адказу эсераў у ліпені 1920 г. ад супрацоўніцтва з бальшавікамі, перахода іх ў апазіцыю, БПС-Р стварыла сетку падпольных арганізацый пад агульнай назвай “Зялёны дуб” і зрабіла няўдалую спробу арганізаваць восенню 1920 г. паўстанне супраць савецкай улады, пасля чаго яе ўплыў сярод насельніцтва стаў падаць. У лютым 1921 г. 860 найбольш актыўных яе членаў былі арыштаваны і інтэрніраваны ў Заходнюю Беларусь, якая знаходзілася пад уладай Польшчы. У выніку ў чэрвені 1924 г. БПС-Р самараспусцілася. Распаду апазіцыйных сіл садзейнічала і амністыя ўдзельнікам антысавецкіх нацыянальных арганізацый і фарміраванняў, якая была аб’яўлена ў 1923 г. ЦВК СССР і ЦВК БССР. Пасля гэтага ў 1925 г. на нарадзе ў г. Берліне большая частка дзеячаў БНР таксама заявіла аб самараспуску гэтай арганізацыі і выразіла жаданне вярнуцца ў БССР, якую яны прызналі цэнтрам нацыянальнай кансалідацыі беларусаў.

У выніку з сярэдзіны 20-х гадоў грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, як і ў цэлым ў СССР, было зведзена да дзейнасці адной партыі – камуністычнай, якая пачала хутка расці колькасна. Адначасова пачала ўстанаўлівацца жорсткая цэнтралізацыя кіравання ўнутры партыі, а паколькі яна стала кіруючай, то і ў цэлым у краіне. Партыя паступова брала пад кантроль усё грамадска-палітычнае і культурнае жыццё. Гэта

адмоўна адбілася і на дэмакратызацыі вытворчага жыцця. Пытанні, якія раней вырашаліся калектыўна на сходах працоўных, цяпер станавіліся справай вузкага кола кіраўнікоў. Дыктатура пралетарыята, якая раней абвяшчалася бальшавікамі, паступова замянялася дыктатурай камандна-адміністрацыйнага апарата. Улада Саветаў, якая таксама раней шырока прапагандавалася, тбыла фактычна ліквідавана, а Саветы падпарадкаваны партыйным органам. Зніжэнне іх ролі адмоўна адбілася і на актыўнасці людзей у час выбарчых кампаній. Напрыклад, на выбарах Саветаў у Беларусі ў 1924-1925 гг. удзельнічала ў сярэднім 35-40% выбаршчыкаў. Таму адначасова з узмацненнем ідэалагічнай апрацоўкі мас ў кіраўніцтве дзейнасцю Саветаў усё шырэй сталі прымяняцца дырэктыўныя меры. Але і ў гэтых умовах узрасла працоўная і грамадска-палітычная актыўнасць насельніцтва, актывізавалася дзейнасць прафсаюзаў і камсамольскіх арганізацый.

Пераход да аднапартыйнай улады ў умовах, калі большую частку камуністаў складалі людзі з ніжэйшай адукацыяй, здольныя толькі выконваць кіруючыя ўказанні зверху, складанасць знешнепалітычнай абстаноўкі, калі Савецкая краіна знаходзілася ў варажым акружэнні, барацьба за ўладу паміж рознымі групоўкамі, перш за ўсё трацкістамі і сталінскім акружэннем, нарэшце, асабістыя якасці характару Сталіна, які стаў на чале СССР, утваралі спрыяльныя ўмовы для складвання таталітарнай сістэмы дзяржаўнага кіравання, росквіт якой прыйшоўся на 30-я гады і суправаджаўся палітычнымі рэпрэсіямі.

Пачатак жа рэпрэсій адносіцца да часу згортвання палітыкі беларусізацыі, якая была расцэнена камісіяй ЦК ВКП(б) як спроба буржуазных нацыяналістаў рэстаўрыраваць буржуазны лад і адарваць Беларусь ад Савецкага Саюза. Спачатку барацьба супраць нацыянальна-дэмакратычных настрояў вялася на ўзроўні крытыкі на партыйных і савецкіх з'ездах, але з 1930 г. рэпрэсіўныя органы пачалі арышты па абвінавачванню ў прыналежнасці да так званага "Саюза вызвалення Беларусі", сапраўдная наяўнасць якога да гэтага часу дакладна не выяўлена. Было арыштавана 108 чалавек, частка была асуджана на розныя тэрміны заключэння. Справа СВБ дала пачатак кампаніі ідэалагічнага тэрора супраць "нацыянал-дэмакратаў". У прыватнасці, у Беларускай акадэміі навук быў арыштаваны кожны трэці супрацоўнік. Хваля рэпрэсій закранула таксама значную частку беларускіх літаратараў. Пазней пачаліся агульнасаюзныя судовыя працэсы па справам "Працоўнай сялянскай партыі", "Прамартыі" і іншым антысавецкім арганізацыям, дзейнасць якіх таксама дакладна да гэтага часу не ўстаноўлена. Гэтыя працэсы закранулі і Беларусь як частку СССР. Пік рэпрэсій прыйшоўся на сярэдзіну 30-х гадоў і асабліва на 1937 год. Усяго ў усходняй Беларусі ў

перадваенныя гады па палітычных матывах было рэпрэсіравана па розным даным ад 40 да 90 тыс. жыхароў, з іх 16050 рэпрэсіраваны ў 1937-1938 гг.

10.2. Новая эканамічная палітыка. Правядзенне індустрыялізацыі і калектывізацыі ў БССР

Пасля першай сусветнай і грамадзянскай войнаў эканоміка Беларусі аказалася разбуранай. З-за падзелу Беларусі і дзяржаўна-тэрытарыяльных змен былі парушаны эканамічныя сувязі. Аб'ёмы валавай прадукцыі ў прамысловасці скараціліся ў параўнанні з даваенным узроўнем у 7 разоў, у сельскай гаспадарцы – у 2 разы. Праўда, ў ходзе канфіскацыі памешчыцкай зямлі сяляне павялічылі сваё землекарыстанне на 32,7%, але на іх плечы вялікім цяжарам лягла харчразвёрстка, уведзеная ў гады “ваеннага камунізма”. Харчатрады забіралі ў сялян не толькі лішкі, але і частку неабходных для жыцця запасаў. У адказ земляробы пачалі скарачаць пасевы, засяваючы толькі плошчы ў памерах пражытачнага мінімуму. Палітыка “ваеннага камунізму” вызывала незадавальненне насельніцтва савецкай уладай. Пагоршылася і палажэнне рабочых. З-за разбурэння прамысловасці і транспарту рэзка вырасла беспрацоўе. Рэальная зарплата не перавышала 20% даваеннай. Пачалася гіперінфляцыя. У шэрагу мясцовасцей Беларусі да 1922 года фактычна працягвалася скрытая грамадзянская вайна. Сяляне прыхільна адносіліся да падпольных груп арганізацыі “Зялёны дуб”. Да 6 тысяч налічвалі ўзброеныя фарміраванні, якія базіраваліся на польскай тэрыторыі і адтуль рабілі рэйды.

Трэба адзначыць, што палітычнае палажэнне ў пачатку 20-х гадоў было вельмі вострым па ўсёй Расіі. У радзе губерняў пачаліся паўстанні, найбольш буйнае адбылося ў Тамбоўскай губерні, а найбольш небяспечнае для ўлад – у Кранштаце.

У гэтых умовах Савецкая ўлада пайшла на прынцыповую змену палітычнага курса, менавіта, частковую і часовую рэстаўрацыю капіталізма, дапушчэнне прыватнай уласнасці і прадпрыемальніцтва, але пад кантролем ўлады. Гэтыя змены, якія ўвайшлі ў гісторыю пад назвай “новая эканамічная палітыка”, пачаліся з 1921 г. У Беларусі новая эканамічная палітыка праводзілася ў асаблівых сацыяльна-эканамічных умовах, звязаных перш за ўсё з больш моцнай, чым у другіх рэгіёнах, эканамічнай разрухай, нявырашанасцю тэрытарыяльна-дзяржаўнага будаўніцтва, асаблівасцямі сацыяльна-эканамічнай структуры вытворчасці, дзе дамініруючае палажэнне займала сельская гаспадарка, а прамысловасць ў асноўным складвалася з дробных саматужных прадпрыемстваў, разрываў эканамічных сувязей з іншымі рэгіёнамі ў

выніку падзелу рэспублікі, пагранічным палажэннем Беларусі і больш складанай з нагоды гэтага палітычнай абстаноўкай.

Стрыжнем новай эканамічнай палітыкі стала замена харчразвёрсткі харчпадаткам і развіццё таварна-грашовых адносін. Падатак быў значна меншым за развёрстку: спачатку ён складаў 20% ад чыстага прадукту, затым быў зніжаны да 10%. Падатак быў фіксіраваны, пасля яго выплаты селянін мог свабодна карыстацца лішкамі, у тым ліку і прадаваць. У верасні 1922 г. Прэзідыум ЦВК БССР прыняў закон аб працоўным землекарыстанні, згодна з якім аднолькава законнымі прызнаваліся арцелі, абшчыны, прыватнае землекарыстанне, пераход на хутары або вотрубны. Дазвалялася здача зямлі ў арэнду і выкарыстанне наёмнай працы, праўда, у абмежаванай колькасці і пры ўмове ўдзелу ў працы членаў сям'і наймальніка. Асаблівасцю Беларусі стала супадзенне правядзення новай эканамічнай палітыкі з перадачай зямлі сялянам. Пры гэтым улады заахвочвалі шляхам прырэзак дадатковых надзелаў пераход сялян на хутары. У выніку да 1928 г. больш за 25 % двароў выйшлі на хутары і вотрубны. Заахвочвалася сялянская кааперацыя. Да 1928 г. ёю, прычым пераважна спажывецкай і крэдытнай, было ахоплены да 50 % гаспадарак. Развівалася і вытворчая кааперацыя. Да 1928 г. ў Беларусі ў асноўным на былых памешчыцкіх землях і землях дзяржфонду было створана 434 камуны, арцелі, таварыствы па сумеснай апрацоўцы зямлі, у якія ўвайшлі 7,5 % двароў, у асноўным з ліку немажорных сялян і батракоў. Трэба адзначыць, што сельская гаспадарка давала ў гэты час да 10 % прыросту ў год. Большасць сельскага насельніцтва сталі складаць сярэдніякі.

З аднаго боку нацыяналізацыі прамысловасці, якая праводзілася ў гады “ваеннага камунізма”, каля 300 прадпрыемстваў было здадзена ў арэнду, пачала ажыццяўляцца дэнацыяналізацыя дробнай і часткі сярэдняй прамысловасці і вяртанне яе былым уладальнікам. Найбольш рэнтабельныя прадпрыемствы, якія засталіся ў дзяржаўнай ўласнасці, пераводзіліся на гаспадарчы разлік. З 1925 года ўлады дазволілі выкарыстоўваць ў прамысловасці ў абмежаванай колькасці наёмных работнікаў.

Важнай мерай, якая садзейнічала аздараўленню эканомікі ў гады НЭПа, стала грашовая рэформа. У выніку некалькіх дэнамінацый, праведзеных у 1922-1924 гг., была ўстаноўлена цвёрдая грашовая адзінка – чырвонец, які раўняўся 10 дарэвалюцыйным рублям, або 7,74 гр. золата, або 5,14 доларам ЗША. Быў збалансаваны бюджэт і забаронена грашовая эмісія. У 1921 г. аднавілася дзейнасць дзяржбанка, ствараліся спецыялізаваныя акцыянерныя, камерцыйныя банкі, таварыствы ўзаемнага крэдыту. Была адноўлена грашовая аплата, уведзены тарыфы,

зняты абмежаванні на яе рост, шырока практыкавалася здзельная аплата працы і іншыя меры стымулявання. Гэта садзейнічала росту прадукцыйнасці працы.

У выніку правядзення новай эканамічнай палітыкі да 1927 г. была поўнаасцю адноўлена сельская гаспадарка, зменшылася колькасць безконных і безкароўных двароў, прамысловасць Беларусі дасягнула даваеннага ўзроўню. Папоўніўся спажывецкі рынак, павялічыў абароты гандаль. Аднак Беларусь усё яшчэ заставалася аграрнай акраінай, удзельная вага яе прамысловасці складала толькі 0,67% агульнасаюзнай.

Пераход да рыначных адносін выклікаў перыядычныя эканамічныя крызісы, узмацнілася сацыяльнае расслаенне, што вызывала незадавальненне значнай часткі насельніцтва. Да гэтага трэба дадаць, што ў сярэдзіне 20-х гадоў ужо ў асноўным сфарміравалася камандна-адміністрацыйная сістэма ўлады, якая прыйшла ў супрацьлегласць з эканамічнымі метадамі кіравання. Трэба ўлічваць і абвастрыўшуюся знешнепалітычную абстаноўку. У выніку новая эканамічная палітыка пачала замяняцца курсам на фарсіраваную індустрыялізацыю і калектывізацыю.

Індустрыялізацыя ў БССР праходзіла як састаўная частка адзінага працэсу індустрыялізацыі ў СССР, але мела і адметнасці. Улічваючы пагранічнае становішча Беларусі і няўпэўненасць савецкай ўлады ў трываласці палітычнага становішча рэспублікі, размешчанай па суседству з варожай Польшчай, а таксама адсутнасць мясцовых радовішч нафты, вугалю, металаў, была зроблена стаўка не на буйную цяжкую прамысловасць, а на традыцыйную лёгкую, заснаваную на перапрацоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі, лесу і іншай мясцовай сыравіны. Паколькі беларуская прамысловасць была ў асноўным прадстаўлена дробнымі саматужна-рамесніцкімі прадпрыемствамі, планавалася ўцягнуць іх у працэс індустрыялізацыі шляхам стварэння прамысловых арцелей.

Крыніцамі фінансавання індустрыялізацыі былі прыбыткі з прадпрыемстваў, адноўленых і пабудаваных у папярэднія гады, банкаў, гандлю, сродкаў, атрыманых з аграрнай сферы, рэжыму эканоміі, унутраных займаў у насельніцтва. Трэцяя частка сродкаў паступіла з саюзнага бюджэту.

Індустрыялізацыя пачалася з сярэдзіны 20-х гадоў. Ужо з 1925 па 1928 гг. ў рэспубліцы былі пабудаваны 150 новых прамысловых прадпрыемстваў, у тым ліку буйнейшая электрастанцыя – БелДРЭС каля г. Оршы, станкабудаўнічы завод “Энергія” ў Мінску. У першую пяцігодку з 1928 па 1932 гг. планавалася павялічыць выпуск прамысловай прадукцыі ў Беларусі ў 4,4 разы. Для выканання гэтых абавязацельстваў быў узяты курс на жорсткую камандна-адміністрацыйную сістэму кіравання, якая

спалучалася з шырокай масавай прапагандай. Пастаўленая мэта уздыму ў кароткі тэрмін эканомікі і праз яе палепшэння жыццёвага ўзроўню насельніцтва вызвала высокі працоўны энтузіазм. За годы першай пяцігодкі ў БССР былі пабудаваны 538 прамысловых прадпрыемстваў, у тым ліку швейная фабрыка “Сцяг індустрыялізацыі”, трыкатажная фабрыка “КІМ” ў г. Віцебску, Магілёўская фабрыка штучнага валакна, “Гомсельмаш” і іншыя. Усяго за гэты час аб’ём прамысловай прадукцыі павялічыўся ў 2,7 разы. Гэта высокія тэмпы росту, але яны адставалі ад планавых паказчыкаў. Важным сацыяльным фактарам была ліквідацыя ў 1931 г. беспрацоўя. За годы другой пяцігодкі (1933-1937 гг.) аб’ём прамысловай вытворчасці павялічыўся ў 1,9 разы, што таксама было ніжэй плана. У гэты час шырокае распаўсюджванне ў ССРСР, у тым ліку і ў Беларусі, атрымаў стаханаўскі рух, што ў пэўнай ступені спрыяла росту прадукцыйнасці працы. З 1938 г. пачаў выконвацца трэці пяцігадовы план. Усяго за годы перадваенных пяцігодак былі ўведзены ў дзеянне і рэканструяваны 1863 прадпрыемствы, узровень прамысловасці ў усходняй Беларусі павялічыўся ў параўнанні з 1913 г. ў 8,1 разоў, рэспубліка з аграрнай ператварылася ў індустрыяльна-аграрную. З’явіліся новыя галіны, адпаведныя навукова-тэхнічнаму прагрэсу, напрыклад, станка і машынабудаванне, хімічная, паліўная прамысловасці.

Агульная тэндэнцыя да ўмацавання камандна-адміністрацыйнай сістэмы, так званага сацыялістычнага ўкладу ў эканоміцы, неэфектыўнасць дробнатаварнай сельскагаспадарчай вытворчасці ў умовах забароны стварэння буйных гаспадарак, заснаваных на наёмнай працы, прывялі да ўстанаўлення курса на фарсіраваную калектывізацыю сельскай гаспадаркі. Штуршком для гэтых дзеянняў стаў крызіс хлебнарыхтовак 1927/1928 гг. Сутнасць калектывізацыі заключалася ў пераводзе хутарскіх, аднаасобных гаспадарак, усіх форм сельскагаспадарчай кааперацыі да адной – сельскагаспадарчай арцелі з абагульненнем пасяўных плошчаў і сродкаў вытворчасці. Згодна з першым пяцігадовым планам за 1928-1933 гг. планавалася ў Беларусі аб’яднаць у калгасы 9,8 % сялянскіх гаспадарак. Гэта ў цэлым былі даволі рэальныя задачы, улічваючы, што ў гэты час беднякі складалі каля 30 % сельскага насельніцтва. У пастанове ЦК ВКП(б) ад 5 студзеня 1930 г. “Аб тэмпах калектывізацыі і мерах дапамогі калгаснаму будаўніцтву” для Беларусі як нечарназёмнага раёна таксама не вызначаліся канкрэтныя тэрміны заканчэння калектывізацыі. Але партыйнае кіраўніцтва рэспублікі ў адміністрацыйным запале прыняло рашэнне аб’явіць Беларусь зонай суцэльнай калектывізацыі і ўжо да сярэдзіны 1930 г. абагульніць 75-80 % гаспадарак. Пачалося нездаровае спаборніцтва за хутчэйшае выкананне гэтага задання. Шляхам масіраванай прапаганды, а таксама і

адміністрацыйнымі мерамі мясцовыя ўлады дабіліся таго, што ўжо да 1 сакавіка 1930 г. ў калгасы ўступілі 457,5 тыс. гаспадарак, што склала 58 % іх агульнай колькасці. Прымусовыя меры, пераважна ў адносінах да заможных і сярэдніх слаёў сялянства, вызвалі нарастанне пасіўнага і актыўнага супраціўлення. Пасіўнае заключалася ў скрытай антыкалгаснай прапагандзе, адмове ад уплаты падаткаў, масавым забоем жывёлы (зімой 1929/1930 гг. яе колькасць зменшылася на трэць). Актыўнае выражалася ў адкрытых выступленнях, якіх зарэгістравана ў рэспубліцы ў 1930 г. каля 2 тысяч.

Створаныя калгасы ў большасці былі невялікімі, з 10-20 двароў, у многіх з іх была дрэнна арганізавана праца, матэрыяльная база заставалася вельмі слабай, у 1929 г. у Беларусі налічвалася толькі 190 трактараў. Таму адразу ж пасля выхаду ў свет 2 сакавіка 1930 г. артыкула І.В. Сталіна “Галавакружэнне ад поспехаў” і адпаведнай пастановы ЦК ВКП(б) пачаўся масавы адток сялян з калгасаў: за месяц выйшла 356 тыс. гаспадарак, а працэнт калектывізацыі знізіўся да 13,6%.

Але гэтыя дзеянні ўлад былі хутчэй тактычным крокам, каб зменшыць сацыяльнае напружанне ў вёсцы. Ужо з восні 1930 г. пачалася новая хваля калектывізацыі. На пачатак 1932 г. ў БССР было аб’яднана звыш 383 тыс. гаспадарак, або 50,6%, праўда, хутка з-за чарговага адтока сялян і безгаспадарчасці на месцах распалася каля 1000 калгасаў і працэнт калектывізацыі адпаведна знізіўся да 43,7%. Актыўную ролю ў правядзенні калектывізацыі сталі адыгрываць у гэтыя годы машына-трактарныя станцыі і створаныя пры іх палітаддзелы. Першыя МТС з’явіліся ў 1929 г., да 1932 г. іх колькасць павялічылася да 57. Яны мелі 1500 трактараў і абслугоўвалі 33% калгасаў.

Адначасова з калектывізацыяй пачала праводзіцца палітыка “ліквідацыі кулацтва як класа”. Заможныя сяляне дзяліліся на 3 катэгорыі: адкрытыя “контррэвалюцыянеры” падвяргаліся суду, другая катэгорыя падлягала адміністрацыйнай высылцы ў паўночныя рэгіёны краіны, трэцяя – перасялялася ў межох раёна, іх маёмасць канфіскавалася. Усяго, па няпоўным даным, было “раскулачана” звыш 15 тысяч сялянскіх гаспадарак.

Да 1934 г. маштаб калектывізацыі ўзрос да 72,6 %. Было абагулена чатыры пятае пасяўных плошчаў. У 1935 г. у калгасы ўступілі яшчэ 106,4 тысячы сялянскіх двароў, што павысіла працэнт калектывізацыі да 85,6 %. Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны у ўсходніх абласцях БССР ступень абагуленасці сялянскіх гаспадарак дасягнула 93,4 %. У 1940 г. у ўсходняй Беларусі ўжо налічвалася 236 МТС, а трактарны парк павялічыўся да 9,7 тыс. машын. Узрасла колькасць іншай тэхнікі, але, як і раней, пераважала ручная праца. Былі прыняты два Статуты

сельскагаспадарчай арцелі, вызначылася ўнутраная структура калгасаў, якая складалася з брыгад і звенняў. Аплата працы праводзілася як прадуктамі, так і ў невялікіх сумах грашыма згодна з выпрацаванымі працаднямі. Але ў перадваенны час ураджайнасць сельскагаспадарчых культур, іх валавыя зборы, прадукцыйнасць жывёлы заставаліся на даволі нізкім узроўні.

У выніку сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў паступова, пачынаючы з другой пяцігодкі, пачаў некалькі паляпшацца жыццёвы ўзровень насельніцтва. У 1935 г. былі адменены карткі на прадукты харчавання, ў 1936 г. – на прамысловыя тавары. Людзі сталі лепш харчавацца, апранацца, хаця рэальная зарплата ў 1937 г. заставалася яшчэ даволі нізкай. Калі ў 1914 г. сярэднямесячная зарплата рабочага складала 93 % пражытачнага мінімуму, то ў 1927 г., ў годы новай эканамічнай палітыкі, яна складала толькі 67 %, а ў 1937 г. – ужо 47 %. Як значнае дасягненне адзначалася, што ў 1934-1936 гг. сялянам было продана 13 тыс. веласіпедаў і 1,4 тысячы патэфонаў. Былі ўведзены бясплатнае лячэнне, адукацыя.

10.3. Заходняя Беларусь у складзе Польшчы

Згодна з умовамі Рыжскага міру, заключанага ў 1921 г. Заходняя Беларусь, дзе пражывала каля 5 млн. чалавек, аказалася пад уладай Польшчы. Яна была падзелена на 4 ваяводстваў: Палескае, Навагрудскае, Беластоцкае і Віленскае, якія ў сваю чаргу дзяліліся на гміны. Паколькі гэтая тэрыторыя гранічыла з ССРС і заставалася небяспека аддзялення Крэсаў Усходніх, то польскія ўлады не імкнуліся развіваць тут прамысловасць. Структура эканомікі захавала асноўныя рысы дарэвалюцыйнага часу. Прамысловасць была прадстаўлена прыкладна 2 тысячамі прадпрыемстваў, але 80 % з іх былі дробнымі, а агульны аб'ём вытворчасці ў 1939 г. не дасягнуў узроўню 1913 г. і ў 9 разоў быў меншым, чым у БССР. Асноўнымі галінамі вытворчасці былі перапрацоўка сельскагаспадарчай сыравіны і лесу. Найбольш буйнымі прадпрыемствамі лічыліся запалкавая фабрыка ў Пінску, тытунёвая і фанерная фабрыкі ў Гродна, шклозавод “Нёман” у Лідскім павеце.

На развіцці прамысловасці адмоўна адбіліся эканамічныя крызісы 1924-1926 гг. і асабліва 1929-1933 гг. Колькасць прадпрыемстваў скарацілася на 17%, а занятых рабочых – на 42% і складала каля 60 тысяч чалавек. Рабочыя ў Крэсах Усходніх атрымлівалі зарплату ў 1,5-2 разы меней, чым у цэнтральных раёнах Польшчы, прычым значную частку заробка адымалі штрафы. Таму нярэдкамі былі забастоўкі рабочых.

85% насельніцтва жылі ў вёсцы і займаліся земляробствам. Але Заходняя Беларусь заставалася зонай буйнейшага ў Еўропе памешчыцкага

землеўладання: 1% памешчыкаў валодалі больш чым паловай зямель. У той жа час 70 % сялян адносіліся да беднякоў, якія мелі да 5 гектараў зямлі. Праблемай таксама заставаліся церазпалосіца і сервітуты.

У 1925 г. Сейм Польшчы прыняў закон “Аб ажыццяўленні зямельнай рэформы”. Сутнасць яго заключалася ў парцэляцыі – прадажы часткі памешчыцкіх і дзяржаўных зямель (парцэл) і камасацыі – хутарызацыі сялянскіх гаспадарак і ліквідацыі такім чынам церазпалосіцы. Згодна з законам ліквідаваліся сервітуты, сяляне трацілі права карыстацца сумеснымі выганамі і лясамі. Да 1919 г. сялянам было прададзена каля 450 тыс. га. зямель, але праблема малазямелля ўсё ж не была вырашана. Да 1939 г. на хутары было пераселена 43 % сялянскіх гаспадарак, што было выгадна перш за ўсё заможным хутаранам. Улады выкарысталі камасацыю для перасялення на хутары ў пагранічнай зоне ваенных каланістаў – асаднікаў з мэтай стварыць санітарны кардон каля БССР. Асаднікі атрымлівалі бясплатна або на льготных умовах ад 10 да 45 гектараў зямлі, якую затым часцей за ўсё здавалі ў арэнду малазямельным сялянам. Усяго на хутары перасяліліся каля 10 тысяч асаднікаў.

Цяжкае эканамічнае становішча прымусала жыхароў Заходняй Беларусі мігрыраваць за мяжу ў пошуках сезоннай працы або на пастаяннае месца жыхарства. З 1921 па 1939 гг іх колькасць складала 130 тысяч чалавек.

Польскія ўлады праводзілі на землях Заходняй Беларусі паланізатарскую палітыку і акаталічванне. З 500 праваслаўных храмаў 300 былі пераўтвораны ў касцёлы. 359 беларускіх школ, якія існавалі ў 1919, былі закрыты. Толькі дзякуючы намаганням Таварыства беларускай школы, якое дзейнічала з 1921 па 1937 гг., у 1927 г. урад дазволіў адкрыць 24 беларускія і 49 змешаных польска-беларускіх школ. Але і польскіх школ не хапала. Па стану на 1939 г. 35% насельніцтва Заходняй Беларусі былі непісьменнымі. Тут не было беларускіх тэатраў, музычных устаноў. У тры разы скарацілася колькасць беларускіх газет і часопісаў, да 1939 г. іх засталася толькі 8. Але і ў гэтых складаных умовах не згасала беларускае слова, галоўным чынам у мастацкай літаратуры. Да гэтага часу адносіцца літаратурная дзейнасць Максіма Танка, Янкі Брыля, Міхася Машары і іншых.

Складанае эканамічнае, культурнае, нацыянальнае становішча насельніцтва падштурхоўвала народныя масы да рэвалюцыйнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Перыядычна, асабліва ў гады крызісаў, актывізоўваўся стачачны рух. Ужо з 1921 г. разгарнулася партызанская барацьба, удзел у ёй прынялі каля 6 тысяч чалавек. Паводле афіцыйных звестак, у 1922-1923 гг. партызаны здзейснілі 1380 нападаў на памешчыцкія маёнткі, паліцэйскія ўчасткі.

У 1923 г. была ўтворана Камуністычная партыя Заходняй Беларусі (КПЗБ). Нягледзячы на тое, што згодна з крымінальным кодэксам прыналежнасць да камуністычнай партыі каралася пажыццёвым турэмным зняволеннем, у яе шарэнгах налічвалася да 4 тысяч чалавек. Прыкладна столькі ж юнакоў і дзяўчат аб'ядноўваў і Камуністычны саюз моладзі Заходняй Беларусі (КСМЗБ). КПЗБ лічылася часткай Кампартыі Польшчы, але фактычна і арганізацыйную, і матэрыяльную дапамогу ёй аказвала КП(б)Б. КПЗБ і КСМЗБ стаялі на чале ўзброенай барацьбы. II канферэнцыя КПЗБ 30 лістапада 1924 г. ўзяла курс на падрыхтоўку ўзброенага паўстання, але яно пацярпела няўдачу. Восенню 1925 г. узброеная барацьба ў Заходняй Беларусі, па сутнасці, спынілася. На першы план сталі выходзіць легальныя формы барацьбы.

У 1921-1923 гг. значны ўплыў сярод сялянства мелі беларускія эсеры. Але ў 1924 г. БПС-Р спыніла сваю дзейнасць, а група каля 300 чалавек – левых эсераў утварылі Беларускаю рэвалюцыйную арганізацыю (БРА) і ўліліся ў склад КПЗБ. Нацыянальны ўхіл, але зусім другі праграмны напрамак мела Беларуская хрысціянская дэмакратыя (БХД). Яна выступала за эвалюцыйны шлях развіцця, агранічаныя рэформы, у прыватнасці, за надзяленне сялян зямлёй, але за выкуп, дэмакратычныя свабоды, захаванне духоўных каштоўнасцей.

Летам 1925 г. левыя сілы кансалідзіраваліся ў масавую легальную арганізацыю – Беларускаю сялянска-работніцкую грамаду (БСРГ). Яна дзейнічала легальна, выкарыстоўваючы сродкі масавай прапаганды, сеймавую фракцыю – Беларускі пасольскі клуб (БПК). БСРГ дабівалася дэмакратычных свабод, перадачы зямлі сялянам без выкупу, скасавання асадніцтва, васьмігадзіннага рабочага дня, аб'яднання беларускіх зямель у адзінай незалежнай рэспубліцы. Хутка колькасць членаў грамады дасягнула 120 тысяч чалавек. Занепакоеныя ростам папулярнасці БСРГ, улады ў 1927 г. распусцілі грамаду і арыштавалі каля 500 яе актывістаў. Пасля ліквідацыі грамады адзінай легальнай формай барацьбы стала дэпутацкая фракцыя, якая пасля выбараў у сейм ў 1928 г. склала 10 чалавек. Яны ўтварылі Беларускі сялянска-рабочы пасольскі клуб “Змаганне”, але шырокага ўплыву сярод насельніцтва гэтае згуртаванне не мела. У першай палове 30-х гадоў нацыянальна-вызваленчы і рэвалюцыйны рух перажывалі крызіс. Узмацнілася рэпрэсіўная палітыка ўлад, у 1934 г. ў г. Бяроза-Картузская быў створаны першы ў Еўропе канцэнтрацыйны лагер. Сейм быў распушчаны. Пачаліся арышты. КПЗБ зрабіла спробу стварыць адзіны рабочы і антыфашысцкі Народны фронт, але пасля некаторага ажыўлення ў 1936-1937 гг. пачаўся спад рабочага і сялянскага руху.

У верасні 1939 г. Заходняя Беларусь была ўз'яднана з БССР.

Глава 11

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ 1921-1941 гг.

11.1. Развіццё адукацыі, навукі, літаратуры

11.2. Беларуская архітэктура, выяўленчае мастацтва, тэатр, музыка і кіно ў даваенны перыяд (1921-1941 гг.)

11.1. Развіццё адукацыі, навукі, літаратуры

З першых гадоў свайго існавання савецкі ўрад адной з галоўных задач ў вобласці культурнага будаўніцтва вызначыў ліквідацыю непісьменнасці і малапісьменнасці. Трэба адзначыць, што ў 1920 г. 67,3 % насельніцтва Беларусі былі непісьменнымі. У гэтым годзе была створана Рэспубліканская надзвычайная камісія па ліквідацыі непісьменнасці. Нягледзячы на вялікія цяжкасці ў матэрыяльным забяспячэнні вучэбнага працэсу і востры недахоп педагагічных кадраў, у БССР было адкрыта звыш 4 тысячы школ. У школах і лікпунктах для дарослых у 1921 г. пачалі вучобу 39225 чалавек. Да 1932 г. іх колькасць узрасла да 417 тыс. чалавек. Паступова павялічваліся асігнаванні на адукацыю. У 1924 г. на гэтыя мэты было выдзелена каля 5 млн. руб., у 1926 г. – ўжо 15 млн., ў 1929 г. – 35 млн. руб., у 1932 г. – 144 млн. р., у 1937 г. – 470 млн. руб., у 1940 г. – 836 млн. руб. Адпаведна пашыралася і сетка школ. У 1927-1928 навучальным годзе іх налічвалася 5,5 тысячы, у тым ліку 4940 – з беларускамоўнай формай навучання, а ў 1940-1941 г., з улікам школ, адкрытых у заходніх рэгіёнах Беларусі, у БССР ужо дзейнічалі 11808 пачатковых, няпоўных сярэдніх і сярэдніх школ, у якіх навучалася 1,6 млн. дзяцей. За 20 перадаваенных гадоў ліквідавалі няпісьменнасць і малапісьменнасць каля 2 млн. дарослых. Спачатку ў пачатковых школах адсутнічала прадметная сістэма навучання, вёўся пошук новых форм арганізацыі вучэбнага працэса, адчуваўся недахоп падручнікаў і метадычнай літаратуры. Уніфікацыя сістэмы адукацыі адбылася ў пачатку 30-х гадоў, калі былі ўстаноўлены агульны тып школ: пачатковая, няпоўная сярэдняя, сярэдняя, асновай навучання сталі класы і прадметныя ўрокі, распрацаваны падручнікі згодна з адзінымі праграмамі па прадметах, па адзінай шкале ацэньваліся веды вучняў, нават была ўведзена школьная форма адзення.

У 1931 г. БССР першай з саюзных рэспублік ажыццявіла пераход да ўсеагульнай пачатковай адукацыі. У 1932 г. СНК БССР прыняў пастанову аб увядзенні абавязковай усеагульнай сямігадовай адукацыі, якая ў

асноўным была выканана да 1939 г. У 1939 г. XVIII з'езд ВКП(б) паставіў ужо задачу пераходу да ўсеагульнага сярэдняга навучання ў гарадах і завяршэння працы па ўсеагульнай сямігадовай адукацыі ў вёсцы. У выніку гэтай працы, якая затым атрымала назву “культурная рэвалюцыя”, да пачатку вайны пісьменнасць насельніцтва ўсходніх вобласцей БССР складала 85%. Гэта быў значны крок наперад ў культурным развіцці беларускага народа, нягледзячы на складанасці, якія прадаўжалі існаваць ў сістэме адукацыі: перагружанасць класаў, адносна невялікі (10%) лік педагогаў з вышэйшай адукацыяй і інш.

Інтэнсіўнае развіццё прамысловасці, пераўтварэнні ў сельскай гаспадарцы, пашырэнне культурнага будаўніцтва выклікалі вялікую патрэбу ў кваліфікаваных кадрах. Складанасць станаўлення вышэйшай школы заключалася перш за ўсё ў тым, што да рэвалюцыі ў Беларусі не было ВНУ, адпаведна адсутнічалі навуковыя кадры, матэрыяльная база. Але ўжо ў 1919 г. аднавіў работу Горацкі земляробчы інстытут. У снежні 1920 года на базе Мінскага політэхнічнага вучылішча адкрыўся Беларускі політэхнічны інстытут. 30 кастрычніка 1921 г. пачаў працаваць Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Пазней былі адкрыты, акрамя педагагічнага, ветэрынарны інстытут у Віцебску, педагагічныя інстытуты ў Мінску, Магілёве і іншыя навучальныя установы. Каб аблегчыць падрыхтоўку кадраў з асяроддзя рабочых і сялян, пры ВНУ адкрываліся рабочыя факультэты. Адначасова з стварэннем сістэмы вышэйшай адукацыі ішла рэарганізацыя ВНУ. У 1931 г. на 11 вышэйшых навучальных устаноў была падзелена Беларуска-сельскагаспадарчая акадэмія, 7 самастойных інстытутаў былі створаны на базе асобных кафедраў БДУ, але праз два гады зноў пачалося іх узбуйненне. У прыватнасці, у 1933 г. адкрыўся Інстытут народнай гаспадаркі, аднавіў сваю работу рэарганізаваны ў свой час політэхнічны інстытут. У цэлым да 1941 г. у Беларусі была створана разгалінаваная сетка вышэйшай адукацыі, якая складалася з 25 ВНУ, ў тым ліку і мастацкага накірунку, напрыклад, Беларуска-дзяржаўная кансерваторыя. У іх навучаліся 21,5 тысяч студэнтаў, 76,6% з іх складалі беларусы.

Адначасова стваралася сетка сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. У 1939-1940 навучальным годзе ў усходніх вобласцях БССР ужо працавалі 102 тэхнікумы, у якіх налічвалася 33,6 тысяч навучэнцаў.

У выніку значнай работы, якая была праведзена ў 1921-1941 гг. Беларусь ў перадваенныя гады па ўзроўню адукацыі насельніцтва дасягнула сярэднеўрапейскіх стандартаў.

20-я гады сталі часам нараджэння беларускай савецкай навукі. Яе асновай стала вузаўская навука. Менавіта прафесарска-выкладніцкія кадры аб'ядноўвалі навукоўцаў, у першую чаргу гуманітарных напрамкаў.

Першым жа самастойным навуковым цэнтрам стаў утвораны ў 1922 г. інстытут беларускай культуры, які ў 1929 г. быў рэарганізаваны ў акадэмію навук. У 1931 г. акадэмія навук перайшла да сістэмы інстытутаў, колькасць якіх складала 14. Асноўным напрамкам навуковых даследванняў БАН у гэты час былі біялогія, геалогія, гісторыя і літаратура. Акрамя акадэміі навук, у 30-я гады былі адкрыты і іншыя профільныя навукова-даследчыя інстытуты: Віцебскі ветэрынарна-бактэрыялагічны інстытут, Беларускі навукова-даследчы інстытут сельскай і лясной гаспадаркі, Інстытут прамысловасці. Да 1940 г. у рэспублікі ўжо дзейнічалі 51 навуковых устаноў. Але значны ўрон развіццю адукацыі і навукі нанеслі рэпрэсіі педагагічных і навуковых кадраў, якія прайшлі ў 30-я гады.

У 20-я гады склаліся спрыяльныя ўмовы для развіцця беларускай літаратуры: развіццё адукацыі, культурна-асветніцкай працы, палітыка беларусізацыі, якая праводзілася ў гэтыя годы, падтрымка літаратурнай творчасці ўладамі, хуткае развіццё выдавецкай справы: ужо ў 1928 г. тыраж кніг складаў 2,8 млн., у тым ліку 1,8 млн. – беларускамоўных, ў 1938 г. – адпаведна ўжо 14,7 млн. і 12,3 млн.

У 20-я гады літаратура развівалася ва ўмовах адноснай дэмакратызацыі. У яе ўліўся значны прыток маладых пісьменнікаў і паэтаў, у тым ліку з вёскі. На ўзроўні рэспублікі і нават раёнаў ствараліся шматлікія творчыя аб'яднанні, ішоў пошук новых форм працы, вялася барацьба паміж рознымі напрамкамі. Найбольш буйнымі літаратурнымі аб'яднаннямі былі “Маладняк”, створанае ў 1923 г., “Узвышша”(1926), “Полымя” (1927). Усе яны мелі свае часопісы, рэгіянальныя групы. Асноўнымі тэмамі прозы і паэзіі таго часу стала звяртанне да чалавека-працаўніка, адлюстраванне, прычым з пэўным рамантызмам і ідэалізацыяй, тых перамен, якія адбыліся ў гістарычным лёсе беларускага народа. 20-я гады вызначаны творчай актыўнасцю як пісьменнікаў старэйшага пакалення – Я. Купалы, Я. Коласа, Ц. Гартнага, так і нядаўна прыйшоўшых у літаратуру маладых паэтаў і празаікаў М. Чарота, К. Крапівы, А. Дудара, Я. Пушчы, А. Куляшова і іншых. Асабліва хутка ў першай палове 20-х гадоў развівалася паэзія. Менавіта ў гэты час Я. Купала напісаў сваю паэму “Безназоўнае”, Я. Колас – паэмы “Новая зямля” і “Сымон-музыка”, Ц. Гартны – зборнік “Песні працы і змагання”, М. Чарот – паэму “Босыя на вогнішчы”. У прозе гэтага часу пераважалі апавяданні, але ў другой палове 20-х гадоў з'яўляюцца і больш буйныя творы – трылогія Я. Коласа “На ростанях”, раманы М. Зарэцкага “Сцежкі-дарожкі”, Ц. Гартнага “Сокі цаліны” і інш. Асноўнай тэматыкай прозы былі падзеі рэвалюцыі і грамадзянскай вайны.

З канца 20-х гадоў у літаратуры ўсё больш стаў адчувацца ідэалагічны ўплыў улады. У 1928 г. на базе арганізацыі “Маладняк” была створана Беларуска-асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў (БелАПП). Усё гучней стала крытыка твораў асобных пісьменнікаў, якіх абвінавачвалі ў “нацдэмаўшчыне”, а пазней частка літаратараў была рэпрэсавана. Да 1934 г. пісьменніцкія аб’яднанні былі зліты ў адзіны саюз пісьменнікаў Беларусі, а ў літаратуры стаў пераважаць адзіны напрамак – метады сацыялістычнага рэалізма. У 30-я гады творчая актыўнасць пісьменнікаў і паэтаў не знізілася, але амаль усе творы прысвячаліся тэме грамадзянскай вайны, будаўніцтву новага жыцця, індустрыялізацыі і калектывізацыі.

11.2. Беларуска-архітэктура, выяўленчае мастацтва, тэатр, музыка і кіно ў даваенны перыяд (1921-1941 гг.)

У 20-я гады ў Беларусі, нягледзячы на матэрыяльныя цяжкасці, шырока разгарнулася горадабудаўніцтва. Гэта было перш за ўсё звязана з правядзеннем індустрыялізацыі, культурнай рэвалюцыяй, сацыяльнай палітыкай, якую праводзілі ўлады. Перш за ўсё развівалася прамысловая архітэктура. Яе адметнасцямі былі функцыянальнасць і рацыяналізм, шырокае выкарыстанне жалезабетонных і металічных канструкцый. Будынкі былі даволі простымі па сваёй планіроўцы і знешняму выглядзе, але фасады ўпрыгожваліся дэкаратыўнай тынкоўкай, складанымі карнізамі. Прыкладам могуць служыць будынкі металапрацоўчага завода “Энергія” ў Мінску, запалкавай фабрыкі ў Барысаве, фабрыкі штучнага шоўку ў Магілёве. У гады першай пяцігодкі былі распрацаваны праекты забудовы г. Мінска і іншых буйнейшых гарадоў Беларусі. У гэты ж час пачалося будаўніцтва шматкватэрных жылых дамоў даволі спрошчанай планіроўкі, ў асноўным прамавугольнай формы з лаканічным вырашэннем аб’ёмна-прасторавай кампазіцыі і мінімумам дэкару. Шырока разгарнулася будаўніцтва школ, як правіла, адносна невялікіх двухпавярховых будынкаў, устаноў культуры, бальніц. Яны былі таксама адносна невялікімі, за выключэннем бальнічных комплексаў, якія разлічваліся на 500-1000 ложкаў, напрыклад, 1-я клінічная бальніца ў Мінску (1928-1931 гг.), архітэктар Г. Лаўроў.

У 30-я гады, калі матэрыяльнае палажэнне рэспублікі значна ўмацавалася, былі распрацаваны генеральныя планы забудовы Мінска, Віцебска, Гомеля, Магілёва, Оршы, дзе значнае месца адводзілася ўжо больш манументальным будынкам, перш за ўсё адміністрацыйнага і культурнага прызначэння. Іх адметнасцю былі большая дэкаратыўнасць, наяўнасць портыкаў, каланад. Вядучымі архітэктарамі ў гэты час былі І. Лангбард, Г. Лаўроў, А. Воінаў. Да найбольш значных будынкаў таго часу можна аднесці Дом урада, галоўны корпус Акадэміі навук, тэатр

оперы і балета, Дом Чырвонай Арміі ў Мінску, кінатэатр “Радзіма”, Дом Саветаў ў Магілёве (архітэктар І. Лангбард), вучэбныя корпусы політэхнічнага інстытута, універсітэцкі гарадок, будынак інстытута фізкультуры, гасцініца “Беларусь”, рэспубліканскі палац піянераў ў Мінску, гасцініца “Днепр” ў Магілёве (архітэктары Г. Лаўроў і А. Воінаў). Усе гэтыя будынкi спалучаюць у сабе функцыянальнасць, дэкаратыўнасць, гармонію і захаваліся ў добрым выглядзе да цяперашніх дзён.

У першыя гады савецкай улады значнай з’явай ў развіцці выяўленчага мастацтва стала віцебская школа жывапісу, у якой пераважалі авангардысты К. Малевіч, М. Шагал і іншыя. Пазней вядучым стылем у выяўленчым мастацтве становіцца сацыялістычны рэалізм, прычым у адрозненне ад акадэмічнага рэалізму тут больш адчувалася палітызаванасць. У рэчышчы сацыялістычнага рэалізму працавалі мастакі В.В. Волкаў, Я.А. Зайцаў, якія падрыхтавалі шэраг карцін на тэму грамадзянскай вайны. Падзеі айчыннай гісторыі, фальклорныя тэмы і сюжэты сталі галоўнымі для мастака М.М. Філіповіча. Праблемы сацыялістычнага будаўніцтва, партрэты вядомых людзей знайшлі адлюстраванне ў творчасці мастакоў М.П. Станюты, М.Л. Тарасікава, Я.М. Кругера. У жанры пейзажаў вызначыліся В.К. Бялыніцкі-Біруля, У.М. Кудрэвіч.

Уздзеянне афіцыйнай ідэалогіі і развіццё манументальнай прапаганды адчувалася і ў скульптуры. Але гэта не змяншае мастацкую каштоўнасць твораў З.І. Азгура, А.А. Бембеля і іншых скульптараў, якія стварылі шэраг партрэтаў сучаснікаў, манументальныя кампазіцыі, якія ўпрыгожылі Дом урада, Дом Чырвонай Арміі, Палац піянераў і школьнікаў.

20-40-я гады сталі часам росквіту беларускага самадзейных і прафесійных тэатраў. Ужо 14 верасня 1920 года, адразу ж пасля вызвалення Мінска ад польскіх акупантаў у горадзе быў адкрыты Беларускі дзяржаўны тэатр, які з 1926 г. стаў называцца Першым Беларускім дзяржаўным тэатрам (БДТ-1). На яго сцэне ставіліся п’есы Я. Купалы, М. Горкага, М. Чарота.

У лістападзе 1926 года ў Віцебску быў створаны Другі Беларускі дзяржаўны тэатр (БДТ-2), дзе таксама ставіліся п’есы беларускіх і расійскіх драматургаў.

Добра быў вядомым у рэспубліцы і Беларускі дзяржаўны вандроўны тэатр пад кіраўніцтвам У. Галубка, які пасля стаў называцца Трэцім Беларускім дзяржаўным тэатрам (БДТ-3). Толькі з 1920 па 1928 гг. тэатр паказаў каля 2 тыс. спектакляў, даў 300 канцэртаў, пераважна ў так званай «глыбінцы». У трыццатыя гады колькасць тэатраў павялічваецца:

адкрываюцца польскі, яўрэйскі, рускі тэатры, тэатр юнага глядача і іншыя. Вельмі распаўсюджанымі у гэтыя гады былі тэатры рабочай моладзі, самадзейныя калектывы.

На развіццё музычнага мастацтва значны ўплыў аказалі адкрыццё дзяржаўных кансерваторыі, філармоніі, тэатра оперы і балета. Плённа працавалі беларускія савецкія кампазітары Я.К. Цікоцкі, Р.К. Пукст, А.Я. Туранкоў, М.М. Чуркін і іншыя. Вядучым жанрам у творчасці беларускіх кампазітараў былі оперы і сімфоніі, пераважна на гістарычныя тэмы і патрыятычнай накіраванасці.

У разглядваемы перыяд на Беларусі атрымаў распаўсюджанне і такія новы від мастацтва, як кіно. Спачатку здымаліся дакументальныя стужкі, якія апрацоўваліся і маніраваліся на базе Ленінградскай кінастудыі. Першым жа мастацкім творам стала кінастужка «Лясная быль» (1926 г.), якая была пастаўлена Ю.В. Тарычам. У канцы 30-х гадоў мастацкая кінастудыя «Савецкая Беларусь» была пераведзена ў г. Мінск. У стварэнні беларускага кінематографа прынялі плённы ўдзел не толькі беларускія спецыялісты і акцёры, але і вядомыя майстры савецкага кіно, напрыклад, акцёры М.К. Чаркасаў, М.М. Сіманаў і іншыя.

У арганізацыі культурна-масавай, выхаваўчай працы важная роля належала таксама бібліятэкам, клубам, музеям, розным самадзейным гурткам, якія пачалі масава стварацца ў савецкі перыяд. Так, у 1940 г. ужо дзейнічалі 31 музей і іх філіялы.

Глава 12

БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

12.1. Міжнародныя адносіны напярэдадні і ў пачатку другой сусветнай вайны

12.2. Пачатак Вялікай айчыннай вайны. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі

12.3. Акупацыйны рэжым. Партызанскі і падпольны рух

12.4. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Завяршэнне другой сусветнай вайны

12.1. Міжнародныя адносіны напярэдадні і ў пачатку другой сусветнай вайны

У 30-я гады міжнародная абстаноўка ў свеце ўскладнілася. На Далёкім Усходзе Японія пачала агрэсію супраць Кітая. Утварыўшы на захопленай частцы кітайскай тэрыторыі марыянетачную дзяржаву – Манчжоу-го, яна пачала з гэтага плацдарма варожыя дзеянні на ўсходняй мяжы СССР. На еўрапейскім плацдарме ў Германіі, Італіі былі ўсталяваны фашысцкія рэжымы і гэтыя краіны пачалі хутка нарошчваць ваенную магутнасць з мэтай перагляду сфер уплыву і міжнародных адносін, якія ўсталяваліся пасля першай сусветнай вайны. Ім супрацьстаялі у першую чаргу Францыя і Англія – пераможцы першай сусветнай вайны, якія не хацелі траціць свае калоніі і іншыя набытыя тэрыторыі, а таксама свой уплыў у Еўропе. У парушэнне умоў Версальскага дагавора ў Германіі была ўведзена ўсеагульная воінская павіннасць, разгарнуліся падрыхтоўка магутнай рэгулярнай арміі, выпуск цяжкага ўзбраення, хуткімі тэмпамі ствараліся ваенна-паветраныя і ваенна-марскія сілы. Савецкі Саюз у гэтых умовах імкнуўся не ўмешвацца ў канфлікты еўрапейскіх дзяржаў. Адначасова савецкі ўрад спрабаваў стварыць сістэму еўрапейскай бяспекі з мэтай стрымлівання агрэсараў, але беспаспяхова. З другога боку, у 1936 г. Германія, Італія і Японія заключылі “Антыкамінтэрнаўскі пакт”, накіраваны ў першую чаргу супраць СССР. З гэтага ж года Германія і Італія пачалі тэрытарыяльныя захопы: Італія захапіла Абісінію (Эфіёпію), Германія ўвяла войскі ў дэмілітарызованую рэйнскую зону, пазней, у 1938 г. – у Аўстрыю. У 1939 г. Італія акупіравала Албанію. У гэты час

японскія групіроўкі войск пачалі ваенныя дзеянні супраць СССР спачатку ў раёне возера Хасан, пазней, у 1939 г., на рацэ Халгін-Гол, дзе былі разгромлены савецкімі і мангольскімі вайсковымі падраздзяленнямі. Але для СССР міжнародная абстаноўка заставалася вельмі напружанай. Японія працягвала займаць варожую пазіцыю. У Еўропе кіраўнікі Францыі і Англіі імкнуліся накіраваць агрэсію Германіі на ўсход, таму ў верасні 1938 г. у Мюнхене згадзіліся на ўступку Германіі часткі Чэхаславакіі, што прывяло пазней да поўнай анексіі гітлераўцамі гэтай краіны. Перагаворы, якія ў 1939 г. пачалі СССР, Англія і Францыя, закончыліся беспаспяхова.

У умовах узрастання міжнароднай напружанасці і з'яўлення небяспекі супрацьстаяння кааліцыі дзяржаў на Усходзе і Захадзе СССР прыняў прапанову Германіі заключыць пакт аб ненападзе. Гэты дагавор тэрмінам на 10 гадоў быў падпісаны 23 жніўня 1939 г.

1 верасня 1939 г. у адпаведнасці з прынятым яшчэ ў красавіку планам “Вейс” Германія пачала ваенныя дзеянні супраць Польшчы. Польская армія значна ўступала нямецкай ў колькасных і якасных адносінах, таму на працягу тыдня ваенныя дзеянні былі фактычна скончаны разгромам гэтай краіны. Польскі ўрад эмігрыраваў ў Лондан.

3 верасня згодна з заключанымі з Польшчай дамовамі Англія і Францыя аб'явілі вайну Германіі. Лакальны ваенны канфлікт такім чынам перарос у сусветную вайну.

У умовах, калі польская дзяржава фактычна спыніла сваё існаванне, 17 верасня 1939 г. Чырвоная Армія перайшла савецка-польскую мяжу і да 25 верасня Заходняя Беларусь і Заходняя Украіна адышлі да СССР. 28 верасня 1939 г. быў заключаны дадатковы дагавор з Германіяй, які замацоўваў новыя дзяржаўныя межы.

На вызваленых тэрыторыях Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны утвараліся часовыя органы ўлады, пачаліся выбары дэлегатаў на Народныя сходы. Народны сход заходняй Беларусі адбыўся 28-30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку. Ён прыняў Дэкларацыю аб устанаўленні савецкай улады і аб'яднанні з БССР. 2 лістапада 1939 г. нечарговая У сесія Вярхоўнага Савета СССР і 12 лістапада нечарговая III сесія Вярхоўнага Савета БССР заканадаўча замацавалі ўз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР. Замест ваяводстваў былі ўтвораны 5 вобласцей, пачаліся сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні: нацыяналізаваны 1700 прадпрыемстваў, разгарнуліся іх рэканструкцыя, будаўніцтва новых фабрык і заводаў, ліквідавана беспрацоўе, сялянам перададзена каля 1 млн. гектараў памешчыцкай зямлі, адкрыты каля 6 тысяч школ, 12 тэхнікумаў, 5 інстытутаў, але ў той жа час пачаліся рэпрэсіі супраць былых памешчыкаў, асаднікаў.

Вільня і Віленскі край, якія таксама былі вызвалены Чывонай Арміяй ад улады Польшчы згодна з дагаворам, заключаным 10 кастрычніка 1939 г. паміж СССР і ўрадам Літвы, адыішлі да Літоўскай рэспублікі.

На працягу 1939 і 1940 гг. Германія праводзіла актыўныя дзеянні па далучэнню новых тэрыторый. Вайна з Англіяй і Францыяй, якая спачатку атрымала назву “дзіўнай” з-за пасіўнасці старон, абярнулася актывізацыяй дзейнасці Германіі, якая захапіла Бельгію, Галандыю і ў чэрвені 1940 г. прымусіла капітуліраваць Францыю. Пазней былі захоплены Данія, Нарвегія, а ў красавіку 1941 г. – Югаславія. Такім чынам, да лета 1941 г. амаль уся Еўропа была акупіравана Германіяй.

СССР таксама пачаў узмацняць свае заходнія межы. 29 лістапада СССР парваў дыпламатычныя адносіны з Фінляндыяй і 30 лістапада пачаў вайну. Пасля цяжкіх баёў і значных страт да сакавіка 1940 г. абарона праціўніка была прорвана і 12 сакавіка быў падпісаны мір, згодна з якім да СССР адыходзіла тэрыторыя на Карэльскім перашыўку і ў раёне Мурманска. У ліпені 1940 г у выніку змены ўрадаў у Літве, Латвіі і Эстоніі была аб’яўлена савецкая ўлада і прыбалтыйскія рэспублікі ўвайшлі ў склад СССР. У жніўні 1940 г. савецкі ўрад патрабаваў ад Румыніі перадачы Бесарабіі і Паўночнай Букавіны, у выніку была ўтворана Малдаўская ССР.

Пасля акупацыі амаль усёй Еўропы Германія пачала рыхтавацца да інтэрвенцыі на Англію, але няўдачы ў паветраным супрацьстаянні, цяжкасці пры фарсіраванні праліва Ла-Манш, а таксама супярэчнасці на перагаворах паміж Германіяй і СССР у Берліне ў лістападзе 1940 г. прывялі да таго, што ў снежні 1940 г. Гітлер зацвердзіў дырэктыву № 21 – план “Барбароса” і пачаў рыхтавацца да вайны з СССР.

12.2. Пачатак Вялікай айчыннай вайны. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі

Згодна з планам “Барбароса” супраць СССР было сканцэнтравана 190 дывізій, у тым ліку 19 танкавых і 14 матарызаваных, 4 паветраных флоты, у складзе якіх налічвалася каля 5,5 млн. салдат і афіцэраў, каля 4,3 тыс. танкаў, 47 тыс. гармат, каля 5,5 тысяч самалётаў. Чырвоная Армія к чэрвеню 1941 г. налічвала каля 5 млн. чалавек, з іх на заходніх межах знаходзілася каля паловы яе складу. Але па колькасці танкаў і самалётаў Чырвоная Армія не ўступала нямецкай.

22 чэрвеня 1941 г. Германія без аб’явы вайны пачала ваенныя дзеянні супраць СССР. На яе баку выступілі таксама Італія, Фінляндыя, Венгрыя і Румынія. Гітлер і ваеннае камандаванне разлічвалі на ўнутраную слабасць савецкай ўлады, міжнацыянальныя канфлікты і,

галоўным чынам, на ваенную магутнасць германскай арміі, што дазволіць, на іх думку, правесці “бліцкрыг”, разграміць СССР за некалькі тыдняў.

Наступленне вялося сіламі трох груп армій – “Поўнач”, “Цэнтр” і “Поўдзень”, пры гэтым большая частка бронетанкавых сіл і авіяцыі была сканцэнтравана ў цэнтры. Войскі Заходняй асобнай вайсковай акругі, якія дыслацыраваліся ў Беларусі, на напрамку галоўнага ўдара вермахта, мелі прыкладна аднолькавую колькасць танкаў і самалётаў, але ўступалі праціўніку ў жывой сіле і лёгкім узбраенні.

Стварыўшы 3-4-кратную перавагу ў сілах на напрамках галоўных удараў, нямецкія арміі хутка прарвалі абарону савецкіх войск у раёнах Брэста і Гродна і пачалі хутка рухацца ў напрамку Мінска. Спробы правесці контрудары з боку Беластока і ў раёне Камянца-Жабінкі значных вынікаў не далі. Жорсткія баі разгарнуліся ў раёне Мінска, дзе было знішчана 100 і падбіта больш за 200 танкаў праціўніка, але 28 чэрвеня горад быў захоплены і ў акружэнне трапілі значныя сілы савецкіх войск.

У канцы чэрвеня напружаныя баі шлі на Бабруйскім і Барысаўскім напрамках. У раёне Бабруйска можна абараняліся байцы 4-га паветрана-дэсантнага корпуса. На р. Бярэзіна каля Барысава амаль 3 дні стрымлівалі праціўніка часці 1-й Маскоўскай пралетарскай дывізіі і курсанты танкавага вучылішча. Яны нанеслі значны ўрон нямецкім войскам, але вымушаны былі адступіць.

Няўдачай закончылася спроба савецкага камандавання стварыць новую лінію абароны па р. Днепр -Заходня Дзвіна. Гераічна абараняла г. Віцебск 153-я стралковая дывізія. Жорсткія баі разгарнуліся ў раёне г. Оршы, тут 14 ліпеня ўпершыню былі ўведзены ў дзеянне рэактыўныя ўстаноўкі, якія затым атрымалі назву “Кацюшы”.

23 дні працягвалася абарона г. Магілёва. Не здолеўшы захапіць горад лабавым ударам, гітлераўцы фарсіравалі Днепр на флангах каля гарадоў Шклоў, Быхаў, Чавусы і такім чынам акружылі горад. Але і ў акружэнні байцы 172-й стралковай дывізіі і народнага апалчэння 10 дзён стрымлівалі націск 6 пяхотных і танкавых дывізіяў праціўніка. Толькі 12 ліпеня ў 12-гадзінным баю на буйнічскім полі вораг страціў 39 танкаў. У ноч з 25 на 26 ліпеня абаронцы Магілёва зрабілі спробу прарвацца з акружэння, частцы гэта ўдалося, але многія загінулі.

6 ліпеня сіламі ў раёне Лепеля-Сянно быў праведзены контрудар сіламі двух мехкапусоў. З двух бакоў у баях удзельнічалі да 1500 танкаў. На гомельскім напрамку быў нанесены контрудар у напрамку г. Бабруйска, у выніку часова былі вызвалены Жлобін і Рагачоў. Кавалерыйская група ў складзе 3 дывізіяў пад камандаваннем генерала А.Гарадавікова ў ходзе кавалерыйскага рэйда вызваліла Глуск, Старыя Дарогі. Нягледзячы на частковыя поспехі, гэтыя контрудары не змянілі

агульны ход ваенных дзеянняў, але адцягнулі буйныя сілы праціўніка, нанеслі яму значны ўрон. У цэлым жа Чырвоная Армія панесла ў Беларусі вялікія страты і павінна была адступаць. Але і гітлераўскае камандаванне, сутыкнуўшыся з жорсткай абаронай на цэнтральным напрамку, павінна было мяняць свае планы. 4 жніўня на нарадзе ў г. Барысаве Гітлер аддаў загад часова прыпыніць наступленне ў цэнтры, каб умацаваць флангі групы армій “Цэнтр”. Такім чынам быў выйграны час для арганізацыі рубяжоў абароны на маскоўскім напрамку.

Згодна з атрыманай дырэктывай 25 дывізіі вермахта, галоўным чынам танкавых і матарызаваных, павярнулі на гомельскі напрамак, дзе абараняліся 13-я і 21-я арміі. 19 жніўня Гомель быў захоплены ворагам і да канца жніўня ўся тэрыторыя Беларусі аказалася ў зоне акупацыі.

Такім чынам, з аднаго боку план “Барбароса”, які прадугледжваў заканчэнне вайны за 3-4 тыдні, з-за жорсткага супраціўлення савецкіх войск, быў правалены. Ворагу былі нанесены значныя страты і Беларусь была захопленая толькі ў выніку 2-месячных баёў.

З другога боку, Чырвоная Армія ў пачатковы перыяд вайны атрымала вельмі вялікія страты ў салдатах, афіцэрах, ваеннай тэхніцы. Гітлер і яго акружэнне ў канцы ліпеня былі ўпэўнены, што вайна супраць СССР ужо выйграная. Якія ж прычыны няўдач ў пачатковы перыяд вайны?

Вызначыць дакладную дату нападу Германіі на СССР, калі яна неаднаразова пераносілася, а звесткі разведорганаў былі вельмі супярэчлівымі, было практычна нельга. Таму адмоўную ролю сыграў фактар нечаканасці і парушэння міжнародных норм. Войны звычайна пачыналіся з фармальнага аб’яўлення, што давала хаця б мінімум часу для прывядзення войск у баявую гатоўнасць. З прычыны нечаканасці нападу трэцяя частка самалётаў была знішчана прама на аэрадромах, што забяспечыла люфтваффе панаванне ў паветры і, як вынік, эфектыўнае знішчэнне жывой сілы і тэхнікі ў час бамбардзіровак. Тут сыгралі сваю ролю і пралікі савецкага камандавання, якія часам мяжуюць з злачынствам, калі, напрыклад, неразгрупаваныя і амаль не замаскіраваныя самалёты на пагранічных аэрадромах фактычна ператварыліся ў мішэні, а зенітная артылерыя 4-й арміі была вывезена за 400 км. на ўсход для вучэнняў. Трэба адзначыць, што камандуючы ваенна-паветранымі сіламі генерал А. Таюрскі быў растраляны.

Нягледзячы на значныя поспехі ў індустрыялізацыі, за адносна кароткі час савецкая прамысловасць, у тым ліку і ваенна-прамысловы комплекс, не маглі пераадолець адставанне ад заходніх краін у тэхнічным прагрэсе. У выніку ў пачатку вайны нямецкія войскі не толькі пераўзыходзілі савецкія колькасна, але і па агнявой моцы, мабільнасці. Нямецкія пяхотныя дывізіі ў асноўным былі ўзброены аўтаматычнай

зброяй, механізаваны, добра забяспечаны радыёсувяззю. Адсутнасць жа радыёсувязі і залежнасць ад правадной фактычна паралізавалі кіраванне савецкімі войскамі ў пачатковы перыяд вайны, не давалі магчымасць апэратыўна кіраваць падраздзяленнямі ў часы боя або пры манеўраванні. Дарэчы, быў растралены і начальнік сувязі Заходняга фронту генерал А. Грыгор'еў.

Гітлераўцы выкарысталі такія часовыя перавагі, як мілітарызацыя эканомікі, працяглая падрыхтоўка да вайны, адмабілізаваннасць і якасць узброенасці войск, загадка сканцэнтраваных у пагранічнай паласе. На патрэбы вермахта працавала эканоміка амаль усёй Еўропы. Камандаванне мела ўжо накоплены двухгадовы практычны вопыт вядзення ваенных дзеянняў, выпрацаваную і апрабированую тактыку стварэння ударных бронетанкавых групіровак для прарыва абароны праціўніка.

У адрозненне ад адмабілізаванай нямецкай арміі Чырвоная Армія і яе камандаванне дзейнічалі ў умовах маральна псіхалагічнай абстаноўкі мірнага часу, што дапускала і фармалізм у баявой падрыхтоўцы, і часам грэбаванне якасцю ў ажыццяўленні неабходных мер падрыхтоўкі да абароны, у першыя дні і нават месяцы вайны камандаванне часам праяўляла разгубленасць. Нягледзячы на ўрокі савецка-фінскай вайны, арганізацыя баявой вучобы заставалася адарванай ад рэальных умоў магчымай ваеннай абстаноўкі, мелі месца прыпіскі ў справаздачнасці, простая расхлябанасць. Чырвоная Армія не была падрыхтавана да вядзення сучаснай вайны, вучылася ваяваць ужо ў умовах супрацьстаяння рэальнаму праціўніку, адступлення пад націскам пераўзыходзячых сіл вермахта.

Негатыўную ролю ў няўдачах першых месяцаў вайны сыгралі і рэпрэсіі сярод каманднага саставу Чырвонай Арміі, хаця аналіз паказвае, што, напрыклад, камандны састаў Заходняга фронту на дзень пачатку вайны меў дастатковы вопыт і падрыхтоўку, каб ажыццяўляць неабходнае кіраўніцтва баявымі апэрацыямі.

12.3. Акупацыйны рэжым. Партызанскі і падпольны рух

Згодна з нямецкім генеральным планам “Ост” землі Беларусі і прылеглых тэрыторый павінны быць каланізаваны і ў перспектыве ўвайсці ў тэрыторыю Германіі з карэнным насельніцтвам. Для гэтага 25 % беларусаў, якіх акупанты лічылі блізкімі да арыйскай расы, планавалася анямечыць, астатніх выселіць або знішчыць.

Быў уведзены новы адміністрацыйны падзел, парушаўшы тэрытарыяльную цэласнасць Беларусі. Паўднёвыя яе землі адыходзілі да рэйхскамісарыята “Ўкраіна”, заходняя частка Беларусі ўвайшла ў склад усходняй Прусіі, Віцебская, Магілёўская, амаль уся Гомельская і

некаторыя раёны Мінскай і Палескай абласцей уключаліся ў зону так званай “вобласці армейскага тылу” групы армій “Цэнтр”, цэнтральная ж частка рэспублікі, уключаючы 77 раёнаў, была аднесена да генеральнай акругі “Беларусь” рэйхскамісарыята “Остланд”. Вышэйшым органам кіравання на тэрыторыі Беларусі з’яўляўся Генеральны камісарыят, які ўзначальваў спачатку В. Кубэ, затым К. Готберг. Адміністрацыйны апарат ў асноўным складаўся з нямецкіх служачых. У якасці дапаможных мясцовых устаноў акупанты стварылі гарадскія і раённыя ўправы на чале з начальнікамі раёнаў або бургамістрамі гарадоў. На месцах ствараліся воласці на чале з старшынямі, ў вёсках прызначаліся старасты. Работу мясцовых грамадзянскіх органаў улады кантралявалі шэфы – “камісары”, “каменданты”, “зондэрфюрэры” і інш. У кіраўніцтве захопленымі тэрыторыямі акупанты абавіраліся на рэпрэсіўны апарат: пяць ахоўных дывізій, якія дыслацыраваліся на тэрыторыі Беларусі, асобныя карныя так званыя нацыянальныя батальёны, спецыяльныя падраздзяленні – айнзатцкаманды і зондэркаманды, СС, гестапа, а таксама на паліцэйскія фарміраванні. Гітлераўцы таксама імкнуліся выкарыстаць у сваіх мэтах людзей, якія былі незадаволены савецкай уладай або эмігрантаў, якія знаходзіліся да яе ў апазіцыі. Людзей, якія супрацоўнічалі з акупантамі, пазней сталі называць калабарантамі. З ліку гэтых калабарантаў акупанты стваралі нацыяналістычныя арганізацыі: Беларуская народная самапомач (БНС), саюз беларускай моладзі (СБМ), раду даверу, якая затым у 1943 г. была пераўтворана ў Беларускаю Цэнтральную раду, Беларуская краёвая абарона (БКА), але ў іх склад была ўцягнута нязначная частка насельніцтва.

Стрыжнем акупацыйнага рэжыму стала палітыка генацыда.

На Беларусі было створана 260 канцэнтрацыйных лагераў, дзе загінулі 1,4 млн. чал. Толькі ў канцлагеры Трасцянец каля Мінска было знішчана 206 тыс. вязняў. Існавала больш за 100 гета. Адным з найбольш буйных гета знаходзілася ў г. Мінску, там загінула каля 100 тыс. яўрэяў, а ўсяго ў Беларусі гітлераўцы растралілі больш за 700 тыс. беларускіх яўрэяў. Пад выглядам барацьбы з партызанамі фашысты ажыццявілі за гады вайны 140 карных аперацый, у асноўным супраць мірнага насельніцтва. Былі спалены разам з жыхарамі 628 вёсак, а ўсяго за гады акупацыі гітлераўцы знішчылі ў Беларусі больш за 2,2 млн. савецкіх грамадзян і ваеннапалонных. Каля 400 тыс. чалавек, пераважна беларускай моладзі, былі адпраўлены на прымусовую работу ў Германію, трэцяя частка з іх там і загінула.

Акупанты пачалі прамое рабаванне захопленых тэрыторый. У Германію было вывезена больш за 90% станочнага і тэхнічнага абсталявання, каля 22 тыс. аўтамашын, трактараў, камбайнаў, вялікая

колькасць лесу, жывёлы, прадуктаў харчавання. На астаўшыхся прамысловых прадпрыемствах быў устаноўлены 10-12-гадзінны рабочы дзень у спалучэнні з мізэрным заробкам. За правіннасці, сабатаж адміністрацыя мела права адпраўляць рабочых у канцлагеры.

У сельскай мясцовасці гітлераўцы спачатку захавалі калгасы, толькі ўвялі ў іх прымусовую працу. Пазней яны былі перайменаваны ў “абшчынныя гаспадаркі”, а з чэрвеня 1943 г акупанты пачалі перадаваць зямлю ў прыватную ўласнасць, але ўвялі нормы абавязковых паставак, якія дасягалі да паловы вырашчанага ўраджаю.

Ужо з канца чэрвеня 1941 г. на акупіраванай гітлераўцамі тэрыторыі Беларусі пачаўся разгортвацца партызанскі рух. Першыя атрады былі створаны на Палессі. Да канца 1941 г. на Беларусі ўжо дзейнічалі каля 500 партызанскіх атрадаў і груп, а колькасць партызан дасягнула 12 тыс. чалавек. Пасля разгрому нямецкіх войск пад Масквой партызанскі рух яшчэ больш пашырыўся, набыў арганізаваны характар. У маі 1942 г. быў створаны Цэнтральны штаб партызанскага руху на чале з першым сакратаром ЦК КП (б)Б П. Панамарэнка, у верасні гэтага ж года – Беларускі штаб партызанскага руху, які ўзначаліў другі сакратар ЦК КП(б)Б П.З. Калінін. У гэты час на базе партызанскіх атрадаў пачалі стварацца брыгады і злучэнні, партызанскія зоны. У 1943 г. партызаны, колькасць якіх дасягнула больш за 120 тыс. чалавек, кантралявалі ўжо да 60% тэрыторыі Беларусі. Да 1944 г. на тэрыторыі Беларусі ўжо дзейнічалі 370 тыс. партызан, якія аб’ядноўваліся ў 1255 атрадаў і 213 брыгад. Яны рабілі засады, ўзрывалі масты, наносілі значны ўрон акупантам. За тры гады барацьбы ў тыле ворага партызаны знішчылі каля паўмільёна гітлераўцаў, пусцілі пад адхон 11150 эшалонаў, разграмілі 948 гарнізонаў, ўзарвалі каля 5 з паловай тысяч мастоў, знішчылі каля 20 тыс. аўтамашын, 305 самалётаў, падбілі або ўзарвалі 1355 танкаў і бронемашын. Найбольш буйнымі па маштабнасці і эфектыўнасці былі тры этапы “рэйкавай вайны”. У час першага этапа, які працягваўся з жніўня да верасня 1943 г, партызаны пусцілі пад адхон 836 варажых эшалонаў, узарвалі 184 чыгуначных масты, пашкодзілі сотні кіламетраў чыгуначнага палатна. У выніку другога этапа, які атрымаў назву “канцэрт” і працягваўся з верасня да лістапада 1943 г., было ўзарвана 90 тыс. чыгуначных рэк, 1041 эшалон, 72 чыгуначных масты. Трэці этап пачаўся 20 чэрвеня 1944 г., напярэдадні аперацыі “Баграціён”. У выніку яго былі паралізаваны важнейшыя чыгуначныя магістралі на тэрыторыі Беларусі, што аблегчыла савецкім войскам вызваленне рэспублікі ад акупантаў.

Каля 70 тысяч членаў налічвалі падпольныя арганізацыі, што дзейнічалі на тэрыторыі рэспублікі. Найбольшай эфектыўнасцю дзеянняў вызначыліся падпольшчыкі Мінска, Оршы, Асіповіч і іншых гарадоў

Беларусі. Акрамя дыверсій, знішчэння жывой сілы і тэхнікі, партызаны і падпольшчыкі аказвалі вялікую дапамогу савецкаму камандаванню ў зборы разведвальнай інфармацыі, праводзілі агітацыйную работу сярод насельніцтва.

Кіравалі партызанскім і падпольным рухам на Беларусі падпольныя абкамы і райкамы партыі, абкамы і райкамы камсамола.

12.4. Вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Завяршэнне другой сусветнай вайны

Нягледзячы на няўдачы ў пачатковы перыяд вайны і вялікія страты, якія панесла Чырвоная Армія ў гэты час, паступова супраціўленне ворагу станавілася больш жорсткім. У вельмі кароткі тэрмін у умовах ваеннага часу на ўсходзе краіны была адноўлена ваенная прамысловасць, якая, дзякуючы самаахвярнай працы працаўнікоў тылу, пачала хутка набіраць тэмпы развіцця. У выніку на фронт стала паступаць усё больш узбраення, тэхнікі. Чым далей гітлераўскія войскі прасоўваліся ўглыб СССР, тым большыя страты яны неслі ад дзеянняў чырвонаармейцаў і партызанскіх дыверсій. На цэнтральным участку фронту ў кастрычніку 1941 г. гітлераўцы наблізіліся да Масквы, але не здолелі прарваць умацаваныя рубяжы, якія абаранялі часці Заходняга фронту пад камандаваннем Г.К.Жукава. Спробы штурма сталіцы ў лістападзе і пачатку снежня таксама былі няўдалымі. 5-6 снежня савецкія войскі перайшлі ў контрнаступленне і да пачатку студзеня 1942 г. адкінулі ворага на 100-250 км. Перамога пад Масквой стала паваротным пунктам ў Вялікай Айчыннай вайны. Ворагу былі нанесены вялікія страты ў тэхніцы і жывой сіле. Войскі Калінінскага фронту у ходзе наступлення ўжо ў пачатку 1942 г. наблізіліся да межаў Беларусі. Умацавалася знешнепалітычнае палажэнне СССР. Японія не адважылася ўступіць у вайну з СССР і 7 снежня 1941 г. пачала ваенныя дзеянні супраць ЗША. Гэта вынудзіла ЗША адыйсці ад нейтралітэта і ўступіць у вайну з Японіяй і Германіяй. Пачала фарміравацца антыгітлераўская кааліцыя.

У 1942 г. гітлераўцы здолелі захапіць амаль ўсю тэрыторыю Украіны, акупіравалі Крым і пачалі наступленне на Каўказ і Сталінград. У ходзе Сталінградскай бітвы, якая праходзіла з 17 ліпеня 1942 г. па 2 лютага 1943 г., была акружана 330-тысячная групіроўка праціўніка. Вермахт страціў каля 1,5 млн. салдат і афіцэраў. Страты Чырвонай Арміі за гэты час саставілі 1,2 млн. чалавек.

У гэты час саюзныя войскі разграмілі нямецка-італьянскую групіроўку войск ў Паўночнай Афрыцы ў бітве каля Эль-Аламейна.

Спробы нямецкага камандавання ўзяць рэванш і зноў авалодаць стратэгічнай ініцыятывай, якія мелі месца летам 1943 г., таксама

закончыліся правалам. У час Курскай бітвы, якая працягвалася 50 дзён, вораг атрымаў паражэнне і павінен быў адступіць. Разгром войск вермахта на Курскай дузе, контрнаступленне Чырвонай Арміі, вызваленне левабярэжнай Украіны і Кіева азначалі завяршэнне карэннага пералома ў ходзе Вялікай Айчыннай вайны і пачатак вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. 23 верасня 1943 г. быў вызвалены першы раённы цэнтр БССР – горад Камарын. 26 лістапада 1943 г. савецкія войскі ачысцілі ад акупантаў абласны цэнтр – г. Гомель, куды адразу ж пераехалі ўрадавыя установы Беларусі. У выніку асенне-зімняга наступлення Чырвонай Арміі былі вызвалены 32 раёна Беларусі, створаны плацдармы для наступных наступальных дзеянняў. Канчатковае вызваленне Беларусі было здзейснена ў ходзе аперацыі “Баграціён”, якую правялі войскі 1-га, 2-га і 3-га Беларускіх і 1-га Прыбалтыйскага франтоў. Яна працягвалася з 23 чэрвеня па 29 жніўня 1944 г. На тэрыторыі Беларусі ажыццяўляла абарону моцная групоўка ворага, якая налічвала 1,2 млн. салдат і афіцэраў, 9500 пушак і мінамётаў, 1350 самалётаў і 900 танкаў. Чырвоная Армія пераўзыходзіла праціўніка ў жывой сіле ў 2 разы, артылерыі – ў 3,7 разы, авіяцыі – амаль у 3 разы, танках – у 5,8 разоў. Ужо ў першыя дні наступлення войскі 1-га Прыбалтыйскага і 3-га Беларускага франтоў прарвалі абарону гітлераўцаў і акружылі ў раёне Віцебска 5 нямецкіх дывізій, а ў раёне Бабруйска – 6 дывізій. Да 27 чэрвеня Віцебскі “кацёл” быў ліквідаваны, гітлераўцы страцілі каля 30 тыс. забітымі, параненымі або палоннымі. У ходзе бабруйскай аперацыі было забіта і паранена каля 40 тысяч салдат і афіцэраў вермахта. Спробы гітлераўскага камандавання стрымаць націск Чырвонай Арміі на ўмацаваным рубяжы па р. Бярэзіна таксама былі беспаспяховымі. 1 ліпеня войскі 3-га Беларускага фронту вызвалілі г. Барысаў і прадоўжылі наступленне ў напрамку Мінска. З самага пачатку аперацыі “Баграціён” значную дапамогу Чырвонай Арміі аказвалі беларускія партызаны. Ужо 20 чэрвеня яны правялі заключны этап рэйкавай вайны, фактычна паралізаваўшы важнейшыя чыгуначныя магістралі. Калі ж пачаліся наступальныя дзеянні, партызаны дзейнічалі ў якасці праваднікоў, захоплівалі пераправы на рэках, рабілі засады на шляху адступаючага ворага, удзельнічалі ў танкавых дэсантах, вызваленні населеных пунктаў.

3 ліпеня 1944 г. была вызвалена сталіца Беларусі – г. Мінск. У ходзе Мінскай аперацыі была акружана і на працягу тыдня разгромлена групоўка праціўніка колькасцю 105 тыс. салдат і афіцэраў, 70 тысяч з іх былі забіты або паранены, 30 тысяч трапілі ў палон. Працягваючы наступленне, войскі трох беларускіх франтоў 16 ліпеня вызвалілі г. Гродна, 28 ліпеня – Брэст. Гэтым самым было завершана вызваленне ад нямецка-фашысцкіх акупантаў ўсёй тэрыторыі Беларусі. Адначасова войскі 1-га Прыбалтыйскага фронту паспяхова наступалі ў Прыбалтыцы.

У ходзе заключнага этапа аперацыі “Баграціён” былі вызвалены частка Літвы, Латвіі, усходнія раёны Польшчы. Такім чынам, Чырвоная Армія прарвала абарону праціўніка ў глыбіню і шырыню да 500 кіламетраў. Гітлераўцы і іх саюзнікі страцілі забітымі і параненымі больш за паўмільёна салдат і афіцэраў. Склаліся ўмовы для далейшага наступлення на тэрыторыю Германіі.

Аперацыя “Баграціён” садзейнічала поспехам савецкіх войск і на поўдні. У ходзе летняга і асенняга наступлення Чырвонай Арміі была вызвалена тэрыторыя Украіны, Малдавіі, пачалося вызваленне краін Усходняй Еўропы. Найбольш буйнымі аперацыямі тут сталі Львоўска-Сандамірская і Яска-Кішынёўская. Да канца года гітлераўцы страцілі на ўсходнім фронце да 170 дывізій. Былі выведзены з вайны Румынія, Балгарыя, Венгрыя і Фінляндыя.

Амаль адначасова з ваеннымі дзеяннямі ў Беларусі 6 чэрвеня 1944 г. саюзныя англійскія і амерыканскія войскі высадзіліся на пабярэжжа Паўночнай Францыі. 15 жніўня яны зрабілі высадку і на поўдні Францыі. Такім чынам быў адкрыты другі фронт у Еўропе. Да канца года саюзнікі вызвалілі Францыю, Бельгію і падыйшлі да межаў Германіі.

У студзені 1945 г. войскі шасці франтоў пачалі Вісла-Одэрскую і Усходне-Прускую наступальныя аперацыі, якія закончыліся вызваленнем большай часткі Польшчы, а таксама разгромам варожай групіроўкі пад Кёнігсбергам. Страты праціўніка склалі каля ста дывізій. Чырвоная Армія выйшла на р. Одэр і 16 красавіка 1945 г. пачала Берлінскую аперацыю. У ёй прынялі ўдзел войскі трох Беларускіх і 1-га Украінскага франтоў колькасцю да 2,5 млн. салдат і афіцэраў. Быў дасягнуты таксама вялікі перавес у тэхніцы. У ходзе жорскіх баёў Берлін быў акружаны і 25 красавіка савецкія войскі і войскі саюзнікаў злучыліся на р. Эльба. 2 мая берлінскі гарнізон капітуліраваў і ў ноч з 8 на 9 мая прадстаўнікі пераможанай Германіі, з аднаго боку, і СССР, ЗША, Англіі і Францыі, з другога, падпісалі акт аб капітуляцыі Германіі.

На Патсдамскай канферэнцыі, якая адбылася 17 ліпеня – 2 жніўня 1945 г., кіраўнікі СССР, Англіі і ЗША абмеркавалі пытанні пасляваеннай пабудовы свету, вызначылі статус і сістэму кіравання Германіяй, удакладнілі дзяржаўныя межы. У асобнай дэкларацыі саюзнікі прапанавалі Японіі капітуліраваць. Пасля таго, як японскі ўрад адхіліў гэтую дэкларацыю, выконваючы ўзятыя абавязацельствы перад саюзнікамі і ўлічваючы, што тэрмін заключанага раней паміж СССР і Японіяй пакта аб ненападзе скончыўся, СССР 8 жніўня аб’явіў вайну Японіі. У ходзе Маньчжурскай аперацыі, якая працягвалася з 9 жніўня па 2 верасня 1945 г., савецкія войскі разграмілі мільённую Квантунскую японскую армію. Былі высажаны дэсанты на вострав Паўднёвы Сахалін і

на Курыльскія астравы, тэрыторыю былой Расійскай імперыі. 2 верасня 1945 г. Японія падпісала акт аб капітуляцыі. Другая сусветная вайна скончылася.

Савецкі Саюз унёс рашаючы ўклад у разгром фашысцкай Германіі. На працягу ўсёй вайны да 75% уіх узброеных сіл фермахта знаходзіліся на ўсходнім фронце. Тут было знішчана больш за 600 дывізіяў праціўніка, або дзве трэці ўсіх яго сіл. З агульных страт Германіі ў 13,6 млн. чалавек больш за 10 млн. загінулі на савецка-германскім фронце. СССР страціў за год вайны 27 млн. чалавек, з іх каля 9 млн. салдат і афіцэраў, астатнія – мірныя жыхары.

У Беларусі у гады вайны і фашысцкай акупацыі загінуў амаль кожны трэці жыхар рэспублікі, прычым дадзеныя аб стратах да нашага часу удакладняюцца. 1,3 млн. беларусаў ваявалі на фронце, больш за 300 тыс. узнагароджаны ардэнамі і медалямі, 440 чалавек удастоены звання Героя Савецкага Саюза.

Глава 13

СССР ВА ЎМОВАХ СПАБОРНИЦТВА І КАНФРАНТАЦЫІ СУПРАЦЬЛЕГЛЫХ САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫХ СІСТЭМ. АСНОЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦЯ БССР У 50-80-я гг.

13.1. Міжнародныя адносіны пасля другой сусветнай вайны. БССР на міжнароднай арэне

13.2. Аднаўленне і развіццё народнай гаспадаркі Беларусі. Грамадска-палітычнае жыццё і спробы рэфармавання эканомікі ў 1950-1960-я гады

13.3. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё БССР у 60-80-я гг.

13.4. Культура Беларусі ў пасляваенны час (1945-1990 гг.)

13.1. Міжнародныя адносіны пасля другой сусветнай вайны. БССР на міжнароднай арэне

Пасля другой сусветнай вайны ў міжнародных адносінах пачалі праяўляцца наступныя тэндэнцыі:

а) Германія і яе саюзнікі страцілі свае пазіцыі ў сусветнай палітыцы. На роль сусветнага лідэра ўсё актыўней пачалі прэтэндаваць ЗША. За гады вайны ЗША сканцэнтравалі больш за тры чацвёртых залатога запасу свету і 60% сусветнай прамысловай прадукцыі. Іх людскія страты за гады вайны склалі толькі сотую частку ад страт, якія панёс Савецкі Саюз, затое валавы нацыянальны прадукт павялічыўся за гэты час у два разы. Авалодванне ядзернай зброяй дазваляла США дзейнічаць з пазіцыі сілы.

З другога боку, нягледзячы на вялікія страты ў вайне, другой звышдзяржавай становіўся СССР. Яго аўтарытэт як пераможцы нацыстскай дзяржавы значна вырас у свеце. Савецкі Саюз меў самую магутную на той час армію. Ён таксама значна узмацніў свае пазіцыі ў Еўропе за лік утварэння шэрагу прасавецкіх краін. Пачалася барацьба за сусветнае лідэрства паміж гэтымі звышдзяржавамі.

б) На аснове Ялцінска-Патсдамскай сістэмы міжнародных адносін пачалася пачалася перабудова свету. Гэта адносілася як к зменам у геапалітычным уплыве розных стран ў цэлым, так і канкрэтна ў

тэрытарыяльных зменах. Гэта закранула і Беларусь, дзе Беластоцкая вобласць і некалькі раёнаў Брэсцкай вобласці былі перададзены Польшчы.

в) Змянілася і палітычная сітуацыя. Да вайны толькі СССР прадстаўляў сацыялістычную краіну. Пасля вайны пры ваеннай, фінансавай, дыпламатычнай падтрымцы СССР на шлях сацыялізму сталі Албанія, Балгарыя, Венгрыя, Польшча, Румынія, Чэхаславакія, Югаславія, ГДР – усяго 8 краін. Пазней на шлях сацыялізма пры падтрымцы СССР сталі Паўночная Карэя, Кітай, В’етнам. Усяго ў краінах прасавецкага блока пражывала трэцяя частка насельніцтва свету. Яны атрымалі назву “сусветная сістэма сацыялізма”. Еўрапейскія прасавецкія краіны для кардынацыі эканамічнай палітыкі стварылі ў 1949 годзе Савет эканамічнай узаемадапамогі, ваенных дзеянняў – у 1955 годзе – Арганізацыю Варшаўскага дагавора.

Ім супрацьстаялі заходнія капіталістычныя краіны на чале з ЗША. У 1949 годзе яны аб’ядналіся ў ваенны саюз – Арганізацыю Паўночнаатлантычнага дагавора (НАТА). Пачалося военнае, эканамічнае, ідэалагічнае супрацьстаянне двух сістэм, якое атрымала назву “халодная вайна”. Пачатак яе быў пакладзены ў 1946 годзе, калі ў г. Фултане ў прысутнічанні прэзідэнта ЗША Г. Трумэна былы прэм’ер-міністр Англіі Чэрчыль адкрыта абвінаваціў СССР у захопе і ізаляцыі Усходняй Еўропы і заклікаў да “крыжовага паходу” супраць СССР. Годам пазней, у сакавіку 1947 года прэзідэнт ЗША Г. Трумэн сфармуляваў праграму падтрымкі “свабодных народаў” і стрымлівання камунізма. Яна заключалася ў тым, што ЗША бралі на сябе права прама або косвенна ўмешвацца ва ўнутраныя справы дзяржаў, дзе яны бачылі пагрозу камунізму. Пачалася гонка ўзбраенняў, паміж краінамі двух сістэм паўстала “жалезная заслона”. Халодная вайна” ў 1950-1960 гг. не раз пагражала перайсці ў “гарачую” і свет балансаваў на грані новай вайны. Не трэба забываць, што ўжо ў снежні 1945 года быў падрыхтаваны план Пентагона аб нанясенні ядзернага ўдара па тэрыторыі СССР. У адказ у 1949 г. СССР таксама выпрабаваў атамную бомбу і гэта стала моцным фактарам стрымлівання праціўніка.

г) Узмацнілася эканамічная інтэграцыя сярод краін Заходняй Еўропы. Каб павысіць свой уплыў у Еўропе, ЗША пачалі правядзенне ў жыццё “плана Маршалла”. Ён заключаўся ў выдзяленні еўрапейскім краінам каля 17 млрд долараў для аднаўлення эканомікі, але пры ўмове выканання пэўных палітычных патарбаванняў. Гэты план прынялі 18 еўрапейскіх краін. Для практычнай рэалізацыі плана (размеркаванне дапамогі) ў 1948 годзе была створана Арганізацыя Еўрапейскага Эканамічнага супрацоўніцтва (АЕЭС). 5 мая 1949 года ў Лондане 10 дэмакратычных краін стварылі Савет Еўропы, а яшчэ пазней, у 1957 г.

б заходнееўрапейскіх дзяржаў стварылі Еўрапейскае эканамічнае супольніцтва (ЕЭС), унутры якога былі зняты ўсе мытныя бар'еры.

д) Каланіяльныя дзяржавы Францыя і Англія выйшлі з вайны аслабленымі. Гэта, а таксама падтрымка СССР на міжнародным узроўні прывялі да паступовага распаду каланіяльнай сістэмы. Першымі ў 40-50-я гады атрымалі незалежнасць Інданэзія, В'етнам, Індыя, якая падзялілася на дзве дзяржавы – Індыйскі Саюз і Пакістан, у Афрыцы – Лівія, Егіпет, Туніс, Марокка, Судан, Гана, Гвінея. Пазней, у 60-я гады яшчэ 17 дзяржаў Афрыкі атрымалі незалежнасць. У выніку да 1961 года незалежнымі сталі каля 40 дзяржаў з насельніцтвам 1,5 млрд. чалавек.

Пасля другой сусветнай вайны змяніўся міжнародны статус і БССР. Яна атрымала магчымасць згодна з прынятым Вярхоўным Саветам СССР 1 лютага 1944 года Законам непасрэдна ўступаць у дыпламатычныя адносіны з іншымі краінамі. У сакавіку 1944 года быў створаны народны камісарыят замежных спраў БССР, які ў 1946 годзе быў перайменаваны ў адпаведнае Міністэрства. 27 красавіка 1945 годзе рэспубліка разам з іншымі краінамі выступіла ў якасці стваральніцы Арганізацыі Аб'яднаных нацый. 26 чэрвеня 1945 года міністр замежных спраў Беларусі К. Кісялёў ад імя ўрада БССР падпісаў Статут ААН. Удзел у рабоце ААН даў магчымасць БССР, па першае, выкарыстоўваць яе трыбуну для выступленняў з рознымі ініцыятывамі, напрыклад, “Аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў” і інш., па другое, больш актыўна ўдзельнічаць у міжнародных арганізацыях, у тым ліку такіх уплывовых, як Сусветны Савет міру, ЮНЭСКА (арганізацыя па пытаннях адукацыі, навукі і культуры), Магатэ (Міжнароднае агенцтва па атамнай энергіі) і інш., па-трэцяе, удзельнічаць у падрыхтоўцы і прыняцці канвенцый (за першае пасляваеннае дзясяцігоддзе БССР падпісала больш за 30 міжнародных дагавораў, канвенцый па розным пытанням), па-чацвёртае, выкарыстоўваць ААН для рашэння ўнутраных праблем. Напрыклад, праз ААН Беларусь атрымала значную матэрыяльную дапамогу як краіна, якая найбольш пацярпела ў гады фашысцкай акупацыі. Канешне, у пасляваенны час Беларусь дзейнічала ў цэлым у русле знешняй палітыкі СССР, але тым не менш адмаўляць самастойныя дзеянні БССР на міжнароднай арэне таксама нельга.

У другой палове 50-х гадоў пасля пашырэння правоў саюзных рэспублік у Беларусі з'явіліся больш шырокія магчымасці для міжнароднага супрацоўніцтва. Канкрэтнай праявай гэтага стала адкрыццё ў 1958 г. прадстаўніцтва БССР пры ААН. У наступныя гады Беларусь паслядоўна выступала за забарону ядзернай зброі, яе выпрабаванняў, патрабавала усеагульнага і поўнага раззбраення, знішчэння хімічнай зброі. Пры ўдзелу БССР ААН прыняла такія важныя рашэнні, як Дэкларацыя аб

наданні незалежнасці каланіяльным краінам і народам, Дагаворы аб абмежаваннях выпрабаваннў ядзернай зброі і інш. У цэлым да сярэдзіны 80-х гадоў Беларусь падпісала больш за 160 міжнародных дагавораў і пагадненняў, у 1974-1975 гг. яна выбіралася пастаянным членам Савета бяспекі ААН, неаднаразова яе прадстаўнікі ўваходзілі ў склад Эканамічнага і Сацыяльнага Саветаў ААН.

Акрамя ААН, другім важным напрамкам удзелу Беларусі ў міжнародным жыцці у пасляваенныя годы стала развіццё гандлёва-эканамічных зносін з заходнімі краінамі. Гэтаму спрыяла і геапалітычнае становішча Беларусі. Яна знаходзіцца ў непасрэднай блізасці ад Захаду, тут маецца развітая сетка аўтадарог і чыгунак, на тэрыторыі Беларусі дзейнічаў рад прадпрыемстваў агульнасаюзнага падпарадкавання, якія выпускалі высокаякасную прадукцыю. Вялікім попытам у Еўропе карысталася і карыстаецца прадукцыя такіх прадпрыемстваў, як МАЗ, МТЗ, Гомсельмаш, станкабудаўнічых заводаў Мінска, Віцебска і інш. Ужо ў 50-я гады на экспарт пастаўлялася прадукцыя 120 прадпрыемстваў рэспублікі. У 1952 годзе ў Мінску было створана аддзялене Усесаюзнай гандлёвай палаты, якое ў 1972 годзе было пераўтворана ў Гандлёва-прамысловую палату БССР. Рэспубліка такім чынам атрымала магчымасць удзельнічаць у міжнародных кірмашах, праводзіць такія кірмашы ў сябе. Толькі ў 60-е гады ў Мінску было праведзена звыш за 30 міжнародных выставак.

У 50-80-е гады 80% гандлёва-эканамічных сувязяў Беларусі прыпадалі на краіны сацыялістычнага лагера, на долю капіталістычных краін у 1970-1980 гг. прыпадала 20,2% экспартных паставак. У той жа час на Беларусі шырока выкарыстоўваліся тэхнічныя вырабы з развітых капіталістычных краін.

Значнае месца ў супрацоўніцтве Беларусі з замежнымі краінамі ў пасляваенныя годы займалі культурныя сувязі. З 1958 года пачало дзейнічаць Беларускае таварыства дружбы і культурных сувязяў з замежнымі краінамі, да 1970 года – да 100 падобных мясцовых таварыстваў. Якія падтрымлівалі сувязі з 400 арганізацыямі амаль 70 краін свету. Але прыярытэт аддаваўся перш за ўсё краінам сацыялістычнага лагера. Шырыліся кантакты па лініі створанага ў 1958 годзе Камітэта маладзёжных арганізацый рэспублікі, прафсаюзаў.

Дзейснай формай развіцця міжнародных культурных зносін з'яўлялася супрацоўніцтва ў галіне літаратуры. За 1946-1985 гг. за мяжой вышлі ў свет 342 творы 55 беларускіх пісьменнікаў. За гэты ж час колькасць перакладзеных кніг замежнай літаратуры склала каля 500 выданняў агульным тыражом звыш 4 млн. экзэмпляраў.

Адным з важных накірункаў пашырэння культурных сувязяў стала таксама супрацоўніцтва ў галіне адукацыі У гэтым плане нараду з іншымі вядучымі вузамі рэспублікі значнае месца займаў і займае політэхнічны інстытут, цяпер БНТУ. Падрыхтоўка замежных спецыялістаў ў БПІ пачалася з 1960 года. У 1965 годзе колькасць замежных студэнтаў ў ВНУ дасягнула 100 чалавек, а ў 80-я гады ў БПІ ужо кожны год навучалася да 1000 замежных студэнтаў, а ўсяго па рэспубліцы – да 10 тысяч. Праўда, пасля распаду СССР іх колькасць пачала скарачацца.

Такім чынам, у 50-80-я гады значна пашырыліся міжнародныя сувязі Беларусі, больш разнастайнымі сталі іх формы і змест, хаця самастойнасць БССР была агранічана рамкамі Савецкага Саюза і агульнасаюзнай палітыкай.

13.2. Аднаўленне і развіццё народнай гаспадаркі Беларусі. Грамадска-палітычнае жыццё і спробы рэфармавання эканомікі ў 1950-1960-я гады

Другая сусветная вайна мела цяжкія наступствы для Беларусі. Захопнікі разбурылі і спалілі 209 гарадоў і гарадскіх пасёлкаў, 9200 вёсак. Загінула каля 3 млн. чалавек. Агульныя матэрыяльныя страты прыраўніваліся 35 рэспубліканскім гадавым бюджэтам. Па агульнаму узроўню эканомікі Беларусь была адкінута да 1928 года, а па асобным паказчыкам – да 1913 года.

Аднаўленне народнай гаспадаркі і сацыяльнай сферы пачалося адразу ж пасля вызвалення рэспублікі ад фашысцкіх захопнікаў – з восені 1943 года і працягвалася да 1955 года, калі быў дасягнуты перадваенны узровень эканомікі ва ўсіх галінах прамысловасці і сельскай гаспадаркі. Вялікую дапамогу ў гэтым аказаў саюзны ўрад. У Беларусь былі накіраваны рэпарацыйныя кампенсацыі ў памеры 1,5 млрд. долараў, з саюзнага бюджэта выдзелены толькі ў 1944-1945 гг. – каля 1,7 млрд. рублей. За гэты ж час рэспубліка атрымала абсталяванне для 60 заводаў, каля 6 тысяч трактараў, грузавых аўтамашын і камбайнаў, 158 тыс кароў. Сюды ішлі эшалоны з будаўнічымі матэрыяламі, тэхнікай, насеннем, жывёлай. Але тым не менш асноўны цяжар аднаўлення гаспадаркі лёг на людзей. У першыя дні вайны і адразу ж пасля вызвалення 1млн. 300 тыс. чалавек былі прызваны ў армію, 380 тыс. у гады акупацыі дэпартавана ў Германію, каля паўтара мільёна эвакуіраваліся на ўсход. Кожны чацвёрты, ці нават кожны трэці жыхар рэспублікі загінуў у час вайны. Таму пасля вайны востра адчуваўся недахоп рабочай сілы. Напрыклад, у Віцебску на момант вызвалення засталася толькі 400 жыхароў, таму працу на некаторых прадпрыемствах пачыналі 5-10 чалавек.

У такіх складаных умовах з дапамогай іншых народаў СССР ужо к сярэдзіне 1945 года працоўныя Беларусі аднавілі каля 8 тысяч прамысловых прадпрыемстваў, каля чвэрці даваеннай колькасці, больш 10 тыс. км. чыгунак. Выпрацоўка электраэнергіі дасягнула да канца 1945 года 46,4% даваеннай. Але ў 1945 годзе было выраблена прамысловай прадукцыі толькі 20% ў параўнанні з 1940 годам. Пасяўныя плошчы ў сельскай гаспадарцы складалі толькі 75% даваеннага узроўню, адпаведна на 30% быў ніжэйшы збор зерня, у два разы – бульбы.

У верасні 1946 года быў прыняты чацвёрты пяцігадовы план, які ставіў мэтай да канца пяцігодкі дасягнуць даваенны узровень эканомікі. Выдзеленыя аб'ёмы капіталаўкладанняў раўняліся тром перадавенным пяцігодкам.

У прамысловасці ставілася задача не толькі дасягнуць даваенны узровень, але і зрабіць структурную перабудову. Больш увагі стала ўдзяляцца цяжкай прамысловасці, у тым ліку стварэнню новых для Беларусі галін: аўтабудаваўніцтва, трактарабудаваўніцтва, выпуску гідратурбін і інш. Дзякуючы працоўнаму гераізму за годы пяцігодкі былі пабудаваны трактарны, аўтамабільны, мотавелазавод, тонкасуконны камбінат, Віцебскі дывановы камбінат і іншыя буйныя прадпрыемствы. У выніку у 1950 г. аб'ём прамысловай прадукцыі ў рэспубліцы перавысіў даваенны на 15%. На наступную пяцігодку перад прамысловасцю ставіліся яшчэ большыя задачы, у прыватнасці, павялічыць аб'ём валавай прамысловасці на 80%. Капіталаўкладанні планавалася павялічыць у параўнанні з папярэдняй пяцігодкай у 1,5 разы. На самай справе за 1951-1955 годы валавы аб'ём прамысловасці павялічыўся больш чым у 2 разы. Былі пабудаваны 150 буйных прамысловых прадпрыемстваў і больш за 200 дробных. Сярод іх Мінскі падшыпнікавы і гадзіннікавы заводы, радыёзавод, завод ацяпляльнага абсталявання, камвольны камбінат, Аршанскі завод швейных машын, Віцебская шоўкапрадзільная фабрыка і інш.

Больш складаным было становішча ў сельскай гаспадарцы. У вёсках засталіся галоўным чынам жанчыны, старыя і дзеці. Нягледзячы на дапамогу сельскагаспадарчай тэхнікы, жывёлай, у калгасах цяглавай сілы востра нехапала. У першую пасляваенную вясну калгаснікі ўручную ўскапалі 150 тысяч гектараў зямлі. З-за недахопа угнаенняў уражаі былі вельмі нізкімі: 5-7 цэнтнераў з гектара збожжа і 50-70 цэнтнераў бульбы. Сур'ёзнай дапамогай вёсцы ў аднаўленні сельскай гаспадаркі стала шэфства працоўных гарадоў. Дзякуючы самаадданай працы сельскіх працаўнікоў да 1950 года пасяўныя плошчы і пагалоў'е жывёлы былі даведзены да 94-96% ад даваеннага ўзроўню, але планы пяцігодкі па вытворчасці асноўных відаў сельскагаспадарчай прадукцыі не былі

выкананы. Тым не менш у снежні 1947 года была адменена карткавая сістэма на харчовыя і прамысловыя тавары.

У 1949 годзе пачалася масавая калектывізацыя ў заходняй Беларусі. Яна праводзілася такімі ж фарсіраванымі тэмпамі, як і ў 30-я гады у усходняй Беларусі, але больш значную дапамогу праз МТС дзяржава аказвала тэхнікай. Да канца 1950 года тут былі арганізаваны 6054 калгасы, якія аб'ядналі каля 84% усіх гаспадарак. У 1951 г. згодна з пастановай Савета Міністраў СССР “Аб высяленні кулакоў з Беларускай ССР” з заходняй Беларусі былі прымусява дэпартаваны каля 70 тыс. былых асаднікаў, паліцэйскіх і заможных сялян. Але аплата працы калгаснікаў у гэты час была вельмі нізкай. У наступнай пяцігодцы аб'ёмы пасяўных плошчаў, уражайнасць сельскагаспадарчых культур, пагалоўе жывёлы і яе прадукцыйнасць раслі вельмі марудна і толькі к 1955 году сельская гаспадарка Беларусі па асноўным паказчыкам дасягнула даваеннага ўзроўню. Галоўнымі прычынамі былі слабая матэрыяльная зацікаўленнасць у працы, недастатковае фінансаванне, паколькі асноўныя сродкі накіроўваліся на развіццё прамысловасці.

У першае пасляваеннае дзесяцігоддзе хуткімі тэмпамі шло жыллёвае будаўніцтва. Ужо ў 1946-1950 гг. было пабудавана жыллё для 2 мільёнаў чалавек. Гэта быў значны шаг, калі ўлічыць памеры разбурэнняў у Беларусі, але жыллёвая праблема заставалася вострай.

Адставанне прамысловасці ад навукова-тэхнічнага прагрэса, маруднае развіццё сельскай гаспадаркі, мноства праблем у сацыяльнай сферы патрабавалі правядзення сацыяльна-эканамічных рэформ. Яны пачаліся з 1953 года, пасля смерці І.В. Сталіна. У верасні 1953 года першым сакратаром ЦК КПСС быў выбраны М.С. Хрушчоў. У краіне быў абвешчаны курс на дэмакратызацыю. Ужо ў 1953-1956 гг. былі пашыраны правы саюзных рэспублік. Гэта праявілася ў пашырэнні законодаўчых правоў, рашэнні пытанняў, звязаных з адміністрацыйным падзелам, у большай самастойнасці ў планіраванні, кіраванні прамысловасцю. 850 прадпрыемстваў саюзнага падпарадкавання былі перададзены Беларусі, у выніку удзельная вага прадукцыі, выпушчанай заводамі і фабрыкамі рэспубліканскага падпарадкавання, узрасла на адну чацвёртую частку і дасягнула 82% ў 1956 г. Некалькі павысілася роля Саветаў, актывізавалася дзейнасць пастаянных камісій, яны атрымалі права кантроля за дзейнасцю прадпрыемстваў і ўстаноў, якія знаходзіліся на іхняй тэрыторыі. У лютым 1956 г. на XX з'ездзе КПССС быў асуджаны культ асобы Сталіна. Пачалася рэабілітацыя рэпрэсіраваных у папярэднія гады. Усяго у СССР у 1956-1961 гг. былі рэабілітаваны каля 700 тыс. рэпрэсіраваных, у тым ліку 29 тыс. у Беларусі. Быў значна зменшаны цэнзурны кантроль у літаратуры.

У эканоміцы у другой палове 50-х гадоў быў узят курс на больш актыўнае ўключэнне прадпрыемстваў рэспублікі ў навукова-тэхнічны прагрэс і пераарыентацыю прамысловасці на выпуск тавараў народнага спажывання. У другой палове 50 – пачатку 60-х гадоў характэрнай асаблівасцю прамысловасці ў Беларусі стала аперажальнае развіццё новых неметалаёмкіх галін – прыборабудавання і электронікі. Былі пабудаваны Мінскі і Баранавіцкі заводы аўтаматычных ліній, вылічальных машын, Полацкі нафтаперапрацоўчы завод, Гомельскі завод вымеральных прыбораў, Беларускі аўтазавод у Жодзіна і інш. Аднаўляліся і мадэрнізіраваліся асноўныя вытворчыя фонды, старая тэхніка замянялася новай. У выніку ў 1960 годзе агульны аб’ём прамысловай прадукцыі ў БССР павялічыўся ў параўнанні з 1940 годам у 4,2 разы. Але паступова ўсё выразней пачала праяўляцца супярэчлівасць паміж дасягнутым узроўнем развіцця вытворчасці і старымі метадамі і формамі кіравання. У 1957 годзе была зроблена няўдалая спроба змяніць галіновую сістэму кіравання праз міністэрствы на тэрытарыяльную. Мэтай яе было прыблізіць кіраванне непасрэдна да прадпрыемстваў. У Беларусі замест 9 міністэрстваў быў створаны адзін орган кіравання – Савет народнай гаспадаркі БССР, які падпарадкоўваўся Савету Міністраў рэспублікі. На справе наблізіць кіраўніцтва да вытворчасці не ўдалося, наадварот, адбыўся разрыў гаспадарчых сувязей і адносін.

50-60-я гады сталі таксама часам станаўлення хімічнай прамысловасці Беларусі. У 1958 г. былі зацверджаны планы развіцця хімічнай і газавай прамысловасці СССР да 1965 года. Згодна з імі ў 1958-1964 гг. была пабудавана першая чарга Салігорскага калійнага камбіната, у пачатку 60-х гадоў пачалося будаўніцтва Гродзенскага азотна-тукавага завода, Гомельскага хімічнага завода, некалькі пазней – Магілёўскага камбіната сінтэтычнага валакна, Полацкага хімічнага камбіната. Гэта значна пашырыла магутнасці прамысловасці Беларусі, але ў той жа час ускладніла экалагічную сітуацыю ў гэтых рэгіёнах. Змены ў праграмах прывялі к таму, што замест пяцігодкі на 1959-1965 гг. быў прыняты новы сямігадовы план. У цэлым ён быў паспяхова выкананы. Замест запланаванага росту ў 1,8 разы аб’ём прамысловай прадукцыі павялічыўся ў 2,1 разы (дарэчы, і па саюзу планы сямігодкі былі выкананы). Аперажальнымі тэмпамі развівалася энергетыка, уведзены ў эксплуатацыю Мінская ТЭЦ, Лукамльская электрастанцыя, завершана стварэнне адзінай энергасістэмы. Вытворчасць электраэнергіі павялічылася ў 3,1 разы пры плане 2,6.

Значныя меры былі ажыццяўлены ў галіне сельскай гаспадаркі. Яны былі вызначаны вераснёўскім (1953 г.) Пленумам ЦК КПСС і заключаліся ў наступным. Павышана матэрыяльная зацікаўленнасць калгаснікаў,

ажыццяўлены перавод на грашовую аплату працы. У 2-3 разы былі павышаны закупачныя цэны на прадукты сельскай гаспадаркі, значна павялічаны інвестыцыі ў сельскую гаспадарку, пашырана гаспадарчая самастойнасць калгасаў. Падатак з калгаснікаў быў зніжаны ў 2 разы, а з 1958 года ён быў наогул адменены. У 1957 годзе МТС былі рэарганізаваны ў РТС, а тэхніка прададзена калгасам. Адначасова з калгасаў былі спісаны запазычанасці МТС за папярэднія гады. Праводзілася вялікая работа па меліярацыі балот: да 1960 года меліяратыўная сетка ужо ахоплівала 500 тыс. гектараў, прычым яе абслугоўванне дзяржава ўзяла на сябе. Адмоўным у гэтай справе стала парушэнне экалогіі Беларускага Палесся.

Прынятыя меры некалькі палепшылі становішча ў сельскай гаспадарцы, але ў цэлым харчовая праблема не была вырашана. З нагоды гэтага кіраўніцтва краіны вырашыла пашырыць пасяўныя плошчы за кошт асваення цалінных і залежных зямель. На працягу 1954-1956 гг. былі ўзараны 36 млн. гектараў цалінных зямель, што склала 30% усіх сельскагаспадарчых угоддзяў. На асваенне цаліны паехалі і 60 тысяч жыхароў Беларусі. Яны заснавалі ў Казахстане 24 саўгасы. У першыя гады гэта дала плённыя вынікі: доля цаліннага збожжа складала да паловы ўсяго валавага збору зерня, але затым глебы спустошыліся і уражаі сталі нізкімі. Тады М.С. Хрушчоў прыняў валюнтарысцкае рашэнне аб паўсюдным распаўсюджванні пасеваў кукурузы, у тым ліку і за кошт скарачэння вытворчасці іншых сельскагаспадарчых культур. У гэтым ён памылкова бачыў універсальны сродак вырашэння харчовай праблемы. Пашырэнне пасеваў кукурузы, сапраўды, дазволіла павялічыць кармавую базу для жывёлагадоўлі, але, з другога боку, прывяло да дэфіцыту іншых прадуктаў раслінаводства, перш за ўсё, хлеба.

У першае дзесяцігоддзе пасля смерці Сталіна з прыходам да ўлады новага кіраўніцтва краінай значныя змены адбыліся і ў сацыяльнай палітыцы. Хутка развівалася жыллёвае будаўніцтва. У 1951-1958 гг. у гарадах і пасёлках рэспублікі было уведзена ў эксплуатацыю больш за 14 млн. кв. м. жылля супраць 4 млн. кв. м. у папярэдняй пяцігодцы, да 1965 года было пабудавана яшчэ 29 млн. кв. м. Такім чынам, жыллёвыя умовы за гэтыя 15 гадоў палепшылі каля 4 млн. чалавек, амаль палова усіх жыхароў рэспублікі. Павялічылася аплата працы, у выніку рэальныя даходы працоўных ужо ў 1958 г. выраслі ў параўнанні з 1950 годам на 60%. У 1956 годзе быў прыняты Закон аб пенсійным забяспячэнні калгаснікаў. Праўда, мінімальныя пенсіі складалі толькі 12 рублёў у месяц, таму пенсіянеры, як правіла, прадаўжалі працаваць. Паменшылася працягласць працоўнага дня, а затым быў зроблены пераход на пяцідзённы працоўны тыдзень.

Паступова паляпшалася медыцынскае абслугоўванне людзей.

Такім чынам, у другой палове 50-х гадоў канчаткова завяршыўся этап аднаўлення разбуранай вайной народнай гаспадаркі, што ў лепшы бок аправергла самыя аптымістычныя прагнозы заходніх эканамістаў і палітолагаў. Прычым прамысловасць Беларусі была не проста адноўлена, а, па сутнасці, створана па-новаму. З’явіліся новыя, сугучныя навукова-тэхнічнаму прагрэсу галіны, астатнія заводы і фабрыкі былі забяспечаны сучаснай тэхнікай. Гэта ператварыла Беларусь у індустрыяльную дзяржаву з адносна дынамічным узроўнем развіцця. Але, з другога боку, непаваротлівасць цэнтралізаванай сістэмы кіравання і недастатковая стымуляцыя працы тармазілі аператыўнае ўкараненне ў вытворчасць навейшых дасягненняў навукова-тэхнічнага прагрэса. Акрамя таго, Беларусь, якая не мела ў дастатковай меры сваёй сыравіны і энерганосьбітаў, трапляла ў усё большую эканамічную залежнасць ад цэнтра, паступова ператваралася ў зборачны цэх. Спробы рэформ 60-х гадоў былі палавінчатымі, яны праводзіліся зверху, не былі падмацаваны матэрыяльнымі стымуламі і не знайшлі адпаведнага водгука ў нізах.

13.3. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё БССР у 60-80-я гг.

К пачатку 60-х гадоў Савецкі Саюз ператварыўся ў магутную індустрыяльна-аграрную дзяржаву. Тэмпы росту нацыянальнага дахода складалі да 10% у год. Змянілася структура эканомікі. З’явіліся нафтахімічная прамысловасць, вытворчасць штучных матэрыялаў, радыёэлектроніка. Усё гэта было характэрна і для БССР як часткі СССР.

Але краіна развівалася пераважна па экстэнсіўнаму шляху. У канцы 50-х гадоў пачаліся шматлікія эканамічна не прадуманыя, пражэкцёрскія рэформы і рэарганізацыі, накшталт кукурузнай эпапеі, фарсіраванай пабудовы камуністычнага грамадства і г.д. Краіну ліхарадзілі розныя раздзяленні раёнаў на прамысловыя і сельскагаспадарчыя, узбуйненні раёнаў, калгасаў, ліквідацыя хутароў. З пачатку 60-х гадоў пачалі нарастаць крызісныя з’явы ў сельскай гаспадарцы. Яна таксама развівалася пераважна экстэнсіўным шляхам, за лік засваення новых зямель. Мінеральных і арганічных угнаенняў уносілася ў глебу яшчэ недастаткова. Нягледзячы на ўзросшую колькасць сельскагаспадарчых машын, механізацыя асноўных тэхналагічных працэсаў была яшчэ недастатковай. Калгасы не мелі поўнай самастойнасці, яны часта залежылі ад валютарысцкіх загадаў зверху, аплата працы, хаця і павысілася, але заставалася нізкай.

У выніку развіццё аграрнага сектара адставала ад прамысловага, уражайнасць збожжавых культур не перавышала 10-12 цэнтнераў, бульбы – 70-100 цэнтнераў. Гэта ўспрыималася як правал аграрнай палітыкі

М.С. Хрушчова. З 1961 года пачаў адчувацца дэфіцыт прадуктаў харчавання, у радзе месц пачалі ўводзіцца харчовыя карткі, павысіліся цэны на мяса і масла. Краіна пачала закупляць збожжа за мяжой.

У кастрычніку 1964 г. М.С. Хрушчоў быў абвінавачаны ў “валюнтарызме і суб’етывізме” і вызвалены з займаемай пасады першага сакратара ЦК КПСС. Генеральным сакратаром ЦК КПСС стаў Л.І. Брэжнеў, старшынёй Савета Міністраў СССР – А.М. Касыгін.

Новае кіраўніцтва пачало эканамічныя рэформы. Іх пачатак быў пакладзены сакавіцкім (1965 г.) пленумам ЦК КПСС, які разгледзеў пытанні развіцця сельскай гаспадаркі. Была зменена сістэма нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі, уводзіўся цвёрды і нязменны план на пяць гадоў для кожнага суб’екта гаспадарання, вызначаліся меры матэрыяльнага стымулявання за звышпланавую проданную прадукцыю (50% надбаўка). Пры гэтым дзяржаўныя планы закупак збожжа зніжаліся. У паўтары-два разы павышаліся закупачныя цэны, павялічваліся капіталаўкладанні ў сельскую гаспадарку, пастаўкі сельскагаспадарчай тэхнікі. Павышалася самастойнасць калгасаў і саўгасаў, уводзіліся элементы гаспадарчага разліку.

У верасні 1965 года пленум ЦК КПСС абмеркаваў праблемы кіравання прамысловасцю, удасканалення планіравання і ўзмацнення матэрыяльнага стымуліравання прамысловай вытворчасці. З больш чым 100 паказчыкаў для справаздачнасці, якія раней спускаліся прадпрыемствам зверху, былі астаўлены толькі 8, прычым галоўным крытэрыем ацэнкі эфектыўнасці работы завода або фабрыкі становілася не валавая вытворчасць прадукцыі, а аб’ём яе рэалізацыі. Павышалася самастойнасць прадпрыемстваў, уводзіўся гаспадарчы разлік. Прадпрыемствам дазвалялася самастойна расходваць частку сродкаў для развіцця вытворчасці, матэрыяльнага стымулявання, будаўніцтва жылля, развіцця сацыяльнай сферы.

Была зменена сістэма кіравання прамысловасцю. Былі ліквідаваны саўнаргасы і адноўлены міністэрствы. Павялічваліся капіталаўкладанні. Праведзеныя рэформы ў цэлым дадатна адбіліся на эканамічным развіцці як Савецкага Саюза, так і Беларусі. Восьмая пяцігодка (1966-1970 гг.) стала адным з самых дынамічных перыядаў развіцця СССР. Сярэднегадавыя тэмпы прыроста прамысловай прадукцыі ў Беларусі складалі 12%. Былі ўведзены ў эксплуатацыю 78 буйных прадпрыемстваў. Удасканальвалася сістэма дзейнасці існуючых заводаў і фабрык. Новым стала стварэнне 222 вытворчых і навукова-вытворчых аб’яднанняў, напрыклад, створанае на базе радыёзавода аб’яднанне “Гарызонт”, на базе Мінскага механічнага завода – Беларускае опытка-механічнае аб’яднанне, а таксама буйнейшае прадпрыемства Усходняй Еўропы – навукова-

вытворчае аб'яднанне “Інтэграл”, Мінскае вытворчае аб'яднанне вылічальнай тэхнікі і іншыя. Многія прадпрыемствы пераходзілі на выпуск новай прадукцыі. Рост аб'ёмаў прамысловасці прадаўжаўся і ў наступныя годы. За 1971-1985 гг. на развіццё прамысловасці было затрачана 23 млрд. рублей, у тры разы больш, чым за 15 папярэдніх гадоў. За гэты час уведзена ў эксплуатацыю 136 буйных фабрык і заводаў. Даволі высокімі заставаліся тэмпы росту аб'ёмаў прамысловай вытворчасці – у сярэднім каля 10% кожны год, прычым асноўную долю прадукцыі выраблялі буйныя прадпрыемствы, пабудаваныя ў пасляваенныя гады. Вынікам развіцця эканомікі БССР да сярэдзіны 80-х гадоў з'явілася стварэнне буйнага тэрытарыяльна-галіновага прамысловага комплексу, у якім у 1985 г. налічвалася 1500 прадпрыемстваў. Больш паловы іх уваходзілі у склад вытворчых і навукова-вытворчых аб'яднанняў. Вызначальны напрамак набылі такія галіны прамысловасці, як энергетыка, машынабудаванне і прыборабудаванне, хімія і нафтахімія, электроніка і радыёэлектроніка, вытворчасць мінеральных угнаенняў і інш. Агульны аб'ём прамысловай прадукцыі ў 1985 г. перавысіў даваенны ўзровень ў 38 разоў. Разам з тым прамысловасць Беларусі усё больш інтэгралася ў агульнасаюзную.

Значныя змены ў 70-80 гг. адбыліся і ў сельскай гаспадарцы. У гэты час была значна ўмацавана матэрыяльна-тэхнічная база калгасаў і саўгасаў, да 1985 года яны валодалі 88 тысячамі аўтамашын, 131 тыс. трактараў, 35 тыс. збожжауборачных камбайнаў. За 15 гадоў у сельскую гаспадарку было ўкладзена 18 млрд. рублей, але і аддача была адпаведнай. Практычна ўсе калгасы і саўгасы сталі рэнтабельнымі, праўда, гэтаму спрыяў вельмі танны кошт энерганосьбітаў.

З сярэдзіны 60-х гадоў усё выразней пачала вызначацца спецыялізацыя не толькі па зонах, але і ўнутры раёнаў сярод гаспадарак. У цэлым сельская гаспадарка рэспублікі пачала спецыялізавацца на развіцці жывёлагадоўлі, прычым – заходняя частка на малочна-мясным напрамку, цэнтральная і ўсходняя – на мяса-малочным. У раёнах асобныя гаспадаркі рабілі ўпор на развіццё свінагадоўлі, другія на адкорме жывёлы, трэція развівалі дойны статак.

Пачалі будавацца жывёлагадоўчыя комплексы з адносна высокай ступенню механізацыі асноўных працаёмкіх працэсаў. Перавод сельскай гаспадаркі на прамысловую аснову, стварэнне буйных спецыялізаваных аграпрадпрыемстваў, павялічэнне аб'ёмаў сельскагаспадарчай вытворчасці прывялі да стварэння у канцы 70-х гадоў адзінага аграпрамысловага комплексу у Беларусі.

У гэтыя годы у рэспубліцы шырока разгарнуліся меліярацыйныя работы. У 1985 годзе плошча меліярыраваных зямель была даведзена да

2,8 млн. га зямлі. Яны давалі амаль трэцюю частку усёй прадукцыі раслінаводства і 40% кармоў. Значна павялічыліся аб'ёмы ўнясення ў пасяўныя плошчы арганічных і асабліва мінеральных угнаенняў. Усё гэта вяло да парушэння экалогіі. Але, з другога боку, павышэнне ўрадлівасці глебы ў спалучэнні з палепшанай агра-тэхнічнай культурай працы, увядзеннем матэрыяльнага стымулявання праз канчатковыя вынікі працы (гаспадарчы разлік, брыгады і звенні канечнай прадукцыі) у цэлым спрыяльна адбіліся на развіцці сельскай гаспадаркі. Ураджайнасць эбожжавых культур павысілася з 10-12 цэнтнераў з гектара ў 60-я гады да 25-30 цэнтнераў ў сярэдзіне 80-х гадоў, таксама амаль удвая – ураджайнасць бульбы. У пачатку 80-х гадоў па вытворчасці мяса і малака на душу насельніцтва Беларусь дагнала развітыя краіны Захаду і ЗШ, але тэмпы росту аграпрамысловага сектара запавольваліся. Калі ў 8-й пяцігодцы аб'ёмы валавага прадукта павялічыліся на 21%, то ў 11-й – толькі на 6%. Неэфектыўна выкарыстоўваліся крэдыты і капіталаўкладанні, раслі затраты.

Дасягнутыя ў цэлым поспехі ў эканоміцы спрыялі паляпшэнню дабрабыту працоўных. Рэальныя даходы павысіліся амаль у два разы. За 1960-1985 гг. сярэднямесячная праца ў прамысловасці вырасла з 63 р. да 173 р., аплата працы сельскіх працаўнікоў амаль дасягнула узроўню прамысловых рабочых і складала ў сярэднім 154 р. Гэта з улікам прадастаўлення бясплатнага жылля, сімвалічнай платы за камунальныя паслугі, іншымі сацыяльнымі льготамі дазваляла дасягнуць хаця і небагатага, але даволі прыстойнага ўзроўню жыцця.

Але ў гэтыя годы ўжо намецілася тэндэнцыя да зніжэння тэмпаў развіцця: з 9-10 сярэднягадавых працэнтаў да 5,6% ў сярэднім за год у 1981-1985 гг. Гэтыя тэмпы росту былі тым не менш вышэйшымі за агульнасаюзныя, якія знізіліся да 3,5 у сярэднім за год. Праўда, трэба ўлічваць важкасць гэтых працэнтаў з улікам павялічэння агульнага аб'ёма вытворчасці. З-за складанай сістэмы цэнтралізаванага кіраўніцтва навейшыя навуковыя дасягненні частую марудна ўкараняліся ў вытворчасць, што не дазволіла ў поўнай меры забяспечыць выхад эканомікі БССР, як і ў цэлым СССР на сусветны узровень навукова-тэхнічнага прагрэса. За кошт навукова-тэхнічных мерапрыемстваў забяспечвалася толькі 50% прыросту прадукцыйнасці працы, паранейшаму яшчэ была высокай доля ручной працы.

Рост рэальных даходаў працоўных і, як вынік гэтага, павышэнне пакупной здольнасці з аднаго боку, і з другога, недастатковая пераарыентаванасць з цяжкай прамысловасці на вытворчасць тавараў народнага спажывання прывялі да з'яўлення дэфіцыту тавараў і ўтварэння

ў гандлёвых кропках чэргаў. За 1971-1985 гг. грашовая маса павялічылася болей чым у 3 разы, а таварная – толькі ў 2 разы.

Паступова нарасталі негатыўныя з’явы, прычым не толькі ў эканоміцы, але і ў грамадска-палітычным жыцці. Замест пошуку шляхоў да мадэрнізацыі эканамічнай, грамадска-палітычнай і дзяржаўнай сфераў правячая КПСС замацоўвала сябе як стрыжань адміністрацыйна-камандаўнай сістэмы. Гэта знайшло заканадаўчае замацаванне і ў прынятай ў кастрычніку 1977 г. новай Канстытуцыі СССР. Саветы былі адцеснены на задні план. Узмацніўся ідэалагічны кантроль за прэсай, да народа даводзілася толькі пазітыўная інфармацыя аб поспехах краіны “развітага сацыялізма”.

З прыходам у красавіку 1985 г. да ўлады М.С. Гарбачова пачаліся эканамічныя і палітычныя рэформы, якія увайшлі ў гісторыю пад назвай “Перабудова”. Гарбачоў аб’явіў курс на развіццё галоснасці, дэмакратыі, памышэнне самастойнасці суб’ектаў гаспадарання. Асновай эканамічных рэформ сталі прынятыя ў 1987 года законы аб дзяржаўным прадпрыемстве. Згодна з імі пачаўся перавод прадпрыемстваў і аб’яднанняў на гаспадарчы разлік. На гэтыя ўмовы з 1988 года ў Беларусі перайшлі прамысловасць, аграпрамысловы комплекс, транспарт, будаўнічыя арганізацыі. Пачатак рэформ ажыццяўляўся ў рамках існаваўшага гаспадарчага механізма і пачаўся супярэчліва. З аднаго боку ўкараняўся гаспадарчы разлік і самастойнасць, з другога боку, ён стрымліваўся амаль 100% дзяржаўным заказам. Акрамя таго, прадпрыемствы, атрымаўшы адносную свабоду, пачалі ўзвінчваць цэны на сваю прадукцыю, здымаць з вытворчасці танныя вырабы. Дэфіцыт тавараў дайшоў да такой ступені, што ўлады пачалі ўводзіць розныя карткі і купоны для рэгламентаванага размеркавання. Пачаліся рост цэн і інфляцыя. Палажэнне яшчэ больш пагоршылася ў сувязі з Чарнобыльскай аварыяй, якая здарылася 26 красавіка 1986 года. 23 % тэрыторыі Беларусі былі радыёактыўна забруджанымі. У зоне адсялення аказалася звыш 2 млн. чалавек, выведзена з сельскагаспадарчага абарота больш за 20 % сельскагаспадарчых угоддзяў. Ліквідавана 415 населенных пунктаў. Агульныя страты склалі каля 235 млрд дол. ЗША або 32 гадавых бюджэты БССР. У першыя гады было адселена 27,7 тыс. чалавек. У 1989 г. Вярхоўны Савет БССР прыняў доўгатэрміновую праграму мінімалізацыі вынікаў аварыі на 1990-1995 г., згодна з якой было адселена яшчэ 300 тыс. чалавек, пачала ажыццяўляцца праграма аздараўлення людзей, пражываючых на забруджанай тэрыторыі і ў першую чаргу дзяцей. Але распад СССР аставіў Беларусь, па сутнасці, адзін на адзін з гэтай бядой, тым больш, што першая палова 90-х гадоў вельмі цяжка адбілася і на эканамічным развіцці рэспублікі з-за непрадуманых рэформ. Меры па

ліквідацыі наступстваў Чарнобыльскай АЭС прыймаюцца увесь час, але на гэта ідзе значная частка рэспубліканскага бюджэта.

У цэлым, нягледзячы на ўсе гэтыя праблемы, Беларусь у другой палове 90 гадоў за кошт накопленнага раней эканамічнага і навукова-тэхнічнага патэнцыяла развівалася ў параўнанні з другімі рэспублікамі СССР адносна стабільна. Кожны год ажыццяўляўся прырост прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі. У 1989 г. вытворчасць прамысловай прадукцыі у адносінах да 1985 года складала 122%, сельскагаспадарчай – 136%. У 1986-1990 гг. ураджайнасць збожжавых склала 29,5 цэнтн. з гектара супраць 21,5 ц. з гектара ў годы папярэдняй пяцігодкі. У 1990 г. у рэспубліцы на душу насельніцтва мяса і малака выраблялася больш, чым, напрыклад, у ЗША.

Але з канца 80-х гадоў рэформы пачалі суправаджацца паступовым разбурэннем эканамічнага механізма і палітычнай сістэмы. У вобласці эканомікі гэта выразілася ў пераходзе да рыначнай эканомікі. Былі прыняты рад законаў “Аб уласнасці”, “Аб прадпрыемальніцтве”, “Аб арэндзе” і іншыя.

Змены ў эканоміцы суправаджаліся дэмакратызацыяй і ў выніку разбурэннем старой палітычнай сістэмы. Курс на перабудову пачаўся з аб’яўлення Гарбачовым галоснасці і дэмакратызацыі. Важнае значэнне мела работа па рэабілітацыі грамадзян – ахвяр сталінскіх рэпрэсій. Галоснасць адкрыла магчымасць крытыкі дзейнасці ўладных структур. Паступова пачала фарміравацца палітычная апазіцыя. Гэты працэс пачаўся з хуткага росту нефармальнага аб’яднанняў, напрыклад, “Талака”, “Альтэрнатыва”, “Тутэйшыя”, якія займаліся пытаннямі мовы, лтаратуры, гісторыі і культуры. Аднак з другой палове 1987 года іх дзейнасць станавілася ўсё больш палітызаванай і накіраванай на крытыку улад. У кастрычніку 1988 г. быў праведзены несанкцыяніраваны мітынг, дзе галоўнай тэмай сталі палітычныя рэпрэсіі і крытыка кіраўніцтва краінай. Улады ўпершыню задзейнічалі сілавую структуру. Канец 1988 і першая палова 1989 гг праходзілі пад знакам узмацнення апазіцыі, што вылілася ў стварэнне палітычнай арганізацыі – Беларускага народнага фронту, які з 1990 года стаў ужо выступаць з яўна антысавецкіх і антыкамуністычных пазіцый.

У 1988 г. Вярхоўны Савет СССР прыняў закон аб выбарах народных дэпутатаў на альтэрнатыўнай аснове, а ў 1989 г. аналагічны закон прыняў Вярхоўны Савет БССР. На праведзеных 4 сакавіка 1990 года выбарах ў Вярхоўны Савет апазіцыя, якая выступала пад лозунгам крытыкі ўрада, здолела правесці значную колькасць сваіх прадстаўнікоў ў Савет і стварыць там даволі моцную парламенцкую апазіцыю. Пад яе уплывам

27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет БССР прымае Дэкларацыю “Аб дзяржаўным суверэнітэце БССР”.

Такім чынам, на рубяжы 80-90-х гадоў 20-га стагоддзя у Беларусі, як і ў цэлым у СССР, узмацніўся эканамічны і палітычны крызіс, якія затым выліўся ў ліквідацыю савецкай эканамічнай і палітычнай сістэмы.

13.4. Культура Беларусі ў пасляваенны час (1945-1990 гг.)

Адукацыя

За гады вайны былі знішчаны дзе трэціх школьных будынкаў, амаль уся вучэбна – метадычная база. Але ўжо да 1945 года былі адноўлены 11 тысяч школ, амаль усе яны былі з беларускай формай навучання. Поўнасьцю ж сетка адукацыі была адноўлена да 1950 г. Не хапала памяшканняў, падручнікаў, педагогічных кадраў.

Улічваючы, што многія дзеці не маглі набыць адукацыю у гады акупацыі, да 1950 года былі адкрыты 950 школ рабочай і сялянскай моладзі.

За кошт вяртання педагогаў з дзеючай арміі і падрыхтоўцы іх у ВНУ, быў значна палепшаны якасны склад настаўнікаў: да 1955 года каля 50% з іх мелі вышэйшую і няпоўную вышэйшую адукацыю.

У 1958 г. у БССР быў прыняты Закон аб увядзенні ўсеагульнай 8-гадовай адукацыі замест сямігадовага навучання. У 1962 г. праведзена рэформа сярэдняй школы, яна была пераведзена на 11-гадовае навучанне з ухілам на працоўную адукацыю. Але з 1964 года было вырашана зноў вярнуцца да 10-гадовага навучання.

У 1966 годзе была пастаўлена задача перахода да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі. Яна была выканана да 1975 года. За гэты час значна ўмацавалася матэрыяльная база сістэмы адукацыі, большасць школ працавалі ў тыпавых будынках, дзе былі таксама спортзалы, майстэрні. Новым стала адкрыццё школ-інтэрнатаў, прадметных кабінетаў. 65 % настаўнікаў мелі вышэйшую адукацыю. Але былі і праблемы. Абавязковае дзесяцігадовае навучанне часам прыводзіла да прыніжэння патрабавальнасці за якасць ведаў. Паступова зніжалася сфера выкарыстання беларускай мовы ў сістэме адукацыі, хаця прамых забарон на яе ўжыванне ў вучэбным працэсе з боку ўлад не было.

У 1984 г. была праведзена яшчэ адна рэформа агульнаадукацыйнай школы, згодна з якой навучанне пачыналася з 6 гадоў і працягвалася 11 гадоў. У цэлым да васьмідзесятых гадоў у СССР, у тым ліку і ў Беларусі, склалася ў цэлым якасная сістэма школьнага навучання, якая была прызнана адной з лепшых у свеце.

Развівалася сістэма вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі. Хуткае эканамічнае развіццё БССР вызывала неабходнасць падрыхтоўкі кваліфікаваных кадраў. Таму пасля вайны былі адкрыты рад ВНУ і адпаведна расла колькасць студэнтаў, якія вучыліся ў іх. У пасляваенныя годы былі адчынены 7 новых ВНУ па тэхнічным спецыяльнасцям, 5 гуманітарных. Агульная ж колькасць ВНУ у Беларусі павялічылася з 21 у 1946 да 33 у 1985 г., а колькасць студэнтаў адпаведна з 13 тыс. да 184 тысяч. Вядучымі навучальнымі ўстановамі ў рэспубліцы былі і застаюцца БДУ і БНТУ. У політэхнічным інстытуце, напрыклад, у 80-я годы набывалі веды і спецыяльнасці каля 27 тысяч студэнтаў. Па ўзроўню развіцця сістэмы вышэйшай адукацыі Беларусь выйшла на ўзровень развітых краін свету.

З 31 да 139 павялічылася ў пасляваенныя годы колькасць сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. У сярэдзіне 80-х гадоў у іх займаліся каля 150 тысяч навучэнцаў.

Паспяхова развівалася навука. У 1944 г. была адноўлена дзейнасць Акадэміі навук, прычым ў яе структуры былі створаны рад новых навукова-даследчых інстытутаў. Навуковыя распрацоўкі рабілі і супрацоўнікі ВНУ. Напрыклад, пры БПІ былі створаны рад навукова-даследчых праблемных лабараторый, пачаў дзейнічаць эксперыментальны завод “Політэхнік”. Менавіта БПІ стаў ініцыятарам стварэння першага ў рэспубліцы вучэбна-навуковага вытворчага аб’яднання БПІ-МАЗ-БЕЛАЗ.

Ствараліся і іншыя галіновыя навукова-даследчыя інстытуты, іх колькасць у 1985 г. складала каля 200, а колькасць навуковых работнікаў павялічылася з 7 тыс. у шасцідзiesiąтыя гады да 42,5 тыс. у 1985 г. У Еўропе добра вядомы беларускія навуковыя школы ў галіне матэматыкі, фізікі. Высокага ўзроўню дасягнулі геалагічная, біялагічная, сельскагаспадарчая, геаграфічная і іншыя галіны навукі. Пэўныя поспехі былі дасягнуты ў гуманітарных навук, хаця яны былі ў большай ступені, чым іншыя, палітызаваныя.

Літаратура і мастацтва

У літаратуры пасляваенных гадоў выразна праслежваліся некалькі напрамкаў: узвелічэнне подзвігу савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне, пафас стваральнай працы і маральна-этычныя праблемы сучасніка. Пры гэтым трэба адзначыць, што на змену апісальнасці літаратурных твораў 50-х гадоў у наступныя дзесяцігоддзі прыйшло больш глыбокае асэнсаванне падзей і людскіх характараў, іх унутранага свету. Апошняя стала больш характэрным у 60-я гады, калі ХХП з’езд у якасці адной з галоўных трох задач паставіў праблему выхавання “новага чалавека”. У цэлым, нягледзячы на ідэалагічны кантроль з боку партыйных органаў і галоўліта, літаратура развівалася досыць паспяхова, перш за ўсё таму, што

літаратары менш былі залежны ад фінансавых праблем, іх рашала дзяржава.

Глыбокае асэнсаванне падзей Вялікай Айчыннай вайны, псіхалагічных партрэтаў людзей у годы ваенных выпрабаванняў характэрны для празаічных твораў В. Быкава, М. Лынькова, І. Навуменкі, І. Чыгрынава, А. Адамовіча.

Маральна-этычным праблемам сучаснасці прысвечаны раманы І. Мележа, Я. Брыля, І. Шамякіна.

Гістарычную тэматыку развіваў у сваіх романах, апавесцях, п'есах У. Караткевіч.

Даволі паспяхова развівалася беларуская паэзія. У пасляваенныя дзесяцігоддзі шырока раскрыўся талент беларускіх паэтаў К. Крапівы, А. Куляшова, П. Броўкі, П. Панчанкі, Н. Гілевіча, М. Лужаніна і іншых. У васьмідзесятыя гады з'явіўся шэраг твораў паэтаў новага пакалення А. Вялюгіна, К. Кірыенкі, Р. Барадуліна, У. Някляева, Я. Сіпакова, В. Зуёнка.

Тэма Вялікай Айчыннай вайны была вядучай ў беларускім кінематографі і тэатры. Да асэнсавання гэтых незабываемых падзей звярнуліся драматургі К. Крапіва, А. Маўзон, К. Губарэвіч, А. Кучар.

Гістарычнай тэматыцы прысвечаны п'есы П. Глебкі, І. Мележа. Маральна-этычныя праблемы сучаснасці знайшлі адлюстраванне ў драматычных творах і камедыях А. Макаёнка, К. Крапівы, А. Дударова, А. Петрашкевіча. У гэты час у Беларусі працавалі 17 тэатраў.

40-80-я гады сталі часам росквіту беларускага кінематографа. Кожны год студыя “Беларусьфільм” выпускала да 60 фільмаў розных жанраў, пераважна па ваеннай тэматыцы. Многія з іх сталі вядомымі далёка за межамі рэспублікі.

У музычным мастацтве таксама выразна праявіліся две галоўныя тэмы: гісторыка-патрыятычная і ваенна-патрыятычная. У гэты час шырокую вядомасць набылі оперы, сімфоніі Я. Цікоцкага, Р. Пукста, Ю. Семенякі, У. Алоўнікава. Цэнтрам музычнага жыцця рэспублікі былі тэатр оперы і балета, дзяржаўная філармонія, адкрыты ў 1971 г. Дзяржаўны тэатр музычнай камедыі БССР. Высокай актыўнасцю і майстэрствам адрозніваецца творчасць беларускіх кампазітараў І. Лучанка, Э. Ханка, Л. Захлеўнага. У 60-70-я гады папулярнасць набылі вакальна-інструментальныя ансамблі, найбольш вядомыя з іх – гэта ансамблі “Песняры”, “Верасы”, “Сябры”, фальклорна-харэаграфічны ансамбль “Харошкі”.

Развівалася выяўленчае мастацтва. Як і ў іншых жанрах, тут пераважала гістарычная і ваенна-патрыятычная тэматыкі, а таксама

партрэтны жанр і пейзаж. Тэме вайны прысвечаны палотны мастакоў М. Савіцкага, Я. Зайцава, В. Волкава, Я. Ціхановіча, І. Давідовіча, А. Шыбнёва, гісторыі – Я. Кудрэвіча, П. Сергіевіча. У жанры пейзажа плённа працавалі мастакі І. Ахрэмчык, У. Кудрэвіч, В. Цвірка, М. Данцыг.

Ярка праявілася таксама творчасць беларускіх скульптараў З. Азгура, А. Бембеля, С. Селіханова і іншых.

У архітэктуры першых пасляваенных гадоў прадаўжалі пераважаць рысы так званага “сталінскага барока”, але з 50-х гадоў пачынаецца мяняцца архітэктурны воблік гарадоў. З аднаго боку, пачынаецца масавая застройка мікрараёнаў згодна з тыповымі праектамі, з другога, з’яўляецца шэраг пабудоў ў стылі мадэрн паводле індыўідуальных праектаў. Гэта, напрыклад, палацы мастацтва і спорту, павільён ВДНГ, кінатэатр “Кастрычнік”.

Значнае развіццё ў пасляваенныя дзесяцігоддзі атрымала манументальнае мастацтва Беларусі. У гэты час ствараюцца рад мемарыялаў і помнікаў, прысвечаных подзвігу савецкіх людзей у гады Вялікай Айчыннай вайны. Найбольш значнымі з іх з’яўляюцца помнік Перамогі ў г. Мінску, мемарыяльныя комплексы “Хатынь”, “Курган славы”, “Брэсцкая крэпасць-герой” і інш., а таксама помнікі Я. Купалу, Я. Коласу ў Мінску, Ф. Скарыне ў Полацку.

Такім чынам, пасляваенны перыяд адрозніваецца значным уздымам беларускай прафесійнай культуры.

Глава 14

БЕЛАРУСЬ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

14.1. Распад СССР і абвяшчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь

14.2. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Беларусі на сучасным этапе

14.3. Культура Беларусі на сучасным этапе

14.1. Распад СССР і абвяшчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь

Эканамічныя рэформы другой паловы 80-х гадоў, палітыка дэмакратызацыі палітычнага жыцця прывялі ў канцы 80-х гадоў да глыбокага эканамічнага і палітычнага крызісу ў СССР, які адбіўся і ў цэлым на эканамічнай і палітычнай сітуацыі ў краінах Усходняй Еўропы.

У Польшчы ў на нечарговых прэзідэнцкіх выбарах перамог прадстаўнік ад апазіцыі Лех Валенса. У Венгрыі у час выбараў у 1990 г. перамогу атрымаў ліберальна-хрысціянска-дэмакратычны блок. У Чэхаславакіі ў лістападзе 1989 г. адбылася так называемая “бархатная рэвалюцыя”, у выніку якой кіраўніком краіны стаў лідэр апазіцыі В. Гавел. У выніку масавых мітынгаў і дэманстрацый у чэрвені 1990 г. у Балгарыі Прэзідэнтам быў выбраны кіраўнік Саюза дэмакратычных сіл Ж. Жэлеў. У Румыніі ў снежні 1989 г. адбылося паўстанне, у выніку якога лідэр камуністаў Н. Чаушэску быў расстраляны, а ўлада перайшла да Фронта нацыянальнага выратавання на чале з І. Іліеску. Абвастрыліся міжнацыянальныя і палітычныя супярэчнасці ў Югаславіі, у выніку чаго краіна распалася на некалькі дзяржаўных утварэнняў. Перамогай закончылася і кастрычніцкая 1989 г. рэвалюцыя ў Германіі. У выніку адзіны сацыялістычны лагер у Усходняй Еўропе распаўся, рэспублікі рэзка змянілі эканамічны і палітычны курс, але гэта абярнулася рэзкім спадам у эканоміцы ў пачатку 90-х гадоў.

Прыкладна ў гэты час пачаліся масавыя пратэсты ў асобных саюзных рэспубліках СССР, якія ў красавіку 1989 г. ў Тбілісі, студзені 1990 г. ў Баку, пазней ў Вільнюсе былі падаўлены з дапамогай сілавых структур. Пачаўся так званы “парад суверэнітэтаў”: 16 лістапада 1988 г аб дзяржаўным суверэнітэце аб’явіла Эстонія, 28 чэрвеня 1989 г. аналагічнае рашэнне прыняў Вярхоўны Савет Літвы, 26 мая 1990 г. – Грузіі,

12 чэрвеня 1990 г. – Расійскай Федэрацыі, ў ліпені 1990 г. – Украіны. 27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет БССР таксама прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце. Згодна з ёй у Беларусі ўстанаўлівалася вяршэнства законаў БССР, дэкларыравалася перадача ва ўласнасць рэспублікі ўсіх матэрыяльных каштоўнасцей, якія меліся на яе тэрыторыі. Прыкладна ў гэты ж час, у сярэдзіне 1990 г., ўрад СССР распрацаваў праграму выхаду эканомікі з крызісу і пераходу да рыначных адносін, што фактычна азначала згортванне сацыялістычнай мадэлі эканомікі і палітычнай сістэмы і пераход да капіталізму. Аналагічную пастанову «Аб пераходзе Беларускай ССР да рыначнай эканомікі» прыняў 13 кастрычніка 1990 г. і Вярхоўны Савет БССР. Згодна з ёй прадпрыемствы пераводзіліся на поўную самастойнасць, пачалі масава стварацца розныя кааператывы, камерцыйныя ўстановы, банкі і г.д., куды перапампоўваліся сродкі дзяржаўнай маёмасці. Адначасова ў умовах гіперінфляцыі пад сімвалічныя працэнты крэдытаў палітыка-эканамічныя групы, якія стаялі ва ўладзе, пачалі «прыхватызацыю» дзяржаўных фінансавых сродкаў, ствараць розныя прыватныя фірмы і г.д. Актывізавала дзейнасць па развалу палітычнай сістэмы апазіцыя, якая шчодро фінансавалася Захадам праз розныя «фонды», «цэнтры» і г.д. Пагаршэнне эканамічнага становішча людзей у спалучэнні з дзейнасцю апазіцыянераў справакавалі масавыя акцыі пратэсту, якія адбыліся ў другой палове 1990 г. і пачатку 1991 г. Паўстала рэальная пагроза існавання СССР як адзінай дзяржавы. У гэтых умовах 17 сакавіка 1991 г. быў праведзены рэферэндум па пытанню аб лёсе СССР. 76,4 % удзельнікаў рэферэндума выказаліся за захаванне Савецкага Саюза, у Беларусі – 82,7 % ад колькасці выбаршчыкаў. У чэрвені 1991 г. быў падрыхтаваны, а 15 жніўня апублікаваны ў прэсе праект Дагавора аб Саюзе Суверэнных Дзяржаў (ССД), які меў супярэчлівы характар. Яго падпісанне была намечана на 20 жніўня 1991 г. Лічачы, што гэты дагавор можа прывесці да дэзінтэграцыі СССР, група кіраўнікоў дзяржавы зрабіла спробу адхіліць Прэзідэнта Гарбачова ад пасады, для чаго 19 жніўня быў створаны Дзяржаўны камітэт па надзвычайнаму становішчу і аб'яўлена аб перадачы яму ўсёй паўнаты ўлады ў краіне. Але супраць выступіў Прэзідэнт РСФСР Б. Ельцын, які аб'явіў захоп улады ДКНС незаконным, а членаў – дзяржаўнымі злачынцамі. Члены ДКНС, з аднаго боку, і Прэзідэнт СССР М. Гарбачоў, з другога, праявілі нерашучасць, што дазволіла Б. Ельцыну устанавіць кантроль над сітуацыяй. 23 жніўня была прыпынена, а затым часова забаронена дзейнасць КПСС і адпаведна КПБ. Такім чынам была знішчана сіла, якая магла яшчэ супрацьдзейнічаць капіталістычнай рэстаўрацыі і звяржэнню савецкай улады.

Правал дзяржаўнага перавароту і адхіленне ад улады сіл, якія стаялі за захаванне адзінай дзяржавы, перамога Б.Ельцына і фактычны выхад з

Саюза Расіі падштурхнулі працэс развалу СССР. Да канца жніўня ў абстаноўцы запалохвання абвінавачваннямі ва ўдзеле ў «путчы» парламенты раду саюзных рэспублік прынялі пастановы, у якіх падтрымалі ідэю нацыянальна-дэмакратычных сіл аб абвешчэнні незалежнасці. 25-26 жніўня 1991 г. нечарговая сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон « Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі». Па патрабаванню дэмакратычнай меншасці старшыня Вярхоўнага Савета БССР М.І. Дземянцей падаў у адстаўку і на гэтую пасаду быў выбраны яго намеснік, прадстаўнік ад апазіцыі С.С. Шушкевіч. На працягу верасня былі прыняты рад законаў, замацоўваючых палітычную і эканамічную самастойнасць Беларусі: аб змене назвы, новай сімволіцы, стварэнні асабістых сілавых структур, войска, дзяржаўнай уласнасці і іншых. Да канца года была зроблена спроба стварыць на месцы СССР канфедэрацыю дзяржаў, але супраць гэтага выступіла Ўкраіна. 5 снежня 1991 г. Вярхоўны Савет Украіны прыняў адозву «Да парламентарыяў і народаў свету», у якой адзначалася, што Дагавор 1922 г. аб утварэнні СССР Украіна лічыць адносна сябе несапраўдным і нядзеючым. 7 снежня без ведама Прэзідэнта СССР М.С.Гарбачова і фактычна адхіліўшы яго ад улады кіраўнікі Беларусі, Расіі і ўкраіны С. Шушкевіч, Б. Ельцын і Л. Краўчук сустрэліся ў Віскулях (Белавежская пушча) і 8 снежня падпісалі Пагадненне аб дэнансацыі Дагавора аб стварэнні СССР 1922 г. і аб утварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь 10 снежня 1991 г. ратыфікаваў гэтае Пагадненне. СССР фактычна перастаў існаваць. 21 снежня 1991 г. у г. Алма-Ата прадстаўнікамі 11 былых саюзных рэспублік было прынята рашэнне аб утварэнні замест СССР Саюза Незалежных Дзяржаў (СНД), дзяржаўнага ўтварэння, якое было вельмі няпэўным і ў будучым паказала сваю нежыццяздольнасць. 25 снежня 1991 г. М.С.Гарбачоў афіцыйна зняў з сябе паўнамоцтвы Прэзідэнта.

14.2. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Беларусі на сучасным этапе

Перыяд 1991-1994 гг. быў характэрны аслабленнем палітычнага і эканамічнага кіраўніцтва рэспублікай, вострай барацьбой за ўладу ў Вярхоўным Савеце паміж староннікамі капіталізацыі грамадства і іх супраціўнікамі. У гэты час ствараюцца рад палітычных партый, да 1995 г. іх было зарэгістравана ў Міністэрстве юстыцыі Рэспублікі Беларусь 34. Але яны былі адносна нешматлікімі і не аказвалі істотнага ўплыву на ход падзей. Пры Вярхоўным Савеце Рэспублікі Беларусь была створана

камісія па распрацоўцы новага праекта Канстытуцыі Рэспублікі, але з-за ўнутрыпарламенцкай барацьбы, змен старшынь Канстытуцыйнай камісіі асноўны закон Рэспублікі Беларусь быў прыняты толькі 15 сакавіка 1994 г. Галоўнай яго асаблівасцю было ўвядзенне інстытута прэзідэнцтва. У выніку выбараў 10 ліпеня 1994 г. першым Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь стаў А.Р. Лукашэнка. У маі 1995 г. адбыліся новыя выбары ў парламент. Адначасова Прэзідэнт ініцыіраваў правядзенне рэферэндума па пытаннях надання рускай мове нараду з беларускай статуса дзяржаўнай, аб змене сімволікі, эканамічнай інтэграцыі з Расіяй і аб праве Прэзідэнта датэрміновага роспуску парламента ў выпадку парушэння ім Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. Па ўсіх гэтых пытаннях Прэзідэнт атрымаў падтрымку насельніцтва.

У 1996 г. абвастрыліся адносіны паміж заканадаўчай і выканаўчай уладамі. З мэтай пераадольвання палітычнага крызіса Прэзідэнт ініцыіраваў правядзенне другога рэферэндума, згодна з якім, у прыватнасці, былі ўнесены некаторыя змены ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь. Вярхоўны Савет стаў двухпалатным у складзе Савета Рэспублікі і Палаты прадстаўнікоў. Былі таксама пашыраны правы Прэзідэнта. Удзельнікі рэферэндума прагаласавалі таксама за перанос Дня незалежнасці Рэспублікі Беларусь на 3 ліпеня, супраць свабоднай куплі-прадажы зямлі, супраць адмены смяротнай казні. У 2000 г. былі праведзены выбары новага двухпалатнага парламента, а ў 2001 г. на новы пяцігадовы тэрмін Прэзідэнтам зноў быў выбраны А.Р. Лукашэнка. Згодна з вынікамі трэцяга ініцыіраванага Прэзідэнтам рэферэндума, які адбыўся 14 кастрычніка 2004 г., А.Р. Лукашэнка атрымаў права зноў балаціравацца на пасаду Прэзідэнта ў час выбараў 2006 г., у выніку якіх ён атрымаў у сваю падтрымку падаўляючую большасць галасоў выбаршчыкаў. У час парламенцкіх выбараў 28 верасня 2008 г. ні адзін з прадстаўнікоў апазіцыі не быў выбраны дэпутатам Палаты прадстаўнікоў. У цэлым жа за гады пасля ўвядзення прэзідэнцкага кіравання палітычная абстаноўка ў рэспубліцы стабілізаваўся, была створана дакладная вертыкаль улады.

У знешняй палітыцы Рэспубліка Беларусь з самага пачатку свайго самастойнага развіцця ўзяла курс на шматвектарнасць знешнепалітычнага курса, устанаўленне добрых і ўзаемавыгадных адносін з замежнымі партнёрамі. Яе прызналі 160 дзяржаў свету, Беларусь стала членам некалькі дзесяткаў міжнародных арганізацый. Але прыярытэтам на працягу ў знешнепалітычнай дзейнасці Беларусі былі і застаюцца ўзаемаадносіны з Расіяй. Пастаянна ўмацоўваецца эканамічнае супрацоўніцтва гэтых краін, прыняты рад палітычных рашэнняў, накіраваных на ўмацаванне інтэграцыйных працэсаў.

У эканамічнай сферы пасля распада СССР і стварэння сувярэнных дзяржаў адбыўся рэзкі пераход да ліберальнай рыначнай эканомікі па заходніх рэцэптах «шокавай тэрапіі». Пачалася прыватызацыя прадпрыемстваў і пераход на свабоднае цэнаўтварэнне, у сельскай гаспадарцы быў узяты курс на развал калгасаў і замену іх фермерскімі гаспадаркамі. Гэта прывяло да рэзкага зніжэння аб'ёмаў вытворчасці і ўзроўня жыцця насельніцтва. У Беларусі ў 1991-1995 гг. валавы нацыянальны прадукт скараціўся на 35%, рэальная зарплата зменшылася на 50%. 60% насельніцтва аказалася за рысай беднасці. Палажэнне яшчэ больш ускладнялася ў сувязі з узрастаючай інфляцыяй, ростам беспрацоўя, нарастаннем іншых сацыяльных праблем.

З увядзеннем прэзідэнцкага кіравання быў узяты курс на сацыяльна-арыентаваную рыначную эканоміку з моцным дзяржаўным рэгуляваннем. Былі зацверджаны асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996-2000 гг., прыпынена дзікая «прыхватывацыя», спыніўся дэмантаж буйнай калгасна-саўгаснай вытворчасці і зроблены упор на сельскагаспадарчыя кааператывы.

У выніку прынятых мер па стабілізацыі эканомікі з 1996 г. спыніўся спад вытворчасці і з 1997 г. пачаўся пэўны ўздым. У 2001 г. Беларусь першай на постсавецкай прасторы аднавіла ўзровень вытворчасці 1990 г. Паступова пачалася павышацца рэальная зарплата. Пачалося ажыўленне сельскагаспадарчай галіны эканомікі. У 2001-2005 гг. прырост валавага ўнутранага прадукту ў Рэспубліцы Беларусь штогод складаў у сярэднім 7,5% супраць 3,5% сярэднеусветнага. Паступова пачалася выпрацоўвацца «беларуская мадэль» сацыяльна-эканамічнага развіцця, дзе захаваліся сістэма сацыяльнай абароны і сацыяльныя гарантыі для людзей, усталявана моцная дзяржаўная ўлада з апорай на народ, стабільна развіваецца эканоміка.

У 2006 г. былі абмеркаваны і зацверджаны асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006-2010 гг, дзе у якасці асноўнай задачы пастаўлена павышэнне якасці жыцця людзей.

14.3. Культура Беларусі на сучасным этапе

Культура Беларусі канца XX – пачатку XXI стст. мае свае асаблівыя адметнасці. Яна адрозніваецца як значнымі поспехамі і інавацыямі, так і ўзнікшымі ў новай культурна-гістарычнай абстаноўцы праблемамі. Новая інфармацыйная прастора зрабіла беларускую культуру больш адкрытай да сусветнай, што дазваляе шырэй выкарыстоўваць дасягненні апошняй, але і ў пэўнай меры, з другога боку, вядзе да страты нацыянальных адметнасцяў. Пашырыўся ўплыў даволі нізкапробнай заходняй масавай культуры.

Культура стала менш ідэалагізаванай, большая ўвага стала ўдзяляцца агульнаначалавечым каштоўнасцям. Але, з другога боку, дзяржава стала менш фінансаваць культуру, таму узмацніўся камерцыйны ўплыў з боку прыватнага капітала, што не заўсёды дадатна спрыяе на культурную каштоўнасць мастацкіх твораў.

Радыкальныя эканамічныя, сацыяльныя, палітычныя змены 90-х гадоў вызвалі значную цікавасць насельніцтва да сваёй культуры, традыцый беларускага народа. У 1991 г. былі прыняты законы «Аб адукацыі», «Аб культуры», асноўныя напрамкі нацыянальна-культурнага адраджэння вызначаны ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, прынятай у 1994 г.

У пастсавецкі перыяд назіраюцца станоўчыя тэндэнцыі ў развіцці сістэмы адукацыі. З'явіліся новыя тыпы навучальных устаноў – гімназіі, ліцэі, коледжы, здзейснены пераход на дзесяцібальную сістэму адзнак, ўведзена тэставанне, шырока разгорнута камп'ютэрызацыя вучэбнага працэса. Згодна з Пастановай Кабінета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 21 жніўня 1996 г. «Аб канцэпцыі рэформы агульнаадукацыйнай школы ў Рэспубліцы Беларусь» была распрацавана трохступенчатая мадэль адукацыі з пераходам на 12-гадовы тэрмін навучання. У красавіку 1999 г. урад Рэспублікі Беларусь зацвердзіў Праграму развіцця нацыянальнай сістэмы адукацыі на перыяд да 2010 г. Практыка паказала, што больш рацыянальным з'яўляецца 11-гадовае навучанне, таму з 2008 г. былі зроблены адпаведныя карэктывы. Ствараюцца ўмовы для паглыбленага вывучэння асобных прадметаў у базавай школе і профільнага навучання ў старшых класах. Нягледзячы на дэмаграфічны спад, колькасць навучэнцаў у школах не зменшылася, у рэспубліцы дасягнуты 100% ахоп дзяцей навучаннем. Сталі шырока практыкавацца прадметныя алімпіяды, па выніках якіх пераможцы атрымліваюць права без іспытаў паступаць у ВНУ. Добрая якасць навучання ў беларускіх школах пацвярджае і паспяховы ўдзел школьнікаў ў міжнародных прадметных алімпіядах.

У 2003 г. прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб прафесійна-тэхнічнай адукацыі», згодна з якім праводзіцца работа па рацыяналізацыі і ўдасканаленню вучэбнага працэса ў сярэдне-спецыяльных навучальных установах, дзе займаюцца каля 130 тыс. навучэнцаў.

За апошнія 20 гадоў амаль у два разы павялічылася колькасць ВНУ і студэнтаў, якія ў іх навучаюцца. Новым стала ўвядзенне платнай адукацыі пры захаванні неабходнай колькасці студэнтаў, якія вучацца за кошт дзяржавы, і з'яўленне, акрамя дзяржаўных ВНУ, сеткі камерцыйных навучальных устаноў. Усяго ў Беларусі налічваецца каля 60 ВНУ, у якіх займаецца каля 260 тыс. студэнтаў, што ў 4 разы болей у параўнанні з 1991 г.

Узровень адукацыі ў Беларусі дасягнуў 99,6%, па паказчыкам сярэдняй і вышэйшай адукацыі яна выйшла на ўзровень вядучых еўрапейскіх дзяржаў.

У 90-я гады ў даволі складаным становішчы аказалася навука. Як вядома, яшчэ ў савецкі перыяд Беларусь адрознівалася сваім высокім навуковым патэнцыялам. Але складанае эканамічнае палажэнне ў перыяд перабудовы і асабліва «шокавай тэрапіі» прывялі да рэзкага зніжэння аб'ёмаў дзяржаўнага фінансавання навукі, што негатыўна адбілася на матэрыяльна-тэхнічнай базе і кадрах. Зменшыўся прыток моладзі ў навуку і, наадварот, павялічылася колькасць навукоўцаў, якія перайшлі ў камерцыйныя структуры або з'ехалі за мяжу, дзе ў той час яны маглі атрымаць лепшыя ўмовы для навуковай працы.

Каб выправіць палажэнне, у 1993 г. быў прыняты Закон «Аб асновах дзяржаўнай навукова-тэхнічнай палітыкі», згодна з якім было некалькі палепшана фінансаванне навукі, а адказнасць за развіццё фундаментальных навуковых даследаванняў ускладзена на Акадэмію навук Беларусі. 5 сакавіка 2002 г. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь выдаў дэкрэт «Аб удасканаленні дзяржаўнага кіравання ў сферы навукі». Была створана сістэма дзяржаўнага кіравання, якая складаецца з Камітэта па навуцы і тэхналогіях пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, Вышэйшай атэстацыйнай камісіі (ВАК) і Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. У апошні час навука пачынае выходзіць на страчаныя раней рубяжы, стабільна развіваецца, пашыраюцца кантакты з навуковай супольнасцю замежных краін.

Палітыка галаснасці і дэмакратызацыі жыцця, пераход да рыначных адносін, пабудова незалежнай беларускай дзяржаўнасці наклалі свой адбітак на развіццё літаратуры. З аднаго боку, з'явілася маса твораў невысокай пробы, камерцыйнага характару, сапраўднае мастацтва стала дарагім і недаступным для часткі насельніцтва, па фінансавым прычынам ускладнілася публікацыя высокамастацкіх твораў. З другога боку, ў культуры, асабліва літаратуры, з'явіліся напрамкі, тэмы, характэрныя для адраджэнчага перыяду, якія раней замоўчваліся. Тэму рэпрэсій узнялі ў сваіх творах С. Грахоўскі, Ф. Аляхновіч, В. Быкаў. Адраджэнскімі матывамі прасякнуты кнігі Ніла Гілевіча, Рыгора Барадудзіна, Алеся Разанава, Уладзіміра Някляева. Адною з важных тэм у літаратуры стала гістарычная. У жанры гістарычнай прозы плённа працуюць Л. Дайнэка, У. Арлоў, К. Тарасаў, В. Чаропка, А. Лойка, В. Іпатава. Экалагічная тэма, трагедыя Чарнобыля прагучалі ў творах І. Шамякіна, В. Казько, І. Пташнікава.

Гэтыя напрамкі характэрны і для беларускай драматургіі. А. Дудараў, С. Кавалёў звярнуліся да гістарычнага прошлага беларускага

народа. М. Аржахоўскі, І. Сідарук, наадварот, звярнуліся ў сваіх п'есах да мадэрнісцкіх матываў.

Па-ранейшаму ў беларускай прозе, паэзіі, драматургіі распрацоўваецца тэма Вялікай Айчыннай вайны.

Дальнейшае развіццё атрымала музычнае мастацтва. У галіне эстраднай музыкі плённа працуюць кампазітар І. Лучанок, Э. Ханок, В. Іваноў, Л. Захлеўны, Э. Зарэцкі, В. Раінчык, А. Елісеенкаў. Шмат зрабілі для беларускай музыкі кампазітары і выканаўцы В. Роўда, М. Казінец, С. Картэс, Д. Смольскі, У. Солтан, а таксама вакальна-інструментальныя ансамблі «Песняры», «Верасы», «Сябры». Беларусь мае высокапрафесійныя музычныя дзяржаўныя калектывы, у тым ліку Дзяржаўны канцэртны аркестр Рэспублікі Беларусь пад кіраўніцтвам М. Фінберга.

Істотнымі падзеямі ў культурным жыцці рэспублікі сталі фестывалі музычнага мастацтва – «Славянскі базар» у Віцебску, «Залаты шлягер» у Магілёве, фестываль беларускай песні і паэзіі ў Маладзечне і інш.

Сярод асноўных напрамкаў развіцця беларускага жывапісу канца ХХ-пачатку ХХІ стст., як і раней, вызначаецца рэалістычная тэндэнцыя, прадстаўленая палотнамі мастакоў Мая Данцыга, Леаніда Шчамялёва, Міхаіла Савіцкага, Віктара Грамыка. Але ў той жа час ў мастацтве узмацніўся ўплыў мадэрна, дэкадэнса. Адкрыліся рад недзяржаўных галерэй сучаснага мастацтва, з'явіліся неафіцыйныя творчыя аб'яднанні. Нефармальны ўплыў адчуваецца ў карцінах мастакоў М. Селяшчука, Г. Скрыпнічэнка, В. Альшэўскага, У. Тоўсціка.

Новым ў беларускім мастацтве апошніх гадоў стала ўзмацненне гістарычнай тэмы, зварот да беларускага фальклору. Гэта характэрна для палотнаў А. Марачкіна, Ф. Янушкевіча, Г. Вашчанка.

Гэтая ж тэма пераважае і ў творах манументальнага мастацтва. За апошнія дзесяцігоддзі ўстаноўлены помнікі К. Тураўскаму ў Тураве, Ф. Скарыне ў Лідзе, Рагнедзе і Ізяславу ў Заслаўі, Е. Полацкай ў Полацку, Мінску і Рэчыцы, С. Полацкаму ў Полацку, Я. Драздовічу і М. Гарэцкаму ў Мінску, М. Орду ў г. Іванава, Я. Чачоту ў в. Новая Мыш, М. Шагалу ў Віцебску. Новым стала таксама ўзвядзенне помнікам князям, якія далі імя таму ці іншаму гораду, напрыклад, князю Давыду ў г. Давыд-Гарадку.

У цэлым жа беларуская мастацкая культура ў канцы ХХ – пачатку ХХІ стст. набыла пэўныя рысы рамантызму.

Сучасная беларуская архітэктура характарызуецца адраджэннем гістарычных і нацыянальных традыцый у спалучэнні з новымі матэрыяламі, архітэктурнымі ідэямі і будаўнічымі тэхналогіямі. Да найбольш цікавых архітэктурных комплексаў можна аднесці будынкі

Палаца Рэспублікі, аўтавакзала «Маскоўскі», новага чыгуначнага вакзала і нацыянальнай бібліятэкі ў Мінску, іншыя пабудовы ў гарадах рэспублікі.

У апошнія дзесяцігоддзі актывізавалася работа па рэстаўрацыі архітэктурных помнікаў прошлых стагоддзяў, у прыватнасці, Мірскага, Лідскага замкаў, Несвіжскага палаца, адноўлены будынак ратушы ў Мінску, Барысаглебскай царквы ў Гродна і інш.

Усё гэта дазваляе зрабіць вывад аб наяўнасці творчага спалучэння ў беларускай культуры нацыянальных традыцый і дасягненняў сучаснасці.

ЛІТАРАТУРА

Котов, А.И. История Беларуси и мировые цивилизации / А.И. Котов. – 4-е изд. – Минск: Энцыклапедыкс, 2006. – 177 с.

Новік, Я.К. Гісторыя Беларусі ад старажытных часоў – па 2008 г.: вучэбны дапаможнік / Я.К. Новік, І.Л. Качалаў, Н.Я. Новік; пад рэд. Я.К. Новіка. – Мінск: Вышэйшая школа, 2009. – 381 с.

Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі: дапаможнік для ВНУ / У.А. Сосна [і інш.]: пад рэд. Л.В. Лойкі. – Мінск: РІВШ, 2005. – 332 с.

Чигринов, П.Г. Очерки истории Беларуси / П.Г. Чигринов. – 2-е изд. – Минск: Вышэйшая школа, 2004. – 462 с.

Саракавік, І.А. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі / І.А. Саракавік. – 2-е выд. – Мінск: Современная школа, 2009. – 454 с.

Бригадин, П.И. История Беларуси в контексте европейской истории: курс лекций / П.И. Бригадин. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. – 332 с.

Эканамічная гісторыя Беларусі: вучэбны дапаможнік / В.І. Галубовіч [і інш.], пад агульнай рэдакцыяй В.І. Галубовіча. – 3-е выд., дапоўненае і перапрацаванае. – Мінск: Экаперспектыва, 1999. – 446 с.

Трещенок, Я.И. История Беларуси, часть 1. Досоветский период / Я.И. Трещенок. – 2-е изд. – Могилев: МГУ, 2004. – 295 с.

История Беларуси в двух частях. Часть 2 / Я.И. Трещенок [и др.]; под общей ред. Я.И. Трещенка. – Могилев: МГУ, 2005. – 310 с.

Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэбны дапаможнік для студэнтаў юрыдычных і гістарычных спецыяльнасцей ВНУ / А.Ф. Вішнеўскі. – Мінск: Акад. МУС РБ, 2003. – 319 с.

Юхо, Я.А. Кароткі нарыс дзяржавы і права Беларусі / Я.А. Юхо. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 270 с.

Лыч, Л.М. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У.І. Навіцкі; пад рэд. Л.М. Лыча. – Мінск: Современная школа, 2008. – 510 с.

Качаноўскі, У.У. Гісторыя культуры Беларусі / У.У. Качаноўскі. – Мінск: НКФ “Экаперспектыва”, 1994. – 162 с.

Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай цывілізацыі / В.І. Галубовіч [і інш.]; пад агульнай рэдакцыяй В.І. Галубовіча, Ю.М. Бохана. – 4-е выданне. – Мінск: Экаперспектыва, 2007. – 477 с.

Гісторыя Беларусі: у 2-х ч. / Я.К. Новік [і інш.]; пад агульнай рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. – ч.1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. / Я.К. Новік [і інш.]. – 2-е выданне. – Мінск: Універсітэцкае, 2006. – 463 с.

Гісторыя Беларусі: у 2-х ч. Ч.2. Люты 1917 г. – 2004 г. / Я.К. Новік [і інш.]; пад агульнай рэдакцыяй Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля, – Люты 1917 г. – 2004 г. / Я.К. Новік [і інш.]. – 2-е выданне. – Мінск: Універсітэцкае, 2006. – 471 с.

Ковкель, И.И. История Беларуси: с древнейших времен до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик; под ред. И.И. Ковкеля. – 6-е изд. – Минск: Аверсэв, 2006. – 605 с.

Беларусазнаўства: навучальны дапаможнік / П. Брыгадзін [і інш.]; пад агульнай рэдакцыяй П. Брыгадзіна. – Мінск: Завігар, 1998. – 284 с.

Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва. – Т.1. Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / В. Вяргей [і інш.]. – 2007. – 350 с.

Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. – Мінск.: Современная школа; Экаперспектыва. – Т.2. Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008. – 685 с.

Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. – Мінск.: Современная школа; Экаперспектыва. – Т.3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII-XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.]. – 2007. – 343 с.

Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. – Мінск.: Современная школа; Экаперспектыва. – Т.4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII-пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – Мінск, 2007. – 518 с.

Гісторыя Беларусі: у 6 т. / Рэдкал. М. Касцюк [і інш.]. – Мінск.: Современная школа; Экаперспектыва. – Т.5. – Беларусь у 1917-1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]. – Мінск. – 2007. – 615 с.

Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый: выбраныя лекцыі / складальнікі Н.М. Кавалёва, М.В. Стралец, Ю.І. Малыхіна; пад рэд. Н.М. Кавалёвай. – Брэст: БДТУ. – 2007. – 127 с.

Культурология: теория и история культуры / И.Е. Ширшов [и др.]; под ред. Ширшова И.Е. – Минск.: БГЭУ. – 2004. – 512 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Ткачоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993-2003. – Т.1 / М.В. Біч [і інш.]. – 2003. – 494 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1993-2003. – Т.2. / Б.І. Сачанка [і інш.]. – 1994. – 533 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя. 1993-2003. – Т.3 / Г.П. Пашкоў [і інш.]. – 1996. – 527 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя. 1993-2003. – Т.4 / Г.П. Пашкоў [і інш.]. – 1997. – 430 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя. 1993-2003. – Т.5 / Г.П. Пашкоў [і інш.]. – 1999. – 590 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя. 1993-2003. – Т.6 кн.1 / Г.П. Пашкоў [і інш.]. – 2001. – 591 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал. Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск. Беларуская энцыклапедыя. 1993-2003. – Т.6 кн.2 / Г.П. Пашкоў [і інш.]. – 2003. – 611 с.